İlhami Durmuş

İSKİTLER

KAYNAK YAYINLARI

İlhamı Durmuş

İSKİTLER

Birinci Basım: Temmuz 2007

Teknik Hazırlık: Analiz Basım Yayın
Baskı: Analiz Basım Yayın

ISBN: 978-975-343-503-1

KAYNAK YAYINLARI: 491

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM GIDA
TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.
Meşrutiyet Cad. Kardeşler Han No: 12/3
34430 Galatasaray-İstanbul
web adresi: www.kaynakyayinlari.com
e-posta:iletisim@kaynakyayinlari.com
Tel: (0212) 252 21 56-99 Faks: (0212) 249 28 92

İlhami Durmuş

İSKİTLER

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

İskitler "Atlı Kavimler Medeniyeti"nin önemli bir halkasını oluşturmaktadırlar. Onlar "Bozkır Kavimleri" arasında, gerek siyasal tarihleri, gerekse kültürleri bakımından önemli bir yer tutmaktadır. İskitlerin izleri çok geniş coğrafyalarda takip edilebilmektedir. Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahaya yayılmışlardır. Aynı zamanda Kafkaslar'dan Anadolu'ya ve hatta Mısır önlerine kadar yayıldıkları, hem arkeolojik buluntular hem de yazılı kaynaklarla aydınlatılmaktadır. Özellikle bırakmış oldukları kültürel miras bakımından "Kurgan Kültürleri" içerisinde oldukça mühim bir yer tutmaktadır.

İskitler genelde yaşamış oldukları kültür coğrafyasından dolayı bir *bozkır kavmidir.* Kültürlerinin ana unsuru olan attan dolayı *atlı kavimdir.* Temsil ettikleri kültür atlı kültürdür. Onların coğrafyayla sabitledikleri evleri yoktur. Evleri öküzlerin çektiği arabalar üzerindeki çadırlarıdır. Bu özelliklerinden dolayı onlar için *göçerevli* ya da *kağnılı* tabiri kullanılabilir. İskit kültürü büyük ölçüde kurganlardan çıkarılan buluntularla aydınlatılmaktadır. Coğrafyada sabitledikleri kurgan adını verdikleri mezarları onların ellerinden çıkan maddi kültür unsurları bakımından zengin mezarlardır. Bu özelliklerinden dolayı da, onların oluşturdukları kültür *kurgan kültürüdür.* Bütün bu özellikleriyle İskitler hareketli bir kavimdir. Onların hayat tarzı sosyal, siyasal, ekonomik, dinî, askerî yapısına ve sanat anlayışına büyük ölçüde etki etmiş bulunmaktadır.**[9]**

İskitler, gerek yayılmış oldukları kültür coğrafyası, gerekse bırakmış oldukları kültürel miras bakımından özel bir yere sahiptir. Birçok eski bozkır kavmi gibi tarihin akışını değiştirmiş, tarihe yön vermiş bir kavimdir. Bu özellikleri, onların, *tarih yazmaktan daha çok tarih yapan* kavimler arasında yer bulmalarını sağlamıştır. Kendi insanlarının yiğitliği ve kabiliyeti, atlarının hızı, yay ve oklarının mükemmelliği sayesinde her istedikleri coğrafyayı kendilerine

kolayca yurt edebilmişlerdir. Onların bu faaliyetleri çeşitli kavimlerin kaynaklarına geçmiş ve mücadeleleri vurgulanmıştır. Kendilerine ait maddi kültür unsurları olan arkeolojik buluntular da yazılı kaynakları desteklemektedir.

Tarihte oynadıkları rol ve kültürlerinin önemine işaret ettiğimiz İskitlerin çeşitli kaynaklarda geçen adı, yayıldığı kültür coğrafyası, kimliği, siyasal tarihi ve kültürünün ortaya çıkarılması çalışmanın özünü oluşturmaktadır. Bu amaca uygun olarak yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntulardan yararlanmak suretiyle yukarıda belirtilen hususlar birer birer incelenmektedir.

Kısaca önemine temas ettiğimiz bu çalışmanın yapılmasına katkı sağlayan, yönlendiren ve destek olan herkese teşekkürü kutlu bir görev sayıyorum. Kitabın basılması için yardım ve desteklerini esirgemeyenlere de şükranlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. İlhami Durmuş**[10]**

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

I) Kaynaklar

A) Yazılı Kaynaklar

Bilindiği üzere, en açık ifadesiyle tarihî bilgi veren her malzemeye kaynak denilmektedir. Malzemeler arasındaki farklılıkların da bir sonucu olarak belli bir olay hakkında her kaynağın verdiği bilgi gerek içerik ve gerekse güvenilirlik açısından aynı değerde değildir. Bu sebeple kaynakların ya da başka bir ifadeyle tarihî malzemenin, tarihçinin sistemleşmiş ve incelmiş tahlil ve tenkit süzgecinden geçirilmesi keyfiyeti, müstakbel çalışmanın sağlığı bakımından zaruret derecesinde önem kazanmıştır. Çalışmamıza konu olan "İskitler" söz konusu olduğunda, kaynakları yazılı ve arkeolojik kaynaklar olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür. İskitler hakkında bilgi veren kaynaklar oldukça çeşitlidir. Bunun başlıca sebebi, İskitlerin, Doğu Türkistan'ın doğusundan Avrupa içlerine kadar, uçsuz bucaksız bir coğrafyada doğudan batıya doğru çok geniş bir sahaya yayılmaları ve bunun doğal bir netice ve uzantısı olarak çok sayıda kavimle doğrudan ya da dolaylı bir şekilde münasebette bulunmaları, bu kavimlerin kaynaklarına değişik vesile ve sebeplerle geçmiş olmaları olsagerektir. Bu ifadelerin ışığında, İskitler hakkında bilgi veren kaynaklar kronolojik olarak, Asur, Pers, Grek ve Çin kaynakları olarak sıralanabilir.**[11]**

Asur Kaynakları

Asur kaynaklarında İskitlerin adı ilk kez Asur imparatorlarından Asarhaddon (MÖ 680-668) devrine ait vesikalardan Prizma (B)'de geçmektedir. Bu vesikada Gimirrailer'den ve Aşguzailer'den bahsedilmektedir. Adı geçen kavimlerden Gimirrailerin Kimmerler, Aşguzailerin ise İskitler olduğu kabul edilmektedir. Bu vesikaya göre,

Asur İmparatoru Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannaların saldırılarını etkisiz hale getirebilmek amacıyla İskit Hükümdarı Bartatua ile anlaşma yolunu seçmiş ve ona kızını vererek İskitlerin, adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır. İmparator Asarhaddon'a ait bu vesika, Danial David Luckenbill tarafından (*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* New York, 1968, c.II) İngilizceye çevrilerek yayımlanmıştır. İskitler hakkında bilgi veren Asur kaynaklan Maximilian Streck tarafından *Assurbanipal und die letzten Assyrischen Könige bis zum Untergange Ninivehs* (Leipzig, [1916], 1975) adlı eserde ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İskitlerden bahseden Asur kaynakları, İskitlerin tarihinin bütünüyle aydınlatılmasını sağlayacak kadar yeterli değildir. Bilgiler oldukça sığ ve üstünkörü olup, esaslı bir değerlendirme için gerekli olan içerikten yoksundur. Buna rağmen, bu kaynaklardan İskitlerin MÖ 7. yüzyılın başlarında Asur'un kuzey sınırına geldiklerini ve burada bir süre kaldıklarını öğrenebilmekteyiz.

Pers Kaynakları

İskitlerden büyük ölçüde Pers kaynaklarında bahsedilmektedir. Bu kaynaklarda *Saka tigrakhauda, Saka haumavarga* ve *Saka tiay para daray* olmak üzere üç Saka kolunun adı geçmektedir. Sakalardan bahseden yegâne kaynak Pers Kralı Darius'a ait olan Behistun kitabesidir. Bu kitabenin 21. paragrafında bazı Satraplıkların Pers kralına isyan ettiğinden ve bunların arasında Sakaların da olduğundan bahsedilmektedir.**[12]**

Darius'un Rusya içlerine yaptığı büyük İskit seferinden bahsedilen 71 ve 73. paragrafların çok bozuk olması yüzünden, söz konusu seferin, hangi tarihte yapıldığını ve ne şekilde sonuçlarıdığını tespit etmek oldukça zordur.

Behistun Kitabesi, ilk olarak H.C. Rawlinson tarafından, "The Persian Cuneiform Inscription at Behistun" adı altında *JRAS,* cilt X (1847)'de, daha sonra R.W. Rogers tarafından, *History of Babylonia*

and Assyria (1905, c.1, s.21 vd.)'da yayımlanmıştır. Tamamı L.W. King ve R.C. Thompson tarafından, *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistun in Persia* (1907)'de yayımlanmıştır. A.T. Olmstead ise, "Darius and his Behistun Inscription", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures'te* (Chicago, 1938, c.LV, sayı 4, s.392-416) adı geçen kitabenin İngilizce tercümesini ve yorumunu yapmıştır. W. Hinz de, "Zur İranischen Altertumskunde", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft'ta* (1939, c.93, s.360-380) kitabenin Almanca tercümesini ve yorumunu yapmıştır.

İskitler hakkında bilgi veren bu Pers kaynaklan İskit tarihini bütünüyle aydınlatacak derecede yeterli değildir. Ancak bazı siyasal olayların değerlendirilmesine yardımcı olacak niteliktedir. Başka bir deyişle, söz konusu kaynaklardaki bilgiler başka kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırıldığında bir anlam kazanmaktadır.

Perslerin hâkimiyet sahası içerisinde yer alan Sus ve çevresinde bulunan tuğlalar üzerine yazılmış çiviyazılı metinler hu hususta oldukça büyük önem taşımaktadır. Bu metinler ilk olarak meşhur çiviyazısı uzmanlarından Andreas David Mordtmann tarafından, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaen-dischen Gesellschaft'ta* (1870, c.24, s.1-85) yayımlanmıştır. Mordtmann bu metinleri yayımlarken, ayrıca bir de sözlük hazırlamıştır. O, bu çalışmasında kelimelerin büyük çoğunluğunu Türkçeyle ilişkilendirmektedir. Susca olarak adlandırdığı dilin Sakalara ait olduğunu sağlam delillere dayanarak izah ettikten sonra,**[13]** adı geçen dilin Türkçe olduğunu da yine bilimsel delillerin ışığında ispat etmektedir. Bununla beraber, bu derecede iddialı ve ciddi bir çalışma yapmış olan Mordtmann adı geçen dilin İskitçe olabileceğini hiç hesaba katmamaktadır. Oysa, ilgili bölümde de bahsedileceği üzere, Pers kaynaklarında *"Saka tiay para dar ay"* olarak geçen grubun, Grek kaynaklarında bahsedilen İskitler olduğu artık bilim dünyasında kabul edilmektedir. Pers kaynaklarında *"Saka tiay para daray"* olarak geçen, denizin ötesindeki Sakaları, yani Grek kaynaklarındaki İskitleri Persler yakından tanıyorlardı. Bundan dolayı onlar İskitleri üç Saka

grubundan biri olarak zikretmişlerdir. Sus ve çevresinden bulunan çiviyazılı metinlerin Saka diline ait olması, bunların aynı zamanda İskit diline ait olduğunu da gösterir. Mordtmann'ın çalışmasında Saka ve İskit dilini ayrı diller gibi göstermesi hiçbir bilimsel temele dayanmamaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere, Pers kaynaklan incelendiğinde, Grek kaynaklarında adı geçen İskitlerin, Pers kaynaklarındaki *"Saka tiay para daray",* yani *"qui trans mare habitant"* Sakalarla aynı olduğu bariz bir şekilde anlaşılmaktadır. Sus ve çevresinde dağınık olarak toplanan tuğlalar üzerine yazılmış çiviyazılı metinlerin Türkçe ile olan ilişkilerinin ve Sakaların dilinin Türkçe olduğunun ortaya konulması, konumuzu oluşturan kavmin kökeninin tesbiti bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Şüphesiz bu bölgede yapılacak yeni kazı ve yüzey araştırmalarının ve bu esnada bulunması ihtimal dahilinde olan yeni çiviyazılı metinlerin bu görüşü daha da pekiştireceği kuvvetle muhtemel görünmektedir.

Öte taraftan, Turan-İran mücadelelerini ele alan Şehname de bu hususta önemli bir kaynaktır. Adı geçen kaynakta Turanlıların başbuğu olarak Afrasyap geçmektedir. Söz konusu Afrasyap'ın meşhur Alp Er Tonga olduğu, ilgili sahanın uzmanlarınca kabul edilmektedir. Bu kaynaktaki bilgilerden İranlılar'la oldukça uzun süreli bir mücadeleye giren kavmin Turanlılar ve söz konusu kavmin başbuğu olarak kabul edilen Afrasyap'ın da, biraz önce ifade edildiği üzere,**[14]** malum Alp Er Tonga olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Destansal bilgiler şeklinde günümüze ulaşan bu kaynağın çeşitli dillere tercümesi yapılmıştır. Türkçeye ise Necati Lugal tarafından çevrilmiştir.

Grek Kaynakları

İskitler hakkında en fazla bilgi veren kaynaklar Greklere aittir. Bu kaynaklar arasında, seyahatten hoşlanan, dolayısıyla seyyah, aynı zamanda şiire meraklı şair ve rahip olan Aristeas adlı yazarın *Arimaspen* adındaki eserinin vazgeçilmez bir yeri vardır. Aristeas bu eserinde kuzeydoğu ülkelerinden çok ilgi çekici şeyler anlatmaktadır. Öte yandan, Grek kaynakları arasında önemli bir yerinin olduğuna

şüphe bulunmayan, Miletos'lu Hekataios tarafından MÖ 520-510 yılları arasında kaleme alınan ve coğrafî bilgiler içeren kitaptan maalesef ancak bazı parçalar günümüze kadar gelebilmiştir.

İskitler hakkında bilgi edindiğimiz en önemli kaynak Herodotos'un *Historia*'sidir. MÖ 485-424 yıllan arasında yaşayan ve "Tarihin Babası" olarak kabul edilen Herodotos, Batı Anadolu'da antik adıyla Halikarnassos, bugünkü adıyla Bodrum'da doğmuştur. Anadolu, Güney Rusya, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Yunanistan'ı dolaşmış ve bir süre Atina'ya yerleşmiştir. Herodotos'un *Historia* adını taşıyan ve dokuz kitaptan meydana gelen tarihinde, konunun çoğunluğunu MÖ 490-479 yılları arasında gerçekleşen Pers-Grek savaşları oluşturmakla beraber, söz konusu eserde yazar gezip gördüğü her ülkedeki milletler, bunların gelenek ve görenekleri, idare şekilleri ve dinî inançları hakkında da bilgi vermiştir. Herodotos, yaklaşık MÖ 450 yılında Güney Rusya'nın bazı bölgelerine yaptığı seyahati ve orada gördüklerini dokuz kitaptan meydana gelen eserinin dördüncü kitabında yazmıştır. Herodotos burada İskitlerin yerleşmiş oldukları coğrafya, İskitya'da yaşayan topluluklar, İskitlerin gelenek ve görenekleri, İskit hükümdar mezarları, Darius'un İskitya'ya seferi ve İskitlerin savaş taktiklerinden bahsetmektedir.**[15]** Herodotos'un İskitler hakkında verdiği bilgiler, İskitlerden bahseden diğer kaynaklardaki bilgilerle çok benzerlik göstermektedir. Yazarın vermiş olduğu bilgilerin doğruluğunu, yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunan arkeolojik malzemeler de desteklemektedir. Herodotos'un MÖ 5. yüzyılın ortalarına doğru Güney Rusya'ya yaptığı seyahat hakkında vermiş olduğu bilgiler, diğer Grek kaynaklarındaki bilgilere göre daha eski tarihlidir. Bu sebeple oldukça büyük önem taşımaktadır. Şüphesiz ki, Herodotos gördükleriyle beraber duyduklarını da yazmıştır. Bu sebeple verdiği bilgilerin bazılarının yanlış olabileceği ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. İskitler hakkında bilgi verilen söz konusu bölüm çerçeve ve içeriği açısından düşünüldüğünde, adı geçen eserin eşi bulunmaz bir başvuru kaynağı olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Açıkçası biraz önce de ifade edildiği gibi, diğer Grek kaynaklarına öncülük etmesi

bakımından Herodotos'un eserinin tarihî değeri her türlü tartışmadan uzaktır.

Konumuzun temel dayanağını oluşturan IV. kitaptan başka, aynı eserde I. kitap, 1, 15, 16, 103-106, 201-216; II. kitap, 103; III. kitap, 93, 116; VI. kitap, 40 ve VII. kitap, 64'te de İskitler ve kuzeyli göçebe topluluklar hakkında bilgi verilmektedir. Herodotos'un Almanca, İngilizce ve Fransızcaya tercüme edilen ve bu nedenle çok sayıda araştırmada temel kaynak olarak kullanılan eserinin İskitlerle ilgili bölümü ilk olarak Necib Asım tarafından "Sitler" (İskitler) adıyla çevrilmiş ve İstanbul'da 1894 (1310) yılında Matbaa-i Ebüzziya'da basılmıştır. Daha sonra, Müntekim Ökmen tarafından *Herodot Tarihi* adıyla Türkçeye çevrilen eser (İstanbul, 1973) Remzi Kitabevi tarafından basılmıştır. Türkçeye başka tercümeleri de yapılan eserin en iyi tercümesi yukarıda adı geçen eserdir.

İskitler hakkında bilgi veren önemli kaynaklardan biri de, Hippokrates'in eseridir. MÖ 460-377 tarihleri arasında yaşayan Hippokrates, antik adıyla Kos, günümüzdeki adıyla İstanköy'lüdür. **[16]** Kendisine tıptaki başarılarından dolayı "Tıbbın Babası" unvanı verilmiştir. Kendisinin tıp alanında derlemiş olduğu *Corpus Hippocraticum* adlı büyük eseri, günümüze kadar ulaşmıştır.

Hippokrates'in yukarıda adı geçen eserinden başka kitaplan da bulunmaktadır. Bunlardan biri de *Havalar, Sular ve Mevkiiler* adlı eseridir. Bu eserin Grekçe aslıyla birlikte Fransızca tercümesi (Hippokratous, *Hippokratous to peri aeron, hydaton, topon...,* Parisioi) 1816'da yayımlanmıştır. Ayrıca, "The Loeb Classical Library" serisi içerisinde, Grekçe aslıyla birlikte İngilizcesi verilmiştir. Bu çalışma W.H.S. Jones tarafından yapılmıştır. Türkçeye henüz tercümesi yapılmamış olan bu eserin, bazı bölümleri Galip Ataç'ın "İskitlerde Hekimlik" adı altında yapmış olduğu bir çalışmasında verilmiştir.

Hippokrates, *Havalar, Sular ve Mevkiiler* adını taşıyan eserinde İskitlerin yaşadıkları coğrafya, hayat tarzları, coğrafya ve iklimin onlara tesiri ve fiziki görünümleri hakkında bilgiler vermektedir Bizzat İskit çölü denen yerin otlaklarla kaplı ve sulak olduğunu, arabalarda

yaşadıklarını, bu arabaların üstünün keçeyle kaplı olduğunu, arabaların bazılarının iki bazılarının da üç odasının bulunduğunu, bunların yağmura, kara ve yele karşı korunaklı olduklarını bildirmektedir. Kadın ve çocukların arabalarda ve erkeklerin ise, at üstünde onların yanında gittiklerini belirtmektedir. Hippokrates'in verdiği bilgiler Hun, Göktürk ve diğer Türk devletlerini kuran Türk topluluklarının gelenek ve göreneklerine uyması bakımından büyük önem taşımakta ve mukayese imkânı vermektedir. Hippokrates'in, İskitlerin hayat tarzı, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi vermesi ve bizzat görmüş olduklarını kaleme almış olması, onun eserinin kaynak değerini daha da artırmaktadır.

İskitler hakkında bilgi veren antik Grek yazarlarından birisi de Thukydides'tir. Yazar Atina'da doğmuş olup, MÖ 460-400 yılları arasında yaşamıştır. *Peloponnessoslularla Atinalıların Savaşı* adlı üç kitaptan oluşan eserinin II. kitabı 96'da şu bilgiyi vermektedir: "Sitalkes, Ordys'ler memleketinden kalkarak, ilkönce Haimos (Balkan)**[17]** dağları ile Rhodope'ler (Rodop dağları) arasında ta denize, yani Karadeniz (Pontos Eukseinos) ve Çanakkale Boğazı'na (Hellaspontos) kadar olan yerlerde hâkimiyeti altındaki Traklar'dan, sonra da Haimos dağlarının öte tarafındaki Getler'den ve İstros (Tuna) nehrinin beri tarafında daha ziyade Karadeniz'e doğru olan yerlerde oturan daha başka kavimlerden asker topladı. Getler ve o çevrede oturanlar Skithlerin sınır komşuları olup, onlarla aynı silahlara sahiptirler ve hepsi süvari (atlı) yayadırlar."

Buradan İskitlerin at üzerinde savaştıklarını ve silah olarak da ok ve yay kullandıklarını anlamaktayız. Thukydides'in bu ifadeleri Herodotos ve Hippokrates'in verdiği bilgilerle çok büyük benzerlik göstermektedir. Thukydides II. kitap 97'de ise şu bilgileri vermektedir: "Ordysler, Pers devletinin tam aksine olarak, esasen öteki Traklar'da da uygulanan bir âdeti, yani vermekten çok almak âdetini kabul etmişlerdi. Gerçekten bunlarda, rica edip bir şey elde edememekten çok, rica edilince bir şey vermemek daha ayıptı. Evet bu âdet Traklar'da esasen mevcuttu. Fakat onlar bunu ülkelerinde daha fazla uyguladılar. Çünkü, İon Körfezi ile Karadeniz arasındaki bu devlet, bütün Avrupa devletlerinden para geliri, diğer servet ve refah durumu

bakımından epey ilerideydi. Bununla beraber savaş kabiliyeti ve ordu kuvveti bakımından Skithlerinkine göre çok geride, ikinci derecede kalıyordu. Gerçekten, Skithler'le Avrupa devletleri karşılaştırılmaktan başka, teker teker alındığı takdirde, Asya'da dahi hepsi birleşmiş bir halde hareket edecek Skithler'e karşı durabilecek bir kavim yoktur."

Bu ifadelerden İskitlerin askerî yönden büyük bir güce sahip oldukları anlaşılmaktadır. İskitlerin askerî yönden güçlerini yalnız Thukydides'ten öğrenmiyoruz, diğer kaynaklarda da onların gücünden bahsedilmektedir. İskitler askerî yönden güçlü olmasalardı, birçok kavmin yerinden oynamasına ve bir kısmının ortadan kalkmasına sebep olamazlardı.**[18]**

Thukydides'in İskitler hakkında az da olsa bilgi veren eseri, Halil Demircioğlu tarafından tercüme edilerek, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınlan arasında çıkmıştır.

İskitler hakkında bilgi veren yazarlardan birisi de Ksenophon'dur. Atina'da MÖ 430 yılında doğmuş olan Ksenophon, MÖ 357 yılında Korinthos'ta ölmüştür. Çeşitli konularda 14 kadar eser yazmış olan Ksenophon'un *Hellenika* ve *Kyros'un Anabasisi* adlı eserleri tarih açısından büyük önem taşımaktadır. Yazarın *Kyros'un Anabasisi* adlı eserinin konusunu, Pers İmparatorluğu'nun Batı Anadolu valisi olan Genç Kyros'un, tahtı ele geçirmek maksadıyla Pers büyük kralı olan ağabeyi II. Artakserkes'e karşı ayaklanması, 10 bin paralı Grek askerinin de katıldığı bir ordu ile Batı Anadolu'da Sardes (Salihli) kentinden hareket ederek Mezopotamya'ya gidişi, orada MÖ 401 yılında Kunaksa mevkiinde Pers kralı ile yapılan savaşın ve bu savaşta genç prens Kyros'un öldürülmesi ve sonra Ksenophon yönetiminde paralı askerlerin Fırat'ı izleyerek Doğu Anadolu üzerinden kuzeyde Trabzon'a ve oradan yurtlarına ulaşmaları oluşturmaktadır.

Ksenophon'un *Kyros'un Anabasisi* adını taşıyan bu eserinde İskitlerden de bahsedilmektedir. Bu eserde IV. kitap, 7. bölüm, 18. paragrafta, "Bundan sonra dört plethron (1 plethron: 100 ayak: 29,6 metre) genişliğinde Harpasos (Çoruh) nehrine kadar ilerlediler. Buradan da Skythenlerin memleketine girerek, bir ovada dört günde

20 parasang (1 fersah: 5,5 kilometre) gittiler ve köylere vardılar. Burada üç gün kalarak erzak tedarik ettiler" denilmektedir. Buradan, MÖ 4. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu'da İskit hâkimiyetinin devam ettiği anlaşılmaktadır.

İskitler hakkında bilgilere MÖ 63-MS 24 yılları arasında yaşamış olan Strabon'un 17 kitaptan oluşan *Geographika'*sında da rastlamaktayız. İskitlerden I, III, IV, XI. kitaptaki bazı bölümlerde bahseden Strabon, onlara en çok VII. kitaptaki bölümlerde yer vermiştir. İskitlerle ilgili bölümlerde İskit coğrafyası, İskitlerin gelenek ve**[19]** göreneklerine ait bilgiler verilmektedir. Şüphesiz İskitlere dair önemli bilgiler olmakla beraber, bu konuda Herodotos'un vermiş olduğu bilgiler daha büyük önem taşımaktadır. Strabon'un eserindeki konumuzla ilgili bilgiler genelde, Herodotos'un kendisinden yaklaşık dört asır önce verdiği bilgilerin bir tekrarı gibidir. Herodotos'un verdiği bilgiden fazla bir farkı olmasa da ana kaynak olma özelliğini taşımaktadır.

İskitler hakkında bilgi veren Grek kaynaklarının tamamı dikkate alındığında şüphesiz Herodotos'un *Tarih'i* ve Hippokrates'in *Havalar, Sular ve Mevkiiler* adlı eserinin önemi ortaya çıkar. Günümüze kadar tam olarak ulaşan, en eski tarihli iki kaynak olmaları ve İskitler hakkında ayrıntılı bilgiler içermeleri açısından, diğer Grek kaynaklarına göre daha önemlidirler.

Çin Kaynakları

Çin kaynaklan yakın çevresinde bulunan topluluklar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu kaynaklardan birisi *Shih-chi'dır.* Bunda en eski devirlerden MÖ 120 yılına kadar cereyan eden olaylara ve komşu kavimlere yer verilmiştir. Diğer bir kaynak ise, *Han-shu'dar.* Bunda MÖ 206'dan MS 20 yılına kadar olan olaylar yer almaktadır.

Bu kaynaklardan *Han-shu'*da, konumuz olan İskitlerin doğu grubundan Sai olarak bahsedilmektedir. Bu bilgiler, kaynağın MÖ 206-MS 20 yılları arasını içerdiği düşünülürse; Asur, Pers ve Grek

kaynaklarına göre daha geç döneme aittir. Bu kaynaktan Orta Asya İskitleri, ya da başka bir tabirle doğu Sakalarının Tiyen-Şan, Yukarı İli, Çu ve Narin çevresinde oturdukları anlaşılmaktadır. Şüphesiz daha sonra Hoten ve Maralbaşı'nda bulunan buluntular, Sakaların Doğu Türkistan'da da geniş sahalara yayıldıklarını göstermektedir. Aynı kaynakta Sakaların Batı Türkistan'a doğru yayılmış oldukları da belirtilmektedir.**[20]**

Adı geçen kaynakta Sai'ler ve bunların bir kolu olarak kabul edilen Sai-wanglar'ın yayıldıkları saha ile yine bunların hangi topluluklardan oluştukları ve mücadele ettikleri düşmanları dışında fazlaca bilgi yoktur. Bilgilerin sınırlı olması Çinlilerin batıdaki bölgelere uzak olmalarından kaynaklanmaktadır. Kırıntı olarak kabul edebileceğimiz bu bilgilerden sıhhatli sonuçlar çıkarabilmenin, ancak söz konusu bilgilerin diğer yazılı ve arkeolojik kaynaklarla karşılaştırılarak desteklenmesiyle mümkün olabileceğine şüphe yoktur.

B) Arkeolojik Kaynaklar

Bilindiği üzere, günümüzden gerilere doğru gidildiğinde tarihi kaynak olarak kullanılabilecek vesikaların sayısı zamanın derinliğine paralel olarak azalmaktadır. Bu sebeple tarihçinin imdadına yazılı kaynakların yetersiz kaldığı zaman dilimlerinde eski eser kalıntıları yetişmektedir. Söz konusu konumuz için de arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış olan İskit buluntularının büyük önemi vardır. Bu buluntular bazen yazılı kaynaklan desteklemekte, bazen de tek başlarına değerlendirilebilmektedir. Böylece İskit tarih ve kültürünün bilinmeyen tarafları aydınlatmaya çalışılmaktadır. Asya içlerinden, Avrupa içlerine kadar çok geniş bir sahaya yayılmış olan İskitlerin bırakmış oldukları maddi kültür kalıntıları kurganlardan çıkarılarak, değerlendirilebilmektedir. İskitlere ait olan buluntuları Sibirya ve Güney Rusya İskit Hükümdar Mezar Buluntuları olmak üzere iki grupta ele almak mümkündür.

Sibirya Buluntuları

İskitler hakkında yapılan araştırmalar bir tesadüfle başlar. XVII. yüzyılın son çeyreğinde, Sibirya'daki kurganlarda gizli kazılar yapan bazı defineciler çok kıymetli altın eserler ele geçirir. Durum I. Petro'ya ihbar edilerek eserlere el konulur ve söz konusu eserler St. Petersburg'a götürülür. Koleksiyoncular ve sanatseverler, o zamana**[21]** kadar hiç görmedikleri bu değişik tarzdaki ilgi çekici eserlere hayran olurlar. Bunun hemen ardından Sibirya ve Güney Rusya'da bulunan benzer türden buluntular, bir yandan bu sanata olan ilginin daha da artmasına vesile olurken, öte taraftan da bunların, bir zamanlar Asya bozkırlarında yaşamış göçebelerin sanat eserleriyle olan benzerliğinin gündeme gelmesine sebep olurlar. Günümüzde *"Göçebe Hayvan Üslubu"* olarak tarif edilen bu zengin arkeolojik materyal *"Bozkır Kurgan Medeniyetleri"nin* tipik kültürünün başlıca ürünlerindendir.

Sibirya'daki araştırma faaliyetlerinin öncülerinden General Melgunov, adı geçen bölgede kendi adıyla anılan mezarları açmıştır. Daha sonra 18. yüzyılın sonlarına doğru Clarke, Pallas, Dubois de Mont Pereux, Sumarakov ve arkadaşlarından oluşan bir öncü araştırmacı grubu burada ilk bilimsel araştırma faaliyetini başlatmıştır. Arkeolojik faaliyetler bundan sonra da devam etmiş ve 1860 yılında Radlof, yüzey araştırmaları ve kazılar yapmak, kısmense Sibirya'yı ihtirası açısından tam anlamıyla tanıyabilmek için harekete geçmiştir. 1865 yılında Güney Altaylar'da mezarlar bakımından oldukça zengin olan Katanda'yı keşfederek, bu mezarların bir kısmını kazmaya karar vermiştir. Donmuş mezarlardan birini açan Radlof, burada bulunan eşyalardan bir kısmını çıkarmıştır.

Arkeolojik araştırmalara sonraki yıllarda da devam edilmiştir. 1924 yılında Rudenko Sibirya'ya antropolojik çalışmalar yapmak için gittiğinde, Altay bölgesinde Ursul nehrinin yatağı ve kolları civarında çok sayıda mezarla karşılaşmıştır. Bu mezarlar, Altay dağlarının güney eteklerinde uzanan Pazırık vadisindeydiler. Rudenko, Pazırık vadisi ile Ulagan nehrinin kesiştiği noktaya yakın bir yerde, 40 mezardan oluşan bir mezarlık bulmuştur. 1929 yılında Rudenko ve yardımcısı Griaznov, büyük mezarlardan birisini tetkik etmiştir.

Mezardan çıkarılan eşyalar arasında kuş resimleri, altın yaldızla süslenmiş bir oyma tabut, üzerinde pars resimleri bulunan halıyı andırır keçe ve altın yaldızlı tahta parçaları bulunmaktadır.**[22]** Mezarın hırsız yağma ve tahribatından korunabilmiş kuzey tarafındaki odalarından birinde eyer takımlarıyla beraber on at leşi ve iki geyik maskesi bulunmuş ve adı geçen buluntuların çok sanatkârane yapılmış eserler olduğu hemen anlaşılmıştır. Madeni eşyaların hepsi tunçtandır. Kuyruk, yele ve tırnak saçakları kesilen, kulakları kesilmek suretiyle nişanlanan atların tamamının rengi aldır.

Burada yapılan kazılarla ilgili bilgiler Maddi Kültür Tarihi Akademisi'nin *Soobşçeniye* adlı dergisinde antropolog Rudenko tarafından yazılan "Şarkî Altay'da İskit Mezarı" adlı makalede bilim dünyasına sunulmuştur. Daha sonra, bu kazının önemi, bilimler Akademisi'nin çıkardığı *Arkeolojik Çalışmalar* adlı dergide diğer bazı kazılar hakkında yazılan makale ve raporlardan bahsedilirken de vurgulanmıştır.

Burada, 1929 yılında bırakılan çalışmalara 1947 yılında yeniden başlanmış ve bu faaliyetler iki yıl devam ettirilmiştir. Bulunan kurganlardan birinde yapılan kazılar sonucunda, bu mezarın da Birinci Pazırık mezarı gibi çok önceleri soyulduğu anlaşılmıştır. Mezarın kuzey tarafında, koşum takımlarıyla birlikte yedi at cesedi bulunmuştur. Hepsinin kuyrukları örülü olan atların ikisi dışında tamamının yeleleri kesilmiştir. Koşum takımları Birinci Pazırık mezarındakilerin aynıdır. Eyerlerin üzerine konulan minderlerin ikisi otla, diğerleri geyik yünü ile doldurulmuştur. Kolan tokaları boynuzdan yapılmıştır. Eyer kaplamalarından biri geyik diğerleri kartal grifon figürleriyle süslenmiştir. Gemlerin süslenmesinde geyik boynuzu kullanılmış, alınlık kayışlarında ağzında iki kuş bulunan aslan grifon figürüne yer verilmiştir. Geminin yanak kayışlarındaki tokalar lotus çiçeğine benzeyen bir motifle süslenmiştir. Kamçı sapı at başı şeklinde yapılmıştır. Ölü odasında her ikisi de tahnit edilerek gömüldüğü anlaşılan bir erkek ve kadın cesedi parçalanmış olarak bulunmuştur. Ayrıca mezardan bazı madeni eşyalar da çıkarılmıştır. Bunların en önemlilerinden birisi gümüş aynadır. Öte taraftan ölü hediyeleri arasında keseler de bulunmaktadır.**[23]** Bunlardan biri

tunçtan yapılmış altın kaplamalı ördek figürleriyle süslenmiştir. Bir torbanın süslenmesinde ise, altın yaldızlı bakır levhacıklar kullanılmıştır. Bu levhacıkların birinde iki teke, diğerinde ise yırtıcı hayvan grifonlar görülmektedir.

Kültür tarihi açısından büyük bir önemi bulunan bu kurgandan çıkarılan sanat değeri çok yüksek kıymetli eserler, bunları bırakan cemiyetin temsilcisi olduğu kültür ve medeniyetin ulaştığı yüksek seviyeyi de göstermektedir. Pazırık kurganları hakkındaki en ayrıntılı çalışma, burayı keşfederek kazılar yapan Rudenko tarafından, *Kultura Naseleniya Gornogo Alfaya* v *Skifskoe Vremya* (Moskva, 1953) adlı eserde yapılmıştır.

İskit arkeolojisi açısından şüphesiz en önemli yeri Tuva'da açılmış *"Arzhan Kurganı"* tutmaktadır. Bu kurgandan ortaya çıkartılmış olan buluntular İskitlere ait birçok meseleyi çözebilecek veriler sunmuştur. En azından kronolojik olarak aşağı yukarı MÖ 800 yıllarında İskitlerin adı geçen bölgelerde varlıkları ispatlanabilmiştir. Bu hususta M.P. Gryaznov tarafından *Arzhan, Tsarskii Kurgan Ranneskifskogo Vremeni* (Leningrad, 1980) adlı eser özel bir yer tutmaktadır. Bu çalışma kazı raporu olarak yayınlanmıştır.

Güney Rusya Buluntuları

Arkeolojik buluntular arasında, Sibirya buluntuları yanında Güney Rusya'daki İskit hükümdar mezarları da önemli bir yer tutmaktadır. Bu sahada çok sayıda kazı yapılarak, kurganlardan çok kıymetli arkeolojik malzeme çıkarılmıştır. Bu malzemeler de İskit kültür ve sanatının aydınlatılmasında bize kaynaklık etmektedir. İskit hükümdar mezarlarının çoğu, Alexandropol ve Nicopol'a yakın bir yerde bulunmaktadır. Alexandropol-Nicopol gruplarının en önemlileri Büyük Kurganlardır. Bunların yükseklikleri 30-70 fit arasında (930 metre), yayıldıkları alan ise, 400-1200 fit arasında (120-360 metre) değişmekteydi. Panticapeaum kurganları Altın Oba, Kul Oba, Tsarsky ve Royal Borrow gibi önemli tepeciklerden oluşmaktadır.**[24]**

Güney Rusya İskit kurganları arasında Chertomlyk'in önemli bir yeri vardır. Bu kurgan içerisinde bulunan eşyaların çeşitliliği sanat değeri ve altın işinin fazla olması bakımından oldukça değerlidir. Kurganda İskit kazanı, oklarla dolu bir ok sadağı, kemik saplı, demir ağızlı beş adet bıçak, bir halı parçası, birkaç altın vazo, bazı kaplar ve tunçtan fildişi kulplu bir ayna bulunmuştur.

Güney Rusya kurganları ve kurgan buluntuları çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Burada bulunan kurganların tamamını içine alan çalışmalardan birisi, Alexander Michajloviç Leskov tarafından *Die Skythischen Kurgane* (Antike Welt, V, 1974) adıyla yapılmıştır. En önemli çalışmalardan birisi de Renate Rolle'nin, *Totenkult der Skythen* (Berlin-New York, 1979) adlı eseridir. Bu eserde kazı raporları ve tetkik eserlerden faydalanılarak, kurganlar ve kurgan buluntuları hakkında önemli bilgiler verilmiştir.

II) Araştırmalar

İskitlere ait olan kurganların bulunması, kazılar yapılarak arkeolojik malzemenin ortaya çıkarılması, bilim adamlarının İskitlerin tarihi, kültürü ve sanatıyla uğraşmalarına sebep olmuştur.

İskitlerin tarih, kültür ve sanatı üzerine çok sayıda eser yazılmıştır. İskitlerle ilgili çalışmalar yapılırken, onların menşei üzerinde de bazı görüşler ileri sürülmüştür. Onlar hakkında bilgi veren antik kaynaklar ve arkeolojik malzemelerden yararlanılarak bu konu çeşitli kitap ve makaleler de ele alınarak değerlendirilmiştir.

İskitlerle ilgili araştırmalar Batı dünyasında 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlamıştır. Çalışmaların ağırlık noktasını İskitlerin kökeni konusu oluşturmuştur, İskitlerin İran, Turan ve Slav kökenli oldukları hakkında kitap ve makaleler yazılmıştır. İskitlerin İranî bir kavim olduklarının ispatı yolunda yapılan çalışmalar arasında; K. Zeus, *Die Deutschen und die Nachbarstaemme* ***[25]*** (München, 1837); K. Müllenhoff, "Über die Herkunft und Sprache der Pontischen Skythen und Sarmaten", *Deutsche Altertumskunde,*

(Berlin, 1870-1900, III); W. Tomaschek, *Kritik der aeltesten Nachrichten über den Skythischen Norden* (I., Wien, 1888); J. Fressel, *Die Skytho-Saken die Urvaeter der Germanen, München* (1886); L. Wilser, *Investigations in the Province of Gotho-Slavonic Relations* (St.Petersburg, 1899) adlı eserler sayılabilir. Bu eserlerde genelde İskit ve İranlıların dinleri karşılaştırılarak, İskitlerin İranî bir kavim olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca, İskitlerden kalma bazı kelimelerin İranlıların diline ait olduğu da belirtilmektedir. Bu araştırmaların iddiaları daha sonra yapılan bilimsel çalışmalarla çürütülmüştür. Tabiatıyla, ta Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusundan Avrupa içlerine kadar uçsuz bucaksız bir coğrafyada yayılmış bir topluluğun şu ya da bu kökten olduğunu sadece bazı dinî motifler ve birkaç kelime örtüşmesinden öteye gidemeyen dili, örgüdeki benzerlikler ile ortaya koymak şüphesiz ki, bilimin temel düsturları göz önünde bulundurulduğunda mümkün değildir. Bu itibarla, İskitlerin İranî bir kavim olduklarını gösteren güçlü deliller yoktur.

İskitlerin Slav kökenli olduklarını ispatlamak için de, İ.E. Zabelin, *Istoria Ruskoy Jisni* (Moscou, 1876) adlı eseri yazmıştır. Onu, Griogoriev, İliovaiski gibi bazı bilim adamları takip etmiştir. Zabelin, Kul Oba'da bulunan İskit vazolarındaki resimlere dayanarak, onların Slav kökenli olduğunu iddia etmiştir. Bu görüşü destekleyecek hiçbir yazılı belge bulunamamış ve bundan dolayı bu görüş bilim dünyasında fazlaca rağbet görmemiştir.

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğunu, B.G. Niebuhr, *A Dissertation on the Geography of the Herodotos and Researches into the History of the Scythians, Getae and Sarmatians* (Oxford, 1830) adlı eserinde iddia etmiştir. Bu görüşü daha sonra, K. Neumann, *Die Hellenen im Skythenlande* (Berlin, 1855); G. Grote, *History of Grece* (III, New York, 1857); A.D. Mordmann, *Über die Keilinschriften zvveiter Gattung* (Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft, c.XXIV, Leipzig, 1870);**[26]** G. Nagy, *Neprajzi Füsetek* (No.3, Budapest, 1895) adlı kitaplarında desteklemişlerdir. Bu eserlerde İskitlerin dili, dini, sanatı, gelenek ve görenekleri göz önüne alınarak, onların köken problemi halledilmeye çalışılmıştır.

Geçen yüzyılın başlarından itibaren, İskitlere ait olan çok sayıda kurganın açılması sonucunda arkeolojik malzemenin artması üzerine çok sayıda yeni araştırma yapılmıştır. Sadece yazılı kaynakların kullanıldığı araştırmalarla beraber, yazılı ve arkeolojik kaynakların birlikte değerlendirildiği çalışmalar da yapılmıştır. Çin kaynaklan esas alınarak yapılan en önemli çalışma O. Franke'nin, *Beitraege aus Chineschen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens* (1904) adlı eseridir. Franke, bu eserinde İskitlerin Türk olduğunu kabul etmektedir. Ancak, yalnız Çin kaynaklarına dayalı olarak yazıldığından, söz konusu eserde yalnız Orta Asya İskitleri hakkında bilgi verilmektedir. İskitler hakkında bilgi verilen en önemli eserlerden bir diğeri E.H. Minns'in *Scythians and Greeks* (Cambridge, 1913) adlı kitabıdır. Minns bu eserinde bütün yazılı ve arkeolojik malzemeleri kullanarak bilim dünyası için oldukça faydalı bir çalışma yapmıştır. O, bu çalışmasında İskitlerin Orta Asya kökenli bir kavim olduğunu ileri sürmektedir. Bu eserin yazılmasından sonra yapılan çok sayıda arkeolojik kazıda pek çok arkeolojik malzeme gün ışığına çıkarılmıştır. Daha sonra çıkarılan arkeolojik malzemenin değerlendirilmesi bu eserde yapılamadığından, söz konusu eser arkeolojik boyutuyla bugün için hükmünü yitirmiştir. M. Ebert ise, *Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode*(Reallexion der Vorgeschichte, Berlin, 1929, c.13) adında bir çalışma yapmıştır. O, bu çalışmasında daha çok İskit ve Sar-matlara ait arkeolojik malzemeleri değerlendirmiştir. Zamanına göre iyi bir çalışma olmasına rağmen, daha sonra birçok arkeolojik kazı sonucunda değerlendirilmesi gereken yeni malzemeler çıkarıldığından, bu çalışma da hükmünü yitirmiştir. J. Junge tarafından ise, *Saka Studien* (Leipzig, 1939) adlı bir kitap yazılmıştır.**[27]** Junge bu çalışmasında yazılı kaynakların büyük çoğunluğunu toplayarak değerlendirmiştir. Yazılı kaynaklarda İskitlerin İranî bir kavim olduğuna işaret olarak gösterilebilecek herhangi bir iz olmamasına rağmen, yazar onların İranî olduklarını ileri sürmektedir. Ancak, ifade edildiği üzere bu iddiasını ispatlayabilecek herhangi bir delil gösteremediğinden, yazarın bu fikri bilimsel anlayıştan tamamen uzak bir fantaziden başka bir anlam ifade etmemektedir. T.T. Rice tarafından yazılan*The Scythians* (London, 1958) adlı kitap çok

sayıda arkeolojik malzemenin değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır. Ancak, bu çalışmada da bazı eksiklikler bulunmaktadır. Kitabın basım tarihinden sonra yapılan kazılarda ortaya çıkarılan arkeolojik malzemelerin yeni değerlendirilmelere zemin hazırlaması, bu çalışmanın bazı bölümlerinin de daha önceki pek çok çalışmada olduğu gibi hükmünü yitirmesine sebep olmuştur. Yine de bu kitap bir bütün olarak düşünüldüğünde, kullanılan arkeolojik malzemenin zenginliği bakımından bir müracaat kitabı olarak kabul edilebilecek niteliktedir.

İskitler üzerine bazı çalışmaları da Türk bilim adamları yapmıştır. Bunlardan birisi Hasan Ata bin Molla Mehmet El'abeşi'nin çalışmasıdır. O, *Tarih-i Kavmi Türkî* (Ufa, 1909) adlı eserinin bir bölümünde İskit Türkleri olarak adlandırdığı kavmin, bir Türk kavmi olduğunu yazılı kaynaklara dayanarak ispat etmeye çalışmıştır. Kitapta ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bu kitap da daha önce adı geçen pek çok çalışmanın akıbetine uğrayarak, zamanla geçerliliğini yitirmiştir. Önemi, İskitlerin Türk olduğu fikrinin ileri sürüldüğü ilk çalışmalardan birisi olmasından kaynaklanmaktadır. S.M. Arsal'ın, *Orta Asya* (Ankara, 1930) adlı çalışması da İskit araştırmaları bakımından büyük önem taşımaktadır. Arsal bu çalışmasında İskitlerin Türklüğü meselesine temas etmektedir. Yazılı kaynaklardaki bilgileri, Türk topluluklarının özelliklerini de dikkate alarak değerlendirmekte ve İskitlerin Türklüğü fikrini savunmaktadır. Çalışma epey eski olmasına rağmen, birçok yönden hâlâ geçerliliğini korumaktadır.**[28]** Bu araştırmanın dayandığı kaynaklar, yazılı kaynaklar olduğundan, bu çalışma fazla değer kaybetmemiştir. O. Süleymanov, *Ceti Sudın Köne Cazbaları* (Kazak Edebiyatı, 25 Eylül, 1970) Esik Kurganından çıkarılan yazıyı Türkçe olarak deşifre ederken, yaptığı değerlendirmede söz konusu yazının Göktürk yazısının prototipi olduğunu da ifade etmiştir. Esik Kurganını kazan arkeolog K.A. Akişev ise, *Kurgan Issık*'ta (Moskva, 1978) Esik Kurganından çıkarılmış olan arkeolojik buluntular ve bunların özellikleri hakkında bilgi vermiştir. Yine bu kurgandan çıkarılan "Altın Zırhlı Savaşçı" ve onun Türklüğü hakkında, M. Seyidof, "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında" adlı uzunca bir makale

yazmıştır. *Uldız* dergisinde yayımlanan bu çalışma, daha sonra, *Kardaş Edebiyatlar* (1982-1983) dergisinde çıkmıştır. M. Seyidof bu çalışmasında İskitlerin Türklüğünü dilsel, destansal ve efsanevi delillerden hareketle savunmaktadır. Kullanılan kaynaklar ve ileri sürülen deliller de göz önünde bulundurulduğunda söz konusu çalışma, ileri sürülen fikirlerin kabul edilebilirliliği bakımından oldukça değerlidir. Daha çok Kimmerler üzerinde çalışan ve İskitler hakkında da çalışmaları bulunan Türk bilim adamlarından M.T. Tarhan'ın, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri" (*Tarih Dergisi,* sayı 23'ten ayrıbasım, İstanbul, 1969) adlı makalesinin de bu arada dile getirilmesinde fayda vardır. Tarhan, bu çalışmasında makalenin adından da anlaşılacağı üzere, İskitlerin dinî inanç ve âdetleri üzerinde durmaktadır. İskitlerde Şamanlık geleneği ve Tanrılar âlemini inceleyen Tarhan, İskitlerde ölü gömme ve kurban kesme âdetleri hakkında bilgi vermektedir. O, bazı âdetleri ve sanat anlayışları bakımından, çalışmamızın ilgili bölümünde de görüleceği üzere, Göktürk ve hatta Selçuklularla bağlantılar kurmaktadır. Makale olduğundan dolayı İskitlerin dinî inanç ve âdetleriyle sınırlı kalmaktadır. İskitler hakkında bilgi sahibi olduğumuz çalışmalardan biri de, Z.V. Togan'a aittir. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş* (c.I, İstanbul, 1981) adlı eserinin bir bölümünde İskitlerden bahsetmekte ve onlarda hâkim tabakanın**[29]** Türkler'den oluştuğu fikrini savunmaktadır. İskitlerin gelenek ye göreneklerine dair antik kaynaklarda verilen bilgilerin Hun ve Göktürklerinkine aynen uyduğunu, hayat tarzlarının İranî kavimlerden tamamen farklı olduğunu belirtmektedir. Togan'ın, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*'nin 17, 19-23. sayılarında yayımlanan, antik kaynaklar ve destansal bilgilerin değerlendirildiği "Sakalar" adlı makalesinde daha da ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir.

İskitler hakkında buraya kadar yazılanlardan çok daha fazla çalışma yapılmıştır. İskitlerin değişik yönlerden ele alındığı bu çalışmalardan bazıları arkeolojik kazılar ve yazılı kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır. Bu sebeple değerlendirilmesi gereken araştırma sayısı oldukça fazladır. Söz konusu araştırmaların pek çoğu çalışmamızda kullanıldığından, onların burada ayrıca analiz ve

eleştirisi uygun görülmemiştir. Bu konuyla ilgili her geçen gün yeni çalışmalar çıkmaktadır. Zaten hepsinin değerlendirilmesi de çalışmanın çerçevesini aşmaktadır.**[30]**

GİRİŞ

Kavimlerin tarih sahnesine çıkışlarında, başka kavimlerle karışıp kaynaşmalarında ve bazen büyük bir güç olarak ortaya çıkmalarında göçlerin büyük etkisi olmuştur. Göçler tarih öncesi ve tarihî devirlerde belirli aralıklarla gerçekleşmiştir. Bu göçlerin büyük bir kısmı Asya içlerinden yapılmıştır. Asya'nın bu iç kısmı Türk ırkının anavatanı olarak bilinmektedir. Burası, doğuda Kadırgan dağlarından, batıda Ural dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan oldukça geniş bir sahadır. Bu sahanın günümüzde coğrafyacılarca kabul edilen adı Orta Asya'dır (Arsal 1930: 3).

Buradan binlerce yıl dalgalar halinde devam eden göçler başlıca iki yoldan olmuştur. Bunlardan biri kuzey yoludur. Bu yol Ural dağlan ile Hazar Denizi arasından ve Karadeniz'in kuzeyinden geçmektedir. Güney yolundan Kafkaslar'ı geçmek suretiyle kuzey yoluna ulaşan kafileler de olmuştur (İnan 1930: 52).

Güney yolundan Ön-Asya'ya aralıklı olarak yapılan göçler tarih öncesi devirlerde başlamıştır. Buraya ilk göç edenlerin Sumerliler olduğu kabul edilmektedir. Sumerlilerin turanî bir kavim olması, bunların kökenini Orta Asya'ya götürmektedir (Özer 1937: 116). Kutların dillerinden günümüze ulaşan bazı kalıntılar dikkate alınarak, onların Türklerle akraba (Landsberger 1937: 105), dolayısıyla Orta Asya kökenli bir kavim olduğu anlaşılmaktadır.

Kuzeydoğu bozkır bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan, Altay dağ kolları ve Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine**[31]** kadar bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar uzanan bu bölgenin Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle olan bağlantısı, doğudaki çok sayıda geçitle kurulabilmektedir. Bu bölgenin doğusunda geniş çöller vardır. Öte yandan batıda, doğunun aksine oldukça verimli topraklar

bulunmaktadır. Daha eski zamanlarda bu bölgenin kuzeye doğru bataklıklar ve sık ormanlarla kaplı olduğu bilinmektedir. Güneye doğru uzanan geniş sahalar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar ise İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgalan ve Kafkas silsilesiyle sınırlanmıştır. Batı Türkistan bozkır bölgesi ile İran'daki dağlık arazi arasında nispeten sıkı bir bağlantı bulunmaktadır (Junge 1939: 5).

Yukarıda kapladığı sahayı belirtmeye çalıştığımız bozkır bölgesinin batı tarafında, Karadeniz'in kuzeyinde Hazar Denizi ve Tuna nehri arasındaki coğrafya MÖ 2. binin başlan ve MÖ 8. yüzyıllar arasında Orta Asya kökenli bir kavim olan ve daha sonraki yıllarda adlarından Kimmerler olarak bahsedilen bir kavim tarafından iskân edilmiştir (Tarhan 1979: 355).

Bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da yaklaşık olarak MÖ 800 yıllarında meydana gelen ve oldukça uzun süren bir kuraklık Orta Asya ve Güney Rusya bozkırlarında kayda değer bir nüfus baskısına sebep olmuştur. Otlakların kuraklıktan büyük ölçüde zarar görmeleri Doğu Bozkırlarındaki göçebelerin Çin'in kuzeybatı sınırlarına kaymalarına sebep olmuştur (Tarhan 1979: 365).

Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, MÖ 8. yüzyılın başlarında Hiung-nular Çinlilerle ve Choularla savaşmışlardır. Buna sebep olarak Chouların her yerde garnizonlar kurmaları ve Hiung-nular'ın otlaklarının küçülmesi gösterilebilmektedir (Eberhad 1987: 38-39). İmparator Suan (MÖ 827-782) onlara karşı askerî bir harekette bulunmuştur (Vernadsky 1943: 50). Bunun sonucunda Hiung-nular Çin sınırlarının batısına kadar çekilmişler ve batıda bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Diğer kabilelerin de batılarında bulunan kabilelere hücum etmeleri çok geçmeden bozkırda**[32]** müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilmek amacıyla batıdaki komşularına saldırmak zorunda kalmıştır (Rice 1958: 43).

İskitler yukarıda da belirttiğimiz üzere, doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda, tarih sahnesine çıkmışlardır. Bunların MÖ 8. yüzyılda Kimmerlerin ülkesine

yayıldıkları kabul edilmektedir (Kretschmer 1921: 923). Antik yazar Herodotos da göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetler'le yaptıkları savaşta yenildiklerinden batıya doğru ilerleyerek, Kimmerlerin yaşadıkları coğrafyaya yayıldıklarını bildirmektedir (Herodotos IV: 11).**[33]**

BİRİNCİ BÖLÜM

İSKİT ADI VE İSKİTLERİN

YAYILDIĞI COĞRAFYA

İSKİT ADI

İskitler doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna nehrine kadar, 40. ve 50. paraleller arasında, yaklaşık 7000 kilometreden fazla bir sahaya yayılmışlardır (Piotrovsky 1976: 6). Bunun sonucunda çeşitli kavimler tarafından tanınmışlar ve bunların yazılı belgelerinde adlarından bahsedilerek, haklarında bilgiler verilmiştir. İskit adına ve onlarla ilgili bilgilere Grek kaynaklarında, Pers çiviyazılı metinlerinde, Asur ve Çin yıllıklarında rastlanmaktadır. Adı geçen kaynak, metin ve yıllıklar, dil, kültür ve coğrafya bakımından birbirinden farklı kavimlere ait olduğundan İskit adı bu belgelerde değişik şekillerde geçmektedir.

1) Grek Kaynaklarında İskit Adı

Uzak Kuzeydoğu bozkır bölgesi hakkında son derecede muğlak olan ilk bilgiler Odyssee, XI, 12-19'da Kimmerler'den bahsedilirken geçmektedir (Rostovtzeff 1931: 18). Biraz daha iyi anlaşılır bilgiler Hesiodos'ta MÖ 8. yüzyıldan sonra, kolonizasyon hareketlerinin başlaması üzerine ortaya çıkıyor. Bu dönemde Grek dünya anlayışı tamamen değişiyor ve mekân düşünceleri daha çok gerçek anlayışa yönelen yeni bir şekil alıyor (Junge 1939: 2). Hesiodos'un şiirlerinde İskitlere *"Skudai"* adıyla rastlanıyor (Ayda 1979: 288).

Grek kaynaklarında İskit adı ve İskitler hakkındaki bilgilere MÖ 8. yüzyıldan sonra sık sık rastlanmaktadır. Bu dönemden sonra bazı kaynaklar günümüze kadar ulaşamamıştır.**[37]** Bu kaynaklarda İskit adı *"Skythai"* olarak geçmektedir (Kretschmer 1921: 923). Söz konusu kaynaklar arasında tarih açısından çok büyük önemi olan Herodotos'un *Tarih*'inde adları dahil İskitler hakkında çok kıymetli bilgiler verilmektedir. Hippokrates'te de İskit adı geçmekte ve özellikle İskitlerin gelenek ve görenekleri hakkında değerli bilgilere yer verilmektedir. Strabon'un coğrafyasında da İskit adı geçmekte ve onların hayat tarzı, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca, Thukydides'in *Peloponnesoslular'la Atinalıların*

Savaşı ve Ksenophon'un *Kyros'un Anabasisi* adlı eserlerinde de İskitler'den bahsedilmekte ve İskit adı *"Skythai"* olarak geçmektedir.

2) Asur Kaynaklarında İskit Adı

Asur kaynakları tarih açısından büyük önem taşımaktadır. Bu kaynaklarda birtakım tarihi olaylara, siyasi gelişmelere ışık tutabilecek noktalar vardır. Bilindiği üzere, yaklaşık MÖ 3100 yıllarında yazı Sumerliler tarafından icat edilmiş ve Mezopotamya'nın Kuzey ve güneyine dalgalar halinde gelerek yerleşen Sami kökenli kavimler tarafından geliştirilmiştir. Bu gelişmelerin değişik konulardaki bilgilerin günümüze kadar ulaşabilmesinde son derecede hayati bir rol oynadığına şüphe yoktur. Söz konusu kavimler içerisinde Mezopotamya'nın kuzeyinde yerleşmiş olan Sami kökenli kavimlerin kuzey kolunu oluşturan Asurluların önemli bir yeri vardır.

Asurlular, Mezopotamya'nın kuzeyine yerleşmeleriyle Anadolu, Kafkasya ve İran'da bulunan kavimlerle tanışma imkânı bulmuştur. Asurlular İskitlerle de tanışmıştır. Asur kaynaklarında İskitlerin adına, ilk kez Asur imparatorlarından Mısır fatihi Asarhaddon'un (MÖ 680-668) devrine ait vesikada *"Gimirrai"*lerden ve *"Aşguzai*"lerden bahsedilmektedir (Luckenbül 1968: 517). Çivi yazılı metinlerde geçen bu kavimlerden *"Gimirrai"*lerin Kimmerler ve*"Aşguzai"*lerin de İskitler olduğu kabul edilmektedir. Bu vesikaya göre, Asur imparatoru Asarhaddon, imparatorluğun kuzey**[38]** ve kuzeydoğu hudutlarını tehdit eden Kimmer ve Mannaların saldırılarını bertaraf etmek amacıyla İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşmak yolunu tercih etmiş ve ona kızını vererek, İskitlerin adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır.

3) Pers Kaynaklarında İskit Adı

Pers kaynaklarında da İskitlerin adına rastlanmaktadır. Bu kaynaklarda İskitlerden *"Saka"* olarak bahsedilmektedir. Sakalar

yerleştikleri coğrafya, gelenek ve görenekleri dikkate alınarak üç ayrı grupta ele alınmaktadır.

İskitler hakkında bilgi veren ve onları üç grupta ele alan en önemli kaynak Pers Kralı Darius'a ait olan Behistun kitabesidir. Bu vesikaya göre, Sakalar, Saka tigrakhauda (sivri başlıklı Sakalar), Saka tiay para daray (denizin ötesindeki Sakalar) ve Saka haumavarga olmak üzere üç grupta incelenmektedir (Hermann 1933: 158).

Persepolis'ten Xerxes kitabesinde de Daha, Saka haumavarga, Saka tigrakhauda ve Skudra adları geçmektedir. Denizin ötesindeki Sakalardan burada fazla bahsedilmiyor (Junge 1939: 60-61), fakat denizin ötesindeki Sakalar için Skudra adının kullanılmış olduğu kesin olarak görülüyor. Sus ve çevresinde bulunmuş olan tuğlalar üzerine yazılı çiviyazılı tabletler üzerinde de *"İçkudra"* (Susça) ve *"Çkudra"* (Persçe) adının Güney Rusya ve Karadeniz'in kuzeyindeki Avrupa İskitleri (Mordtmann 1870: 29), yani denizin ötesindeki Sakalar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Adı geçen çiviyazılı metinlerde Omuvargafa adına rastlanılmaktadır (Mordtmann 1870: 42) ki, bunun Sakai Amyrgioi'yle (Herodotos IV: 64) şüphesiz aynı olan Saka halkının lakabı olduğu anlaşılmaktadır. Tigrakodap (Persçe, Tigrakhoda) adı da bu çiviyazılı tabletlerde geçmektedir. Şüphesiz bununla Jaxartes ırmağının yanında oturan Sakalar ifade edilmektedir (Mordtmann 1870: 61).**[39]**

4) Çin Kaynaklarında İskit Adı

İskitler hakkında yapılan çalışmalarda Çin kaynaklarından da yararlanılmaktadır. Ancak bu kaynaklarda sadece Orta Asya İşkilleri hakkında bilgi bulmak mümkündür. Asıl Çin kaynaklarını Tsan-Tsien'in biyografisi ve Batı ülkeleri monografisi oluşturmaktadır. Bu kaynaklarda Orta Asya İskitleri, *"Sai"*{1} ve*"Sai-wang"* şeklinde gösterilmektedir (Franke 1904: 46). Bu kaynaklarda çoğu zaman Sakalara, Sai adı verilmiştir. Batı Türkistan'a giden Sakalar ise, Sai-wang adı ile tanıtılmıştır. Çincede wang sözü *"hükümdar, prens"*

demektir. Bu nedenle bu boyu, hükümdar soyu şeklinde tanıtanlar dahi olmuştur (Ögel 1981: 184). Eski Çincede Sak olan Sai şüphesiz Sakalar için kullanılmıştır (Haloun 1937: 251).

Sai halkları arasında An-shi, Chi-pin, Chüan-tu, Hsiu-hsun, So-chü, Su-lo, Wei-tou ve Wu-shan-li toplulukları bulunmaktadır. Asıl Sai halkları Türkistan'ın batı kısmındadır (Eberhard 1942: 137-139, 168).

5) İskit, Saka ve Sai Adlarının Karşılaştırılması

İskitler daha önce de belirttiğimiz üzere, Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar yayılmışlardır. İskitlerin bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmaları, onların çok sayıda kavim tarafından tanınmalarına vesile olmuştur. Onların geniş bir sahaya yayılmış olduklarını yazılı kaynaklar açık bir şekilde göstermektedir. İskitlere ait arkeolojik malzemenin de bu geniş coğrafyadan çıkarılmış olması yazılı kaynakları desteklemektedir. Burada İskit adını aydınlatmaya çalıştığımızdan yazılı kaynaklar ön plana çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, Grek kaynaklarındaki Skythai, Pers kaynaklarındaki Sak, **[40]** Çin kaynaklarındaki Sai ve Asur kaynaklarındaki Aşguzai'nin aynı olup olmadığı, başka bir deyişle aynı kavim için kullanılıp kullanılmadığı meselesi ortaya çıkmaktadır.

İskitlerden değişik coğrafyalarda yaşayan ve birbirinden farklı dillerde konuşan toplulukların kaynaklarında bahsedilmiş ve İskit adı da bu kaynaklarda birbirinden değişik şekillerde yazılmıştır. Grekler esasen MÖ 8. yüzyılda kolonizasyon hareketlerinin başlaması sonucunda Karadeniz'in kıyısında İskitlerle tanışma imkânı bulmuştur. İskitler doğudan batıya doğru göç ettiklerinden ve Perelerin kuzey komşusu olduklarından dolayı onlar tarafından yakından tanınmıştır.

Pers kaynaklarında Saka haumavarga, Saka tigrakhauda ve Saka tiay para daray (Herrmann 1933: 13) olmak üzere üç Saka grubundan bahsedilmektedir. Pers kaynaklarında geçen Saka haumavarga, şüphesiz Herodotos'ta geçen Sakai Amyrgioi'yle

(Herodotos VII: 64) aynıdır. Kelimenin etimolojisi karanlık olmakla beraber, basit olarak belki "Omargas Sakaları" ya da "Omargas'a tabi olan Sakalar" düşünülebilir (Mordtmann 1877: 42). Saka tiay para daray, yani denizin ötesindeki Sakalar olarak Karadeniz İskitleri düşünülmüştür. Greklerin dilinde Sakalara genel olarak *"Skythai"* denilirken, doğu Sakaları olan Saka haumavarga *"Sakai"* olarak adlandırılmıştır.

Herodotos, Sakalar olarak adlandırılan İskitleri başlarına yüksek, yukarıya doğru sivrilerek yükselen başlıklar giyen, pantolonları bulunan ve ülkenin şartlarına göre, muharebe silahı olarak yay, hançer ve balta taşıyan insanlar olarak tasvir etmektedir. Ayrıca, Greklerin İskit olan Doğu Sakalarını, Sakai Amyrgioi olarak adlandırdıklarını, Perslerin ise, bütün İskitleri Sakai olarak adlandırdıklarını (Herodotos VII: 64) belirtmektedir. Bizzat Persleri tanıyan Herodotos'un Perslerin bütün İskitleri Sakai olarak tanıdıklarını belirtmesi gerçekten büyük önem taşımaktadır ve Pers kaynaklarında üç Saka grubundan bahsedilmesi meselenin hallini kolaylaştırmaktadır.**[41]** Denizin ötesindeki Sakalar tabirinin Karadeniz İskitleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Asur kaynaklarındaki Aşguzai (İşkuzai) adı da Sakalar için kullanılmıştır.{2} Çin kaynaklarında ise Sai adı geçmektedir. Klasik Çincede Sai, Sak{3} olarak okunmaktadır.

Grek kaynaklarındaki Skythai'nin, Pers kaynaklarındaki Saka ile aynı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır, fakat Grekler İskit tabirini daha çok Batı İskitleri, yani Hazar Denizi'nden Tuna nehrine kadar Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Sakalar için kullanmışlardır. Çin kaynaklarındaki Sai adı Doğu Sakaları için kullanılmıştır. Greklerin kullandığı İskit kelimesinin ad olarak Perslerin Sakalarını tam olarak karşılamasa da onların büyük bir kısmını karşıladığı anlaşılmaktadır. Grek kaynaklarındaki İskit adının Pers kaynaklarındaki Saka, Asur kaynaklarındaki Aşguzai kelimelerini karşıladığını söylememiz mümkündür. Çin kaynaklarında geçen Sai'nin de Pers kaynaklarında geçen Doğu Sakaları için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çinlilerin batısında, Asurluların kuzeydoğusunda ve Greklerin doğusunda bir coğrafyaya yayılmış olan Perslerin Doğu Sakalarının Çin

kaynaklarındaki Sai, Grek kaynaklarındaki Skythai'nin Pers kaynaklarındaki denizin ötesindeki Sakalarla aynı olduğu açıklığa kavuşmaktadır. İskitlerin çok geniş bir sahaya yayılmaları ve farklı kavimler tarafından tanınmaları ve kendi dillerinde adlarının ne olduğunun bilinmemesi meseleyi güçleştirmesine rağmen; antik kaynakların verdiği bilgiler, yukarıda da belirttiğimiz üzere, İskitlerin Sakalar olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.**[42]**

İSKİTLERİN YAYILDIĞI COĞRAFYA

İskitlerin yayıldığı coğrafya hakkında bilgileri, hem yazılı kaynaklardan hem de arkeolojik buluntulardan öğrenebilmekteyiz. Yazılı kaynaklarda İskitler ya giyinişlerine ya da bulundukları coğrafyaya göre adlandırılmıştır. Son yıllarda artan arkeolojik araştırmalar ve bunun sonucunda ortaya çıkarılan buluntular İskitlerin yayılmış oldukları coğrafyanın tespiti bakımından büyük önem taşımaktadır.

Arkeolojik buluntular İskitlerin MÖ 1. bin yıl içerisinde Tuna nehrinden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Bu geniş düzlük, doğal bir otlak görünümündedir (Memiş 1987: 15). Bu kuzeydoğu bozkır bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan ve Altay dağ kollarından, Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar, bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar ulaşmakta, doğuda birçok geçit vasıtasıyla Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bu bölgenin doğusu büyük çöl sahasıyla kaplıdır, buna karşılık batı kısmı genellikle verimli ve doğudan elverişlidir. Kuzeye doğru bu mekân eski zamanlarda bataklıklar ve sık ormanlarla tamamen kaplanmıştı, güneye doğru geniş alanlar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgalan ve Kafkas dağ silsilesiyle sınırlanmıştır (Junge 1939: 5).

Antik çağda bu bölgenin sınırları daha çok siyasi sınır olmaksızın coğrafi hatlarla tespit edilmişti. Bu coğrafi sınırlar, doğudan batıya doğru Nanşan ve Tiyen-Şan sıradağları ile Oxus nehrinden oluşmaktaydı. Bunların arkasından gelen İran platosu,**[43]** belki daha çok siyasi bir sınırdı, fakat onu tekrar Kafkas dağlan, Karadeniz, Karpatlar ve Tuna nehrinin oluşturduğu doğal sınırlar takip ediyordu (Rice 1958: 33-34). Bu kuzeydoğu bozkır bölgesi ilk olarak MÖ 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkmıştır. Burası yaklaşık bin yıl boyunca bozkır topluluklarının elinde kalmıştır (Junge 1939: 6).

1) Çin'in Kuzeybatısından Hazar Denizi'ne Kadar İskitler

Behistun kitabesi 6'da en eski ülkeler listesinde yalnız Saka adı bulunuyor. Persopolis'in Darius kitabesi ülkeler listesinde de ilk defa Hinduş adı meydana çıkıyor. Bu liste İndus bölgesinin zaptından sonra, keza Tell el Maskautah, Kabret ve Mısır'da Süveyş'ten Darius stellerinde{4} olduğu gibi yapılmıştır. Bu liste Sakaların Asya sınırındaki bataklık arazide yaşayan Sakalar ve ovalıkta yaşayan Sakalar olmak üzere iki gruba ayrıldığını göstermektedir. Artık, Saka haumavarga ve Saka tigrakhauda'nın arka arkaya sıralandığını daha sonraki kitabe örnekleri açıklıkla gösteriyor. Düzlükteki Sakalar şüphesiz Saka tigrakhauda'dır. İlk grup olarak ise, Saka haumavarga gösteriliyor. Hamadan'dan I. Darius'un altın levha kitabesinde Saka haumavarga, adı geçen yerin sonunda kuzeydoğu sınır halkı olarak tespit edilebiliyor. Burada imparatorluğun kuzeydoğu-güneybatı sınırı boyunca Sogd'dun yanından Put'a kadar Sakaların bulunduğu belirtiliyor (Junge 1939: 67). İran'a arkeolojik kazılar yapmak üzere giden Ernest Herzfeld'in Hamadan'da bulduğu bu altın kitabede Pers İmparatorluğu kayıtlarına göre, Darius zamanında en kalabalık sınır halkı olarak Sugda'nın ötesinde kuzeydoğuda bulunan Sakalar gösterilmektedir. Herzfeld bu bilgilerden şimdiye kadar kabul edilenin aksine, Sakaların vatanının Pamir silsilesi olmadığı ve adı geçen yerin kuzeyindeki Fergana ovasının olduğu sonucunu çıkarmaktadır (Herrmann 1933: 157).**[44]**

Strabon ise, Hazar Denizi civarında hüküm süren İskitlerin daha çok Dahalar, daha doğudakilerin ise Massaget ve Sakalar olduklarını (Strabon XI, 8: 2) belirtmektedir. Hekataios ise Karadeniz İskitleri, Hazar Denizi'nin doğusunda geniş düzlükte yaşayan Massagetler ve onların doğusunda bulunan Sakai Amyrgioi olmak üzere üç grup tanıyor. Pers takviminde Hekataios'un anlattıklarının doğru olduğunu artık yazılı listeler gösteriyor. Yalnız Massaget tasviri orada meydana çıkmıyor. Her iki ad Saka tigrakhauda ve Massaget tamamen maksada uygun olarak aynı şekilde görülüyor. Bununla her iki tasvirin birbirini tuttuğu ve özellikle *"Massagetai"* olarak ifade edilebildiğine karar verilebiliyor. Keza, her iki adla tamamen açık bir

şekilde Saka kavimlerinin Batı Türkistan düzlük sahasındaki grupları belirtiliyor. Mısır Darius stelinin ifadesiyle *"Düzlük Sakaları",* Hekataios'taki gibi, Hazar Denizi'nin doğusundaki bölgede yaşayan *"Düzlük Massagetleri"* olarak belirtilmiştir (Junge 1939: 70).

Hamadan'da bulunan altın kitabede Sogdiana'nın ötesinde oturan Sakalar, yani *"Saka tiay para Sugdam"* söz konusudur. Sugda'nın doğal sınırı Zarafşan'ın kuzeyindeki dağlardır. Bunların arkasında Jaxartes sahası başlamaktadır. Yalnız Sakaların oturduğu "Para Sugdam" günümüzde Fergana'dır. Ptolemaios'a göre, ilk olarak Sogdiana dağlarının arkasında Sakaların ülkesi başlıyor. Burası Surcab ve Vachş nehir bölgeleri üzerinde güneye doğru genişlemiştir. Böylece aşağı yukarı Karategin'de Saka ülkesine dahil olmaktadır. Herhalde bu hat daha iyi olarak altın kitabedeki "Para Sugdam"a uyuyor (Herrmann 1933: 159-160).

Çin kaynaklarının verdiği bilgilerden olduğu gibi, Pers ve Grek kaynaklarındaki bilgilerden de Doğu Sakaları'nın ağırlık noktası meydana çıkarılabiliyor. Bunların yerleşim sahasının Fergana ve bunun doğusunda aranması gerekiyor. Çin kaynaklarına göre, doğu tarafı için Tiyen-Şan'da, Yukarı İli, Çu ve Narin'de oturdukları açıktır. Şüphesiz daha sonra, Hoten ve Maralbaşı'nda bulunmuş olan Sakaca el yazıları, günümüz Doğu Türkistan'ında Sakaların**[45]** yayılmış olduklarına işaret ediyor. Bu yayılmanın ne zaman olduğunu belirleyemiyoruz (Junge 1939: 86).

2) Hazar Denizi'nden Tuna Nehrine Kadar İskitler

Hazar Denizi'nin batısından başlamak üzere Tuna nehrine kadar Karadeniz'in kuzeyindeki sahaya İskitler yayılmıştır. Bunların yayıldıkları coğrafya hakkında antik kaynaklarda önemli bilgiler vardır. Bu kaynaklar arasında Herodotos'un verdiği bilgi önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca yapılan arkeolojik kazılar sonucunda meydana çıkarılan maddî kültür unsurları da İskitlerin yayıldıkları coğrafya hakkında bize fikir vermektedir.

Adı geçen bölgede yaşayan İskitler, Pers kaynaklarında "denizin ötesindeki Sakalar" olarak adlandırılmıştır. Herodotos bu bölgede yaşayan İskitlerin oturduğu yerler hakkında iki farklı bilgi vermektedir. Bunlardan birincisi Pers Kralı Darius'un İskitya seferi dolayısıyla söyledikleridir (Herodotos VI: 101-102). Buna göre, İskitya toprakları kare şeklinde, dama tahtasını andırır bir düzlüktür. Burada çarpışan ordular, büyük ırmaklar ve dağlar yüzünden hiçbir güçlüğe uğramadan dama taşları gibi, kolayca dolaşmaktadır. İkincisi ise, Herodotos'un Olbia'daki Greklerden ve Aristeas adında, MÖ 7. yüzyılda yaşamış olan bir seyyahın söylemiş olduğu destan dizelerinden öğrenmiş olduğu bilgilerdir.

Buna göre, Güney Rusya'da Olbia kentinden kalkarak, kuzeye doğru gidilirse, önce Hypanis{5} nehrinin denize yakın kıyılarında oturan Kallipidaia İskitlerine rastlanır (Herodotos IV: 17). Daha kuzeyde Tyras{6} nehri ile Hypanis nehrinin orta yataklarının birbirlerine yaklaştıkları yerde Halizonlar yaşamaktaydılar. Bunların yaşayışları da Kallipidailerinki gibi, İskitlerinkinden epeyce değişik olup,**[46]** çiftçilikle uğraşmaktaydılar. Buğday, darı, mercimek, soğan ve sarımsak, yetiştirdikleri belli başlı ürünlerdi. Halizonların yukarısında çiftçi İskitler vardı. Bunlar da buğday yetiştirmekteydiler. Daha yukarıda ise Neuriler yaşamaktaydı. Bunların kuzeyinde ise, iskân edilmemiş bölgeler bulunmaktaydı (Herodotos IV: 17).

Deniz yönünden gelirken Borysthenes{7} nehrini geçince, ağaçlı bir bölge gelmekte, bu bölgenin iç kesimlerinde ise, çiftçi İskitler oturmaktaydılar. Bunlar kendilerinin adının Olbiopolitler olduğunu söylemekteydiler (Herodotos IV: 18). Bu çiftçi İskitlerin oturduğu bölge, doğuda Pantikapes,{8} kuzeyde ise Borysthenes nehirleri arasında yer almaktaydı. Bundan sonra gelen bölge çöllerle kaplı olup, buralarda İskit soyundan olmayan Adrophaglar oturmaktaydılar. Adrophagların bölgesini geçtikten sonra ise, yeniden çöller başlamaktaydı. Bu çöllerin başladığı yerlerde ise insan yaşamamaktaydı (Herodotos IV: 18).

Herodotos, sözünü ettiğimiz çiftçi İskitlerin doğusunda, Pantikapes'i geçince, göçebe İskitlerin sürülerini otlattıklarını ve bu

bölgenin Gerros[9] ırmağına kadar uzandığını belirtmektedir. Gerros'tan ötesi ise, hükümran İskitlerin ülkesi olup, güney yönünde Taurika'ya,[10] doğu yönünde Palus-Maiotis üzerinde bulunan ve Kremnes[11] adı verilen limana ve Tanais[12] nehrine kadar uzanan topraklan kaplamaktaydı. İskitlerin en yiğit ve en kalabalık bölümü bu bölgede oturuyordu. Kuzeyde hükümran İskitlerin ötesinde, İskit olmayan Melankhlenoslar yaşamaktaydı. Melankhlenosların ülkesini geçtikten sonra ise, yeniden çöller ve bataklıklar başlamakta (Herodotos IV: 20); Tanais nehrini geçtikten sonra ise, İskitya sona ermekteydi (Herodotos IV: 21).**[47]**

3) Ön-Asya'da İskitler

İskitler Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar yayılmalarının yanında, Ön-Asya'ya da yönelmiştir. İskitlerin Ön-Asya'ya yönelmelerinin sebebi Kimmerleri takip eden düşüncesidir.

Kimmerleri yurtlarından çıkaran İskitler, bunların ardından, Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak, Hazar Denizi kıyısını takiben Der-bent-Demir Kapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve daha güneye (Herodotos IV: 12), daha genel bir deyimle Ön-Asya'ya dalgalar halinde akmaya başlarlar. Urartu Kralı II. Rusa'nın Kimmerler'le olduğu gibi, akıllıca bir siyaset izleyerek, bunlarla anlaşma yaptığı görülür. İskit akınları Asur sınırlarına yönelir (Tarhan 1983: 113). Kimmerleri kovalayarak gelen İskitler Medlerin egemenliğine son verirler. Bütün Küçük Asya'ya yayılırlar ve burada 28 yıl hüküm sürerler (Herodotos IV: 1).

İskitlerin çok istekli bir şekilde güneyde bulunan ülkelere gittikleri birçok tarihi hakikatten anlaşılmaktadır. Akamenit döneminden sonra bunların bir kısmını, günümüze kadar adları Arachosia ve Drangiana olarak söylenen yerlerde buluyoruz. Keza onlar, Anadolu'nun içlerine kadar da yayılmış ve orada hâkimiyetlerinin izini bırakmıştır. Aynı İskitler muhtemelen de Akamenit dönemi öncesinde Fırat ve Dicle dolaylarında hüküm sürmüş ve dillerine ait ipuçları bırakmıştır (Mordtmann 1877: 49-50). MÖ 4. yüzyılın başlarında dahi Doğu

Anadolu'da hâkim olduklarını bize Ksenophon bildirmektedir. Ksenophon, Onbinler'in dört plethron{13} genişliğindeki Harpasos{14} nehrine kadar ilerleyerek, buradan da İskitlerin memleketine girdiklerini ve bir ovada dört günde 20 parasang{15} gittiklerini (Ksenophon IV, 7: 18) belirtmektedir.**[48]**

İskitler yalnız Anadolu'da kalmayarak, daha güneye ilerlemiştir. Mısır üzerine yönelerek, Suriye'ye girdikleri sırada Mısır Kralı Psammatikos karşılarına çıkmış, armağanlar vermiş ve daha ileri yürümekten onları alıkoymuştur. Sonra onların bir kısmı dönmüş (Herodotos I: 105), fakat bazıları orada kalmayı tercih etmiştir. Bundan dolayı eski Tevrat'taki Beth-Sean, daha sonra Skythepolis olarak anılmaktadır (Kretschmer 1921: 940).

İskitler Ön-Asya'ya yayılmaları esnasında Filistin'e kadar ilerlemelerine rağmen, onların asıl izleri Anadolu'nun doğu kesiminde bulunmaktadır. Artık yazılı kaynakların yanında son kazılarda çıkarılmış olan arkeolojik malzemeler de bu görüşü her geçen gün daha da kuvvetlendirmektedir.**[49]**

İKİNCİ BÖLÜM

İSKİTLERİN KÖKENİ MESELESİ

İSKİTLERİN KÖKENİ ÜZERİNE GÖRÜŞLER

İskitlerin kökenine dair antik kaynaklarda ve arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntularda yeterli bilgiler bulunmamaktadır. İskit araştırmalarının başlamasıyla birlikte İskitlerin kökeni meselesi de gündeme gelmiş ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. E.H. Minns, "Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitlerin soyu problemi kadar tartışılmadı" (Minns 1913: 35) diyerek, meselenin önemini belirtmektedir. Zihinleri meşgul eden bu mesele üzerinde 18. yüzyıldan günümüze kadar çalışmalar yapılarak, çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazı otoriteler İskitlerin İranî, bazıları Slav ve bazıları da Ural-Altay ırkına mensup olduklarını belirtmiştir. Buna göre, İranî, Slav ve Ural-Altay ırkı görüşleri olmak üzere üç farklı bakış açısı ortaya çıkmaktadır.

1) İranîlik Görüşü

İskitlerin kökeni meselesi ortaya atılınca, ileri sürülen görüşlerden biri İskitlerin İranî bir kavim olduklarıdır. 19. yüzyılda Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel ve Wilser'in{16} çalışmaları dikkati çekmektedir. Bu görüşün savunucuları İskit ve İran dinini**[53]** karşılaştırarak, bu iki din arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Yine, İskitleri İranî bir kavim olarak kabul eden bilim adamları, onlardan kaldığını ileri sürdükleri kelimelere dayanarak iddialarını ispat etmek istemektedir.

20. yüzyılın başlarından itibaren de İskitlerin İranî bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bunların başında İraniyatçı Albert Herrmann gelmektedir. Bu bilim adamı Pamir Sakaları olarak adlandırdığı grubun Doğu İran kökenli olduğunu dillerinin gösterdiğini ileri sürmektedir (Herrmann 1920: 1798). Kretschmer de İskit unsuru kalıntılarında asıl İran kütlesinin bulunduğunu ve İskitlerle İranlılar arasında kültürel yakınlık bulunduğunu belirtmektedir (Kretschmer 1921: 925). Junge ise,

Sakalarla Perslerin yakın akraba kavim olduklarını (Junge 1939: 6) ve dolayısıyla Hint Avrupailiklerini (Junge 1939: 9) kabul etmektedir. Von der Osten de adı çok defa anılan İskitlerin çoğunluğunun Hint Avrupai soydan oluştuğunu belirtiyor. Avrasya bozkır kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturduklarının ortaya çıktığını vurgulayarak, bu durumda böylece Türk topluluklarının da karışmasının söz konusu olabileceğini ileri sürüyor (Von der Osten 1956: 71). Potratz (Potratz 1963: 17) ve Rostovtzeff (Rostovtzeff 1969: 60) de İskitlerin İranî bir kavim olduğu görüşünü ileri sürüyor. Grousset de *"Özel adlar biliminin de gösterdiği gibi İskitler Iran ırkına mensupturlar"* diyerek, onların Hint Avrupai bir kavim olduklarını kabul ediyor (Grousset 1980: 24).

Bu görüşler İskitlerin dili ve dini ele alınarak ileri sürülmektedir. İskitlere ait olduğunu belirttikleri bazı isimleri dikkate alarak ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırarak, İskitlerin İran soyundan olduğunu ileri sürmektedirler. Oysa, elde ettikleri az sayıda malzemeyle ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırmakla Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar yayılmış olan İskitlerin kökenini belirlemek ve onların Hint Avrupai bir kavim olduğunu ileri sürmek bilimsel gerçeklere uymamaktadır.**[54]**

2) Slavlık Görüşü

Bu görüşe göre İskitlerin islav ırkına mensup oldukları kabul edilmektedir. Bu fikir islav memleketlerinde revaçtadır. Bu görüşü savunanlar Ruslardır. Ruslar daima, İskitlerden Slavlıkları ispat olunmuş gibi bahsetmektedir. Halbuki Herodotos ve Hippokrates'in eserlerinde Slavlık tezini destekler bir tek delil bulmanın imkânı bile yoktur.

Slavlık tezini ileri sürenlerden birisi İ.E. Zabelin'dir.{17} Zabelin Herodotos'un eserinden çok Kul Oba'da bulunmuş İskit vazolarındaki resimlerden hareketle İskitlerin Slavlığını ispat etmeye çalışmıştır. Bu resimlerdeki elbiseler ile Rusların elbiseleri arasında bağlantı

kurmaya gayret etmiştir. Mannert ve Cuno gibi bazı bilim adamları da ikna edici delilller getirememeksizin, İskitleri Slavların ataları olarak görmüşlerdir (Kretschmer 1921: 923). Grigoriev, İlovaiski gibi bazı Rus bilim adamları da onların Slav kökenli olmaları gerektiğini ileri sürmüştür (Memiş 1987: 22).

Bu görüşü destekleyecek hiçbir yazılı kaynak bulunmadığından ve son derece de keyfi olarak değerlendirilen arkeolojik buluntulardan da sağlıklı bir sonuç alınamayacağından, bilimsel temeli en tutarsız olan görüş İskitlerin Slavlığıdır. Zaten bu görüş Rus bilim adamları dışında hiçbir bilim adamı tarafından rağbet görmemiştir.

3) Ural-Altay Irkı Görüşü

İskitlerin hangi ırka mensup olduğu meselesi ortaya çıktığından beri en kuvvetli görüş, İskitlerin asılları itibarıyla Ural-Altay ırkına mensup olduklarıdır. Bu görüş de yaklaşık olarak 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ileri sürülmeye başlanmıştır. Bu tezin en meşhur taraftarı olarak, B.G. Niebuhr{18} bilinmektedir.**[55]**

Niebuhr, Herodotos'un eserini gayet tarafsız bir metodla inceledikten sonra, İskitlerin Tatar{19} veya Moğol kavimlerinden oldukları fikrini ileri sürmüştür. Dayandığı esas, İskitlerle Tatarların örf ve âdetlerindeki benzerliklerdir. Bu fikri, meşhur Yunan tarihi uzmanlarından Grote de aynen kabul etmiştir (Grote 1857: 240). Niebuhr ve Grote'den sonra İskitlerin Moğolluğu tezini Neumann{20} desteklemiştir. Kiepert ise, Orta Asya'dan Güney Rusya'ya gelen İskitlerin gelenek ve göreneklerinin atlı kavimlerin göçebe hayat tarzına uyduğunu belirterek, bunların Moğol ya da Türk-Tatar ırkından olduklarını ileri sürmüştür (Kiepert 1878: 343). Nagy{21}de İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğunu belirtmiştir.

Niebuhr'un ileri sürmüş olduğu görüş gitgide daha da çok taraftar bularak, mesele çok yönlü olarak incelenmiştir. Bu araştırmacılar arasında yer alan pek çok meşhur tarihçi, filolog ve arkeolog, yaptığı

çalışmalarda görüşlerini değişik şekillerde açıklamışlardır. Bunlar arasında meşhur çiviyazısı uzmanı Mordtmann, Saka tigrakhauda ve Saka haumavarga'nın Türklüğünü çiviyazılı metinlere dayanarak ispatlamaya çalışmıştır (Mordtmann 1877: 77). Filolojik malzemeleri Türkçe kelimelerle karşılaştıran Kuun da, *"Artık belgelerin bolluğu İskitlerin kolektif adının farklı Türk soylarını içerdiğini açıkça gösteriyor"* (Kuun 1981: LVII) demekle İskitlerin Türklüğünü kabul etmektedir.{22}

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğu görüşü doğrultusunda çağımızda da birçok çalışma yapılmıştır. Bunların başında Minns gelmektedir. Minns, yazılı kaynaklan ve çok sayıda arkeolojik malzemeyi değerlendirerek, onların Hint Avrupai bir kavim olmadıklarını (Minns 1913: 44), dolayısıyla Ural-Altay ırkına**[56]** mensup olduklarını kabul etmiştir (Minns 1970: 187). Franke de İskitlerin Türklüğü fikrindedir (Franke 1904: 60-61). Meyer ise, göçebeleri genelde İranî olarak görmesine rağmen; Oxus ve Jaxartes dolaylarında ve buraların biraz daha kuzeyinde oturan Sakaların vaktiyle bir Türk soyundan olabilecekleri fikrini beyan etmektedir (Meyer 1926: 905). Huntignford da İskitlerin Asya kökenli, Tatar veya Moğol ırkına mensup olduklarını kabul etmektedir (Huntignford 1935: 785). Ruben ise, İskitlerin lisanının İran lisanı olsa bile, onların Herodotos tarafından tasvir edilen âdetlerinin İran âdetleri olmadığını belirttikten sonra, Herodotos'un onların Dede Korkut'ta-ki gibi Tepe-göze benzeyen varlıklara inançlarını tasvir ettiğini, gözleri kör olan köle hakkındaki hikâyelerin Köroğlu destanlarına geçtiğini vurgulayarak (Ruben 1942: 698), İskitlerin Türk olduklarına inanıyor. Von der Osten ise, İskitleri İranî saymasına rağmen, *"Avrasya bozkır kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturdukları ortaya çıkıyor. Bu durumda Türk toplulukları da söz konusu olmalıydı"* (Von der Osten 1956: 71) diyerek, İskitlerin içerisinde Türk topluluklarının varlığını da kabul ediyor.

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup olduğunu kabul eden ve bu konuda görüşlerini belirten Türk bilim adamları da vardır. Bunlardan biri, Molla Mehmed El'abeşi'dir. Bu bilim adamı, "Türk uruğlarından

ve dünyanın büyük eski kavimleri zümresinden biri İskit Türkleri'dir" (Molla Mehmed El'abeşi 1909: 54) diyerek, İskitlerin bir Türk kavmi olduğunu kabul ediyor. Arsal ise, antik kaynakları bilimsel metodla inceleyerek, *İskitlerin (Sakalar) Türk olduklarını* ifade ediyor (Arsal 1930: 8). Günaltay da Sakaların Türklüğünü kabul ediyor (Günaltay 1938: 349). *İskitlerin Türklüğünü* kabul eden Türk bilim adamları arasında Zeki Velidi Togan da bulunmaktadır. Togan, *"Zamanımızda İskitlerin menşeî ve kültürleri meselesi ile uğraşan E. Minns, H. Triedler ve B. Laufer gibi, ben de bu kavmin hâkim tabakasının Türk olduğu kanaatindeyim"* dedikten sonra,**[57]** bunların hayat tarzı, kıyafet ve simaları, âdet ve ahlakları hakkında Hippokrates tarafından verilen bilgilerin Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanlarla aynı olduğunu kabul etmektedir (Togan 1981: 34). Kırzıoğlu da *İskitlerin bir Türk kavmi* olduğunu aynen kabul ediyor (Kırzıoğlu 1953: 69). İskitlerin Türk asıllı olduğunu kabul eden bilim adamlarından birisi de Guboğlu'dur. Bu bilim adamı, İskitlerin Orta Asya ya da Turan'dan Doğu Avrupa'ya göç ederek, tarihte "Scytsi" ya da "İskit" adıyla tanınan "Proto-Türkler" olduğunu belirtiyor (Guboğlu 1976 753). Tarhan ise, İskit araştırmalarının, Kimmerlerinkine nazaran çok daha ileri bir safhada bulunduğunu, aradaki birtakım problemlere ve karşıt hipotezlere rağmen, kökenlerinin Orta Asya'ya bağlandığını ve bunların Türk asıllı olduklarının katiyetle kabul edildiğini belirtmektedir. Arkeolojik materyal ve kaynakların bu tezin ana dayanak noktasını oluşturduğunu ve diğer görüşleri objektif bir şekilde bertaraf ettiğini de ileri sürmektedir (Tarhan 1979: 358). Ögel de, Orta Asya'daki atlı kavimler için, bazen geniş olarak, Saka yerine İskit deyiminin kullanıldığını ve Saka kavim adının yalnızca İndo Cermen Kavimlerini belirten bir deyim olmadığını, bunların içinde *Türklerin ve hatta Moğolların* dahi olduğunu kabul etmektedir (Ögel 1981: 186). Seyidof ise, Sakaların esasını Türk dilli kabilelerin oluşturduğunu belirtmekte ve *"Türk boyunun, bilhassa Yakutların, Kazakların ve Azerilerin Soy kökünde-etnik oluşumunda rol oynayan Sakalar, yalnız ve yalnız Türk dilli olmuşlardır"* demektedir (Seyidof 1983: 39). Öztuna da Sakaların geniş ölçüde Arî unsurlarla karışmış *Türkler olduğunu, Hanedanın ve hâkim unsurun Türklüğünü* kabul

etmektedir (Öztuna 1990: 127). Koca ise, *İskitlerin idareci kesiminin ve bazı boylarının Türk olduğu* kanaatini taşıdığını belirtmektedir (Koca 1990: 31).**[58]**

İSKİTLERİN TÜRKLÜĞÜ MESELESİ

İskitlerin kökenine dair görüşlere baktığımızda, İskitlerin Slav kökenli olduğunu ileri sürenler, onların Slavlığını ortaya koyabilecek sağlam delilller ortaya koyamamaktadır. İskitlerin İranî bir kavim olduğunu ileri sürenler, onların dillerine ait olduğunu belirttikleri bazı kelimelerden hareket ederek, Perslerle İskitlerin dinini karşılaştırarak, İranî bir kavim olduğu kanaatine varmaktadır. Dilleri ve dinlerinin dışında İskitlerin İranî bir kavim olduğuna dair başka delil getirilmemektedir. İskitlerin Ural-Altay kökenli bir kavim olduğu kanaatinde olan bilim adamları da yazılı ve arkeolojik kaynakları dikkate alarak, görüşlerini beyan etmektedir.

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğu ve hatta Türk olduğu tezi de gitgide bilim dünyasında daha çok taraftar bulmaktadır. Zamanla Orta Asya, Kafkaslar ve Anadolu'nun doğu kesiminde yapılacak arkeolojik kazıların bu kanaati daha da güçlendirmesi ve meselenin hallini kolaylaştırması ihtimal dahilindedir. Şimdilik elde mevcut kaynakların verdiği imkân ölçüsünde İskitlerin ilk yurtlarının, adlarının, dillerinin, dinlerinin, sanatlarının, gelenek ve göreneklerinin Türklükle ne derece ilgili olduğunu belirtmeye çalışacağız.

1) İlk Yurtlarının Türk Anayurduyla İlgisi

İskitlerin anayurdu üzerine ilk tarihi bilgiyi Herodotos vermektedir. Herodotos, *"Göçebe İskitler, Asya'daydılar; Massagetler'le***[59]** *yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler"* (Herodotos EV: 119) demektedir. Herodotos, Araxes'i Aral gölünün doğu tarafına akan Jaxartes olarak ifade ediyor ve sonraki yazarların Hazar Denizi'ne batıdan aktığını söyledikleri Araxes'i kastetmiyor. Ptolemy yukarıda adı geçen halkı Saka olarak bildiriyor ve doğuya, Jaxartes'in doğduğu bölgeye yerleştiriyor. Bundan dolayı İskitlerin MÖ 8. yüzyılda Orta Asya'da

bulunduklarını ve daha uzakta Bering Boğazı'na kadar göçebe toplulukların yayıldığını anlayabiliyoruz (Huntingford 1935: 785). Pers kaynaklarında geçen ve üç Saka grubundan biri olan Saka tiay para daray (Herrmann 1933: 158) ise denizin ötesine geçen Sakaları, yani İskitleri gösteriyor. Buradan Pers ülkesinin kuzeyinde doğudan batıya doğru bir göç hareketinin olduğunu anlayabiliyoruz. Bu da bir zamanlar İskitlerin bozkırların doğusunda yaşadıklarını, ilk yurtlarının bozkırların doğusunda aranması gerektiğini gösteriyor. Strabon da Sakalarla beraber İskit olarak adlandırılan Asyalı göçebe topluluklarından bahsediyor (Strabon XI, 5: 11). Şüphesiz Herodotos'un verdiği bilgi Strabon'unkinden çok daha fazla değer taşıyor, çünkü Herodotos, Strabon'dan yaklaşık dört yüzyıldan daha fazla bir zaman önce yaşadığından verdiği bilgi çok eskiye aittir.

Yazılı kaynaklardaki bilgileri, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan buluntular da desteklemektedir. İskitlere ait arkeolojik buluntuların daha eski tarihli olanları bozkırların doğusunda ortaya çıkartılmıştır. Özellikle *Tuva'da Arzhan kurganı buluntularının* İskitlere ait olanları, çeşit bakımından zenginlikleri dikkate alındığında adı geçen kavmin ortaya çıktığı coğrafyaya ışık tutmak ve bu hususta yazılı kaynakları doğrulamak açısından büyük değer taşımaktadır. Çünkü erken İskit kültürüne İskit-Sibirya kültürü etki etmekte ve bu kültür bozkırlarda MÖ 8. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamakta ve bozkırın geniş alanlarında tüm özelliğiyle eksiksiz olarak gelişme göstermektedir (Gryaznov 1980: 56).**[60]**

Modern araştırıcılardan bazıları da İskitlerin Asya kökenli olduğu tezini kabul ediyor. Bunlardan Minns İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğunu şu şekilde ifade ediyor: *"Elbette, göçebe İskitlerin Asya kökenli olmaları İranlılarla alakalı değildir, fakat onların Ari olmayan köklerini hatıra getirir"*(Minns 1913: 44). Ancak Minns bu görüşü ortaya attığında henüz bozkırların doğusunda birçok kurgan, özellikle Tuva'da Arzhan kurganı açılmamıştı. Daha bilgiler yeterli değilken böyle bir görüş isabetli bir şekilde mevcut kaynaklardan hareketle ileri sürülmüştü. *Arzhan kurganının açılması ve buluntularının değerlendirilmesi İskitlerin ilk yurtlarının Asya içleri olduğunu hatırlatmaktan öte, artık kesinlikle düşündürüyor* (Durmuş 2002:

621). İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğu yolundaki görüşler açıklanmaya daha sonraki zamanlarda da devam etmiş ve bilim dünyasında kabul edilmiştir. Batıda bulunmuş olan görünürdeki yeni birtakım Sibiryalı unsurların varlığı da İskitlerin Batı Sibiryalı bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamlarının görüşlerini desteklemektedir (Memiş 1987: 23).

Türk ırkının anavatanı Asya'nın orta kısmıdır. Burası doğuda Kadırgan dağlarından, batıda Ural dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan geniş sahadır. Bu sahanın bugün coğrafyacılarca kabul edilen adı Orta Asya'dır. Türkler bu sahalardan bütün dünyaya yayılmıştır (Arsal 1930: 3).

Herodotos'un, İskitlerin Asyalı bir kavim olduğunu bildirmesi ve arkeolojik buluntularla batıda Sibiryalı unsurların ortaya çıkması ve Orta Asya olarak tanımlanan coğrafyanın da en eski devirlerden bu yana Türklerin anayurdu olarak bilinmesi, geldikleri coğrafya itibariyle göçebe İskitlerin Türk kökenli bir kavim olabileceğini düşünmemizi mümkün kılıyor. İskitlerin geldiği coğrafyada Ural-Altay ırkına mensup kavimlerin dışında başka ırktan kavimlerin bulunmaması da onların Türk soyundan olabileceğini gösteriyor.**[61]**

2) Adlarının Türklükle İlgisi

İskit/Saka adını açıklamak üzere şimdiye kadar bazı görüşler ileri sürülmüştür. Togan, İskitlerin kabile isimleri olan Targutae, Skolot ve Parulat kelimelerinin de Türk, Çigil ve Barula adlarının 'T'li cemi şeklinin, yani Türküt, Sikilüt ve Barulat demek olmasının pek mümkün olduğunu belirtiyor ve İskit kelimesinin Cengiz'in ilk dayandığı kabilelerden Sakait kabilesinin adı gibi, Saka adının 'T'li cem şekli olmasını hatıra getirdiğini ileri sürüyor (Togan 1981: 35). Kuun ise, Part topluluklarının kolektif adında, Arsak (Romalılar arasında Arsac-es), Massagetlerin etnik adında Mas-sag ve Sakaların Grekler arasındaki *"Sakai"* adının kuşkuya yer bırakmaksızın oriantal Türk sözü *"sağ", "akıllı", "yetenekli", "ileri*

görüşlü" anlamına gelen sözlerle aynı olduğunu belirtiyor (Kuun 1981: LVII). Saka/Sak adının Türk diline ait bir kelime olduğunu kabul eden Günaltay ise, Çağatay lügatında Sak kelimesinin yan manasına geldiğini belirterek, Sakaların oturdukları yerlerin ana Türk iline nispetle yan taraf olduğu düşünülürse, onlara bu adın verilmiş olma nedeninin anlaşılacağını bildiriyor (Günaltay 1938: 349). Aynı bilim adamı, vaktiyle bu adı taşıyan Türkler'den Sibirya içlerine ve kuzeydoğuya doğru göç etmek mecburiyetinde kalmış olan ve günümüzde Ruslar tarafından verilmiş olan Yakut adıyla anılan boyların kendilerini hâlâ Saka adıyla anmakta olmalarının da, eski Sakaların Türklüklerini gösterdiğini belirtiyor (Günaltay 1938: 350). Seyidof ise, Sag/Sak'ın birden çok anlamı olan Türk kökenli bir kelime olduğunu ileri sürüyor ve Günaltay'ın da belirttiği üzere, Sak(a)/Sa'ların Yakutlar'la soyca ya aynı ya da yakın akraba olduklarını kabul ediyor (Seyidof 1983: 31-32). Birçok Türk lehçesinde Sa/Sak kelimesinin yaygın anlamlarından birinin *"yay"* olduğunu, bazı Türk lehçelerinde *"kuvvet", "güç"* anlamlarının bulunduğunu belirtiyor (Seyidof 1983: 32). Türkçede başta "y" ve "s" ile başlayan kelimelerin birbirinin yerine kullanıldığını,**[62]** Yakut adının birinci hecesi "ya"nın, fonetik bakımından Sak(a), Sa(yay) ile farklı olsa da anlam bakımından Sak/sa (yay) ile aynılığını savunan Seyidof, ya ve Sa(k)/Sa'nın her ikisinin de "yay" demek olduğunu kabul ediyor (Seyidof 1983: 34).

Sakaların kendilerine hangi adı verdikleri henüz kendi yazılı kaynaklarıyla belirlenmiş olmamasına ve onlara bu adı komşularının vermesine rağmen, kendilerini buna yakın bir adla anmaları mümkün görünmektedir. Bilim adamlarının Türklükle ve Türkçe ile bağlantılı görmeye çalıştıkları Sak kelimesinin; Seyidof un da belirttiği üzere, Türkçede bazı kelimelerde başta "s" ve "y" değişim hadisesini, Türklerde yay ye okun en eski devirlerden bu yana önemini, Bozoklar, Üçoklar, 53 Yaylar, 40 Yaylar (Seyidof 1983: 36) gibi daha sonraki Türk boylarının da yayı ve oku kendilerine ad olarak aldıklarını düşündüğümüzde Türkçe ile alakalı bir kelime olabileceği akla yatkın geliyor. Ayrıca, Sakaların çok iyi yay ve ok kullanmaları, bu özelliklerinin hem yazılı kaynaklar ve hem de arkeolojik

malzemeyle tespit edilmesi, onların adının yay ve okun birleşmesinden oluştuğu düşüncesini kuvvetlendiriyor.

3) Dillerinin Türk Diliyle İlgisi

Dilin milletlerin kökünün tayininde şüphesiz çok büyük önemi vardır. Bir milletin dilini tespit edebilecek yeterli malzemenin olmaması, o milletin hangi ırka mensup olduğunun belirlenmesini zorlaştırmakta ve böyle bir durumda bu meselenin çözümünde din, gelenek ve görenekler ve sanat eserleri gibi ikinci dereceden kaynakların kullanılması mecburiyeti gündeme gelmektedir. Şüphesiz ki, bunların, meselenin çözümünde dil kadar neticeye götürücü olması mümkün değildir.

İskitler de dilleri hakkında fazla materyal bulunmayan kavimlerden biridir. Bundan dolayı İskitlerin İranî bir kavim olduğunu iddia edenlerden başka, Türk olduğu görüşünü savunan dil bilimciler de bulunmaktadır.**[63]** İskitlerin diliyle ilgili bilgileri çiviyazılı metinlerde ve Grek yazarlarının eserlerinde belirttikleri kelimelerden öğrenebiliyoruz.

Bölgenin coğrafi adlan eskiçağ yazarları arasında Türk dilinin yardımıyla Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar büyük bir sahada yayılmıştır. Hatta eski yazarların gösterdikleri delillere göre onlara Türk dilinde bazı adlar verilmiştir. Bunlara, Temerinda, Karım Paluk, Graucasus (Kuun 1981: LVII) örnek olarak verilebilir (bkz. Belge I). Temerinda birleşik kelimesinin ilk kelimesi olan Temer, Türkçe Tengiz ve Macarca Tenger olarak bilinmektedir (Nemeth 1940: 806). İskitler Graucasus dağına Graucasim demiştir. Türk dilinde *"kar", "kar"*ı ve *"okar", "yüksek"*i nitelemek için kullanılmaktadır. Formalardaki *"augan",* Uygurca *"okan",* Çağatayca *"ogan",* yani *"Büyük Tanrı"ya* işaret etmektedir. İskitlerin Karım Paluk adı da balık gölüne işaret etmektedir (Kuun 1981: LVIII-LIX).

İskitlerin sadece coğrafya adlarıyla değil, aynı zamanda İskitçe Tanrı adlarıyla Türkçe arasında da bağlantı kurulabilmektedir.

Herodotos, İskitlerin Hestia'ya *"Tabiti",* Zeus'a *"Papaeos",* Gea'ya *"Apia",* Göksel Aphrodite'ye *"Artimpasa",* Poseidon'a *"Thamimasadas"* dediklerini bildirmektedir (Herodotos IV: 59). Thamimasadas, Denizin Babası ve Artimpaşa, Erdembaşı bütün cesaretlerin başı anlamına gelmektedir. Tabiti ise, tapınmakla alakalı olup, tapımı, tapınmayı gösteriyor. En büyük Tanrı'nın adı olan Papaeos, Baba, Dede, Ata, Babir, Bayat Tanrı anlamına geliyor (Kuun 1981: LIX).

Sakaların diliyle ilgili olarak Sus ve civarından bulunan çiviyazılı metinler onların dilinin Türkçe olduğunu göstermektedir. Oldukça dağınık olan yazılardan Sakaların Türklüğü anlaşılmaktadır. Bu çiviyazılı metinlerde Türkçe kelimelere, anira, onamak; arta, oturmak; daldu, doldurak; gik, gök; irçigi, artmak, artık; kutta, katmak; çağri, oğul; val, yol; vita vana, öte yana; vurun, urun (Mordtmann 1870: 9, 15, 20, 24, 29, 36, 49, 66, 70) örnek olarak verilebilir (bkz. Belge II). Mordtmann bu metinlerden hareketle Sakaların**[64]** Türk olduğunu ve bu yazıtların Türk-Tatar dil köküyle bağlantılı olduğunu kabul etmekte ve bu dile Sakça adını vermektedir (Mordtmann 1870: 77). Bu metinlerde, özellikle fiillerin hemen hemen tamamı Türkçedir. Bunu bir tesadüf olarak düşünmek mümkün değildir. Tuna *"Birbiriyle hiç ilgisi olmayan dünya dillerinde, tesadüfi kelime uygunlukları bir mucize kabilindendir ve örnekleri bir elin beş parmağını geçmez"* (Tuna 1990: 38) derken, bunun sebebini de adı geçen eserde açıklamaktadır. Oysa, Sus'ta bulunan ve Sus diliyle ilgili görünen kelimelerin büyük çoğunluğu Türkçedir.

Kazakistan'da AlmaAta'nın yakınındaki Esik kurganında, üzeri yazılı küçük bir kap bulunmuştur. Sakalara ait olan ve 26 harften oluşan bu yazı Süleymanov tarafından, *"Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu. (Halkın?) adı da yok oldu"* (Süleymanov 1970: 3) şeklinde de günümüz Türkçesine aktarılmıştır (bkz. Belge III).

Antik yazarların verdiği Tanrı, coğrafya ve şahıs adları, Sus ve çevresinde bulunan tuğla parçalan ve nihayet Esik kurganından bulunan küçük kap üzerindeki yazı İskit/Sakaların Türklüğünü göstermek bakımından büyük önem taşımaktadır. Şüphesiz, Çin'in

kuzey-batısındanda Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahaya yayılmış topluluklar içerisinde başka dilleri konuşan topluluklar bulunuyordu. Fakat mevcut belgelerin gösterdiğine göre, İskit/Sakalar Türk dilli ve Türkçe konuşuyor olmalıydı. Mordtmann'ın da belirttiği gibi (Mordtmann 1870: 50), çiviyazılı belgelere göre Sakaların dili, *"Türk-Tatar"* ve*"Fin-Ugor"* dillerinin henüz ayrılmadığı dönemdendi.

4) Dinlerinin Eski Türk Diniyle İlgisi

İskitlerin dini hakkında Grek kaynaklarında verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. İskitlerin Tanrıları hakkında Herodotos bilgi vermektedir. Herodotos İskitlerin en çok Hestia olmak üzere Zeus'a ve Zeus'un karısı olan Toprak'a itibar ettiklerini; Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares'in ise, ikinci sırada yer aldığını belirtmektedir.**[65]** Yine Herodotos, İskit dilinde Hestia'ya *"Tabiti",* Zeus'a *"Papaios",* Toprak'a *"Api",* Apollon'a *"Oitosyros",* Göksel Aphrodite'ye *"Artimpasa",* Poseidon'a *"Thamimasadas"* denildiğini bildirmektedir (Herodotos IV: 59).

Herodotos'un verdiği bilgilerde İskitlerin Türklüğüne dair açık işaretler vardır. Başlıca, Papaeus (Gök Tanrı), Apia (Yer Tanrısı) ve Tabiti (Ev ve Aile Tanrısı) olmak üzere üç Tanrı bulunmaktadır. Eski Türklere ait bütün eski kaynaklar Gök Tanrı (Tengri) ile Yer Tanrısı (Yersub)'nın varlığından bahsediyor. Örneğin, Orhun Kitabeleri'nde, *"Yukarıda Türk Tanrısı ve mukaddes Yer-Sub'u şöyle demiştir"* (Arsal 1930: 10): *"Türk milleti yok olmasın, millet olsun"* (Ergin 1991: 78). Bu iki Tanrı'dan başka, Türklerde bir de Umay adında ev hayatına ve çocuklara bakan bir Tanrıça bulunmaktaydı. İskitlerin Tabiti adını verdikleri Tanrıça işlevi itibarıyla eski Türklerdeki Umay'a denk düşmektedir (Arsal 1930: 10). Yer Tanrısı ismi olarak gösterilen Apia kelimesi de Türkçe bir kelimeyi düşündürüyor. Hemen hemen bütün Türk lehçelerinde Ebi, Ebe kelimesinin doğuran kadın anlamına geldiği bilinmektedir. Bu kelime zamanında mahsul Tanrısı, yani mahsul veren, mahsul doğuran Tanrı adı olup, daha sonra Ebe'lere,

doğuran, doğurmaya yardım eden kadınlara geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kazan lehçesinde Ebi kabile, büyük ana ve genellikle muhterem kadın anlamlarına gelmektedir. (Arsal 1930: 10). Eski Türklerde muhterem kadınları Tanrıça adlarıyla yâd etme âdetinin olduğunu da Orhun Kitabeleri'nden anlıyoruz. Bilge Kağan anasını Umay gibi görüyor (Ergin 1991: 25).

İskit ve eski Türk dini inancı arasında paralellik kurabilmek mümkün olabiliyor. İnancın merkezinde Gök Tanrı'nın olduğu anlaşılıyor. Özellikle böyle bir inancın varlığını bozkırların doğusunda yaşayan İskit topluluklarında görebilmek mümkün. Tarihi İskitlerin doğusunda yaşayan ve Saka tigrakhauda, yani ok şeklinde sivri başlık giymiş Sakalarla Massagetlerin aynılığı biliniyor (Durmuş 1996: 88).**[66]** Massagetlerin dinî inancıyla ilgili olarak Herodotos, *"Taptıkları tek tanrı güneştir ve ona at kurban ederler. Bunun anlamı tanrıların en hızlısı olan Güneş'e en hızlı hayvanı takdim etmektir"* demektedir (Herodotos I: 216). Buradan onların Politeist (çok tanrılı) bir inancının olmadığını, muhtemelen Herodotos tarafından belirtilen güneşin de gök olabileceğini düşünebiliyoruz. *Eski Türklerde Gök-Tanrı adına hayvanlar, özellikle at sunulmakta ya da kurban edilmekteydi* (Durmuş 1997: 16). Göğün büyük cisimleri Güneş ve Ay'ın, sonunda gök gürültüsü ile şimşek gibi olayların Gök-Tanrıyla belirli bir bağlantısı vardı (Koppers 1941: 504-505). Massagetlerde tek tanrı olarak belirtilen Güneş de Ay ve yıldızlar gibi gök içerisinde yer aldığından, bu durum Gök-Tanrı inancıyla bağlantılıydı.

İskitlerde tanrı ya da tanrıçalar antropomorflaştırılmamışlar (insan şeklinde tasavvur ve tasvir edilmeme) ve kült (tapımla ilgili) heykelleri yapılmamıştır. Dolayısıyla İskit tanrıları için tapmaklar da inşa edilmemiştir. *"Asli Türk itikadında antropomorfizm yoktu. Bundan dolayı da onları muhafazaya mahsus yapılar olan tapınaklar inşa edilmiyordu"* (Kafesoğlu 1989: 297).

İskitlerde atalar saygıyla anılıyordu. Onların hayatında atalarının mezarlarının önemli bir yeri vardı. Bir ölçüde onları yurtlarına bağlayan en önemli unsurlardandı. Bunu Darius'un İskitler üzerine yapmış olduğu sefer sırasında çok iyi anlıyoruz. Darius İskit

hükümdarına elçi göndererek kendisine karşı koyabilecek gücü varsa, karşısına çıkarak savaşmasını ister. *İskit hükümdarı ise, hiç kimseden korkmadığını, hiçbir kentleri ve dikili ağaçlarının olmamasından dolayı savaşa girmediğini belirtir. Ancak, Persler atalarının mezarlarını bulup onlara zarar verirlerse, o zaman savaşacaklarını bildirir* (Herodotos IV: 124-127). Burada İskitlerde bir atalar kültünün varlığı anlaşılır. *Eski Türklerde de atalara ait hatıralar kutlu sayılmaktaydı. Ataların ruhlarına kurbanlar kesilmekte ve onların mezarları korunmaktaydı* (Kafesoğlu 1989: 291).**[67]**

İskitlerde ruha inanış düşüncesi de köklü bir geleneğe bağlı bulunmaktaydı. Bütün hayatları boyunca, tabiatla mücadele ve kaynaşma içerisinde bulunan bu insanlar, zaman zaman birtakım korkunç veya garip doğa olaylarıyla karşılaşmışlar ve açıklayamadıkları bu halleri ruhlara atfetmişlerdir. Bunlar iyi ve kötü ruhlardır. Bazıları ise işlerini bozar (Herrmann 1921: 1797). Doğa güçlerine inanma eski Türklerde de vardı. Eski Türkler doğada birtakım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir, kılıç vb. Bunlar aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh tanrılar tasavvur edilmişti. Ruhlar iyilik seven, fenalık getiren olmak üzere iki gruba ayrılıyordu (Kafesoğlu 1989: 289).

İskitlere göre mukaddes addettikleri ve tapındıkları her cisim bir ruh taşımaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere, bilhassa öreklerle temastan önce İskitlerin dininde Şamanizme ait unsurlar bulunmaktadır. Şamanizm, genellikle Sibirya'da yaşayan kavimlerin inanışlarını ifade eden bir tabir olup, Kuzey Asya halkları arasında, "Büyücü-Sihirbaz" anlamına gelen "Şaman" kelimesinden türemiştir (Buluç 1979: 320). İskit dininde Şamanizm ile beraber görünen unsurlar aynen, Türk-Moğol kültür tarihinde de bulunmaktadır. W. Schmidt, Şamanizmi Gök Tanrı ile Yer Tanrı ve bunlara bağlı ruhlara dayanan bir din olarak kabul etmektedir (Tarhan 1969: 148-149). Yerleşmiş kanaat ise, mevcut bir dinde var olan ve dini bir bütün olarak algılamaya uygun şartların Şamanizmde oluşmadığı ve

bundan dolayı bir inanç olarak kabul edilmesi gereğidir. Çünkü her din bir inanç olduğu halde, her inancın bir din olmadığı bilinmektedir.

İskitlerin inandıkları ruhlar ve Tanrılar âleminin eski Türk dininde bulunan motiflerle olan benzerliğini tesadüfle açıklamak mümkün değildir; aksine bu benzerlikler ve bağlar İskitlerin Türklüğüne işaret olarak sayılabilir.**[68]**

5) Gelenek ve Göreneklerinin Eski Türk Gelenek ve Görenekleriyle İlgisi

İskitlerin gelenek ve göreneklerine dair bilgileri Herodotos ve Hippokrates'ten öğrenmekteyiz. Herodotos ve Hippokrates İskitlerin hayat tarzı ve bazı âdetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Herodotos İskitlerin gelenek ve göreneklerine bağlı ve yabancı geleneklere kesinlikle kapalı bir toplum olduğunu belirtmektedir (Herodotos IV: 76). Hippokrates ise, İskitlerin göçebe bir kavim olduğunu, onların soğuğa karşı korunaklı keçeyle kaplı, dört ya da altı tekerli, öküzler tarafından çekilen arabalarda yaşadıklarını,{23} hayvanlarına otu bol otlaklar bulmak için dolaştıklarını belirttikten sonra; onların pişmiş et yediklerini ve kısrak sütü içtiklerini (bkz. Belge IV) bildirmektedir (Hippokrates 1863: XCI-XCIV).

Hippokrates tarafından verilen bilgiler Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanların aynıdır. Bunlar Türk *"derme ev*"lerinde, yani keçeden yapılmış kubbeli çadırlarda yaşamışlar. Söz konusu *"derme* ev"leri Türklerden alarak benimseyen bazı İranî kavimlerin bu evlerin bazı kısımlarına dair kullandıkları kelimelerin çoğunun Farsça değil de Türkçe olması, adı geçen evlerin asıl sahibinin Türkler olduğunu açıkça göstermektedir. Öte taraftan Arapların da bu evlere *"Qubba Turkiya",* yani *"Türk Çadırı"* dedikleri bilinmektedir (Togan 1981: 34). Ayrıca İskitlere tabi olan Alan, As göçebelerinin çadır ve alaçuk yapmasını bilmedikleri, üstü ağaç kabukları ile örtülmüş arabalarda yaşadıkları ve İskitlerin diğer Türk kavimleri gibi kımız içtikleri ve sütü kurutarak *"kurut"* yaptıkları bilinen gerçeklerdendir (Togan 1981: 34).

İskitler ve Hunlar ata binmek ve kımız içmek gibi âdetleri bakımından birbirlerine benzemektedir (Parker 1924:3).**[69]**

Herodotos'un anlattığına göre, İskitler başta at olmak üzere bütün hayvanları kesmektedir. Yine o, onların domuz kurban etmeleri bir tarafa, onu topraklarında beslemelerinin bile söz konusu olmadığını ifade etmektedir (Herodotos IV: 61-63). Türkler hemen her devirde kesim hayvanı olarak atı diğer hayvanlara tercih etmişlerdir. Günümüzde at kurban etme âdetinin gayri müslim Altay Türkleri arasında devam ettiği bilinmektedir. İskitlerin genelde domuz beslememeleri ve onları asla kurban olarak kesmemeleri oldukça ilgi çekicidir. Buradan Türklerin bu hayvana karşı duydukları nefretin sadece İslami kanaatle ilgili olmadığı sonucunu çıkarabiliriz (Arsal 1930: 11). Bu cümleden olarak, *İskitlerin at kurban etmeleri ve domuz kesmemeleri itiyadı, onların Türklükleri hususunda bir işaret olarak kabul edilebilir.*

İskitler arasında oldukça fazla olan falcılar, kehanetlerinin icrasında söğüt çubukları kullanmışlardır (Herodotos IV: 67). Bu kehanet gösterme tarzı günümüzde bile çok sayıda gayri müslim Türkün dinî merasimlerde çubuk kullandıkları düşünülecek olursa (Minns 1913: 87), İskitlerin Türklüklerinin bir delili olarak düşünülebilir.

Herodotos, İskitlerin nasıl ant içtikleri hakkında da bilgi vermektedir. O, ant içenlerin toprak bir kabın içerisine şarap doldurup, kanlarını bunun içerisine karıştırdıktan sonra içtiklerini ve orada bulunan ileri gelen kişilere de ikramda bulunulduğunu (Herodotos IV: 79) belirtmektedir. İskitlerdeki bu merasim de eski Türklerde görülen ant içme merasiminin aynıdır. Bu merasim Asya Hunların-da da aynı şekilde yapılmaktadır. Hun hükümdarlarından Huhanye MÖ 1. yüzyılın ortalarında Çin elçileriyle anlaşma yaptığı zaman şaraba kan karıştırarak içmiştir (Biçurin 1950: 78). Bunun Ural-Altay kavmi olarak Macarlar ve Kumanlar arasında da yaygın olduğu bilinmektedir (Minns 1913: 87). İskitlerdeki dostlaşma merasimlerinde görülen kan karıştırma usulü tarih boyunca bütün

Türk boylarınca**[70]** devam ettirilmiştir; hatta Osmanlı edebiyatında kan yalaşıp dost olma motifine rastlanmaktadır[24] (İnan 1987: 326).

Herodotos hükümdarları öldüğü zaman, İskitler tarafından o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazıldığını ve ölünün mumyalandığını belirttikten sonra, hayatta olanların kulak memelerini kestiklerini, başlarını çepeçevre kazıdıklarını, kollarını çizdiklerini, alınlarını ve burunlarını yırttıklarını bildirmektedir (Herodotos IV: 71). Orhun Kitabeleri'nden de böyle bir merasimin yapıldığını öğrenmekteyiz. Bilge Kağan Abidesi'nin güney cephesinde; Bilge Kağan babasının it yılının 10. ayının 26. gününde öldüğünü, domuz yılının 27. gününde yas töreni yaptırdığını, bu esnada Çinlilerin ıtriyat, altın ve gümüş, diğer topluluklara mensup kişilerin de iyi at ve kara samur kürkleri getirdiklerini belirttikten sonra; tören sırasında bütün halkın saçlarını tıraş ettiğini ve kulaklarını yaraladığını bildirmektedir (Ergin 1991: 45-46). Buradan İskitlerdeki ölü gömme âdetinin aynen Göktürklerde de uygulandığını anlıyoruz.

İskitlerde ölülerin mumyalandığını arkeolojik malzemelerle de ispatlayabiliyoruz. Pazırık'tan bulunan cesetler mumyalanmıştır. Bu mumyalanmış cesetlerin üzerinde dövmelere de rastlanmıştır. Genelde cesetlerde, vücudun ön ve arka kısımlarında baştan aşağıya kadar dövmeler bulunmaktadır (Rudenko 1953:328)

Klasik eserlerde *"mumya", "mumyağ"* ve *"mumyag"* olarak geçen mumya, tıpta ve tahnitte cesetleri korumak için kullanılan bir maddedir. Bu madde Oğuz Türkleri tarafından mukaddes addedilmiştir. Eski Türkler, yok olmayı, toprak olmayı bir türlü kabul edememişler,**[71]** bütün fertlerini değilse bile, ulularını ve hükümdarlarını mumyalamak suretiyle, maddi varlıklarını ebedileştirmek istemişlerdir. Orhun Kitabeleri'nden öğrendiğimize göre, Köl-Tigin mumyalanmıştır. Değiştirdikleri muhtelif dinlerin ruh anlayışına göre, bu sanatlarını bazen tadile lüzum görmüşler, fakat büsbütün bırakmamışlardır. İslamiyetten sonra da, bu dinde böyle bir düşünce olmadığı halde, mumya yapmakta devam etmişlerdir. Buna en güzel örnek, Anadolu Selçuklularının yaptıkları mumyalardır. II. Kılıç Arslan, I. Keyhüsrev, II. Süleyman Şah, III. Kılıç Arslan ve daha

birçokları mumyalanmıştır (Konyalı 1965: 1196-1199). Bu durum, İskitlerde başlayıp, onlardan Göktürklere geçen ve onlardan da Anadolu Selçuklularına kadar ulaşan köklü bir geleneği göstermektedir.

Herodotos, İskitlerin ölü gömme işleri tamamlandıktan sonra, mezarın üzerine toprak attıklarını ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarıştıklarını bildirmektedir (Herodotos IV: 71). Bu âdet eski Türklerde bulunmaktadır ve Orta Asya'nın kuzey bölgeleri bu şekilde yapılmış kurganlarla doludur. Orhun Kitabeleri'nde mezarlar üzerine düşmanların heykelleri konulduğu belirtilmektedir (Ergin 1991: 22). 12. ve 13. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki sahada yaşayan Kıpçak Türklerinde mezar üstüne tepecik yapma âdeti olduğu bilinmektedir. 13. yüzyılda Altın-Ordu hanlarından Batuhan devrinde Türk ülkelerine seyahat eden Gillaume de Rubrouck, Kıpçakların ölülerinin mezarı üstüne büyük tepeler yaptıklarını ve tepe üzerine ölünün heykelini dikerek, eline bir kap verdiklerini belirtmektedir (Arsal 1930: 13).

İskitlerin kendi gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları bilinmektedir (Herodotos IV: 76). Aynı şekilde Göktürklerin de gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları Orhun Kitabeleri'nden anlaşılmaktadır. Türk Kağanı Bilge Kağan, milletine Çin kültürünün cazibesine kapılmamalarını tavsiye ediyor. Çin ülkesine yerleşenlere, Çince unvanları kabul edenlere, yaptıklarının yanlış olduğunu anlatıyor (Ergin 1991: 18, 21).**[72]**

6) Sanatlarının Eski Türk Sanatıyla İlgisi

İskit sanatının izlerini çok geniş bir coğrafyada bulmak mümkündür. Göçebe İskitler, yaşamış oldukları hayat şartları gereği, daimi mesken yerine, çadırı kullanmış ve kendilerini, her türlü doğal unsurlardan koruyan bu nesneyi kutsal addetmişlerdir. *Kurgan*[25] *adı verilen tepecikler de esasında, İskit çadırının, öbür dünya için hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir.* Bu kutsal istirahat yeri form olarak asırlarca devam etmiş ve bilhassa Hun Türk

kültüründe önemini korumuştur (Buluç 1979: 331). *Enteresan bir nokta da, Selçuklu kümbetlerinin mimari olarak aynı geleneği devam ettirmesidir.* Bunlar ekseriyetle iki katlıdır. Alt tarafı defin bölmesi olan kümbetlerin üst bölümü tamamen çadıra benzetilmiştir. Bu da bize, Selçuklu Türklerinin Müslüman oldukları halde hâlâ eski bozkır hayatının geleneklerine bağlı olduklarını göstermektedir.

Çin'in kuzeybatısından Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahadan meydana çıkarılan kurgan buluntuları da İskit ve Hunlar'daki sanat anlayışının benzerliğini göstermeleri bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu sanata *"Hayvan Üslubu"* adı verilmektedir.

İskit ve Hun Bozkır sanatkârları, çoğunlukla ormanlardaki sarmaşıklar gibi, ölümüne birbirleriyle mücadeleye girmiş hayvanları tasvir etmektedir. Uzuvların bükülmesi, yırtıcı hayvanların, akbabaların veya ayıların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik sanatın hoşlandığı konulan oluşturmaktadır (Grousset 1980: 32). En çok kaplar, vazolar, levhalar ve süs eşyaları üzerindeki savaş sahneleri ve hayvan mücadelelerinde ileri teknik dikkati çekmektedir. Bu sanatın en belirgin özelliğini mücadele halinde olan hareketli figürler oluşturmaktadır. Orta Asya Türk sanatının özünü oluşturan Hayvan Üslubu da İskitlerde çok kullanılmış ve onlar tarafından geliştirilmiştir (Koca 1990: 35-36).**[73]** Gerek seçilen konular ve gerekse bunların işlenişleri bakımından, İskit ve Hun sanatı birbirine çok yakınlık göstermektedir. Hatta bir merkezde imal edilip, değişik yerlerde ele geçen sanat ürünleri gibidirler. Bu derece yakınlık İskit ve Hunların aynı hayat tarzları ve aynı anlayışın sanatlarına da aksetmiş olduğunu göstermektedir. Bu durum, Hun sanatının İskit sanatının, bir devamı olduğunu düşünmemizi mümkün kılar.

7) İskitlerin Devamı Kabul Edilen Türk Toplulukları

İskitler uzun süre tarih sahnesinde kalan ender toplumlardandır. Hem uzun süre hâkimiyetlerini sürdüren, hem de geniş bir

coğrafyada varlıklarını hissettiren İskit unsuru kalıntılarının olması ve yeni devletlerin oluşumunda yer almaları gayet doğaldır.

İskitlerden Tiyen-Şan, Maveraünnehir ve Doğu Türkistan'da yaşayanların Saka, Yedisu'da yaşayanların Şu ismini aldığı görülmektedir. Sakaların, Vusunlarla Göktürklerin ataları olabileceği düşünülmektedir (Togan 1942: 86). Bu düşünceyi, ilgili bölümlerde bahsedildiği üzere gelenek ve görenekleri, dinî inanışları ve sanat anlayışlarındaki yakınlık açık bir şekilde göstermektedir. Saka tigrakhauda'ya ait olan ve Esik kurganından çıkarılmış olan yazının Göktürk yazısının prototipi olduğu kabul görmektedir (Süleymanov 1970:1-37). Türkçe yazıldığı anlaşılan ve transkripsiyonu yapılan bu yazı Sakalardan Göktürklere geçmiştir. Bu durum açık olarak çok yönlü bir bağlantının olduğunu ve Göktürkçenin oluşumunda Saka tigrakhauda'nın fonksiyonunu ortaya koymaktadır.

Günümüz Türk topluluklarından Kent Türklerinin, Kaşgarlıların, Tarançıların, kuzeyde bulunan Yakut Türklerinin atalarının Sakalar olabileceği kabul edilmektedir (Togan 1942: 86-87). Özellikle Kuzey Sibirya'da yaşayan ve kendilerini Saka olarak adlandıran Yakut Türklerinin atalarının da milattan birkaç yüzyıl önce dışarıdan gelen bir saldırı sonucunda güneyden kaçarak, Yenisey ırmağı**[74]** ve Baykal gölü yakınlarına sığınmaya mecbur olduğu hakkında rivayetler vardır (Togan 1942: 92-93). Mançuca'da Sakalara Yakuv denilmekte ve onların Sakaların bir uzantısı olduğu da belirtilmektedir (Kudayberdiulu 1991: 63). Filolojik olarak da Yakut'la Sak(a), Sa adlarının birinci hecelerinin aynı anlama gelen sözler olduğu belirtilmektedir. Buna göre, *"ya"* ve *"sak/sa"* her ikisi de yay demektir. Yakutlar kendilerine Saklar gibi, *"yay/ya/sa"*yı ad olarak almıştır (Seyidof 1989: 36). Bu ad konulurken, *"sa/ya/yay/"*ın*, "kuvvet", "güç"* ve *"müstakillik"* anlamları dikkate alınmıştır (Seyidof 1989: 86). Gerek Mançuca'da Sakaların Yakuv olarak geçmesi ve gerekse Türk dilinde "s" ve "y" değişikliği, Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermektedir. Yay ve okun Türk topluluklarında önemi sa-k/ya/ça/yay, Kasok (Kas+ok), Bozok (Boz+ok), Üçok (Üç+ok), Onok (On+ok), Yakut (Ya+kut) adlarından anlaşılmakta (Seyidof 1989: 86) ve Yakutlar'la Sakaların arasında bir bağlantı

kurmamızı mümkün kılmaktadır. Yakutlar'dan bir kısmı, özellikle Lena vadilerinde yaşayanlar, kendilerini Uranhay Sakaları, yani Orman Sakaları olarak adlandırmaktadır (Hayit 1987: 44). Kendilerini Saka olarak adlandırmaları da Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermek bakımından bir delil sayılmalıdır.

Tarih sahnesinde varlıklarını 10 yüzyılı aşkın bir süre devam ettiren Sakaların, Yakutların, Kazakların ve hatta Kafkaslar'da yaşayan bazı Türk boylarının oluşumunda önemli rol oynadıkları söylenebilir (Seyidof 1983: 36).**[75]**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSKİTLERİN SİYASÎ TARİHİ

KAVİMLER GÖÇÜ VE İSKİTLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI

Tarih öncesi devirlerden başlayan göçler aralıklarla devam etmiştir. Bu göçlerin hemen hepsinin siyasî ve askerî sebepleri vardır. Tarih öncesi devirlerde yapılan göçlerin sebeplerini, o devreyi aydınlatabilecek yazılı kaynaklar bulunmadığından tam olarak açıklayabilme imkânı her zaman bulunmamaktadır. Genelde yukarıda da belirttiğimiz üzere, siyasî ve askerî sebeplerinin olduğu bir gerçektir. Burada ele alacağımız göç, MÖ 8. yüzyılda İskitlerin tarih sahnesine çıkışlarıyla ilgili olanıdır.

1) Kavimler Göçü

Yaklaşık olarak MÖ 800'lerde bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen ve uzun süren bir kuraklık, Orta Asya'nın ve Güney Rusya'nın bozkır bölgelerinde, kayda değer bir nüfus baskısına sebep olmuştur. Otlakların kuraklıktan etkilenmesi, doğu bozkırlarında yaşayan Hiung-nu (Hun) kabilelerinin Çin'in kuzeybatı sınırına kaymalarına yol açmıştır (Tarhan 1979: 365).

Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, MÖ 8. yüzyılın başlarında Hiung-nular Çinlilerle ve Choularla savaşmışlardır. Bunun sebebi olarak da, Chouların her yerde garnizonlar kurmaları ve Hiung-nular'ın otlaklarının küçülmesi gösterilmektedir (Eberhard 1987: 38-39). İmparator Suan onlara karşı askerî bir harekette bulunmuştur (Vernadsky 1943: 50). Bunun sonucunda Hiung-nular**[79]** Çin sınırının batısına kadar çekilmişler ve orada bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Böylelikle diğer kabilelerin de batılarında bulunan kabilelere hücum etmeleri, çok geçmeden bozkırda müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilmek amacıyla batıdaki komşularına saldırmak zorunda kalmıştır (Rice 1958: 43).

2) İskitlerin Tarih Sahnesine Çıkışları

İskitler yukarıda da belirttiğimiz üzere, doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunların MÖ 8. yüzyılda Kimmerlerin ülkesine geldikleri kabul edilmektedir (Kretschmer 1921: 923). *Herodotos, göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetler'le yaptıkları savaştan yenik çıkarak, Kimmerlerin yanına göçtüklerini bildirmektedir* (Herodotos IV: 11). Fakat İskitlerle Greklerin tanışmaları Grek ticaret kolonileri zamanına rastlamaktadır. Bilindiği üzere, Grekler Karadeniz kıyılarına koloniler kurarak, birtakım ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır (Mansel 1971: 169). Bu kolonizasyon hareketleri İskitler hakkında fazla bilgi sahibi olmamıza yetmemektedir. Malzemelerin arkeolojik buluntulardan oluşması ve yazılı kaynakların olmaması sağlıklı sonuçlar çıkarma imkânını ortadan kaldırmaktadır.

İskitlerin adına ilk kez Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Asur imparatorlarından Asarhaddon (MÖ 680-668) devrine ait Prizma (B)'de adları geçmektedir. Bu vesikaya göre Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannaların saldırılarını bertaraf etmek maksadıyla İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşmayı tercih etmiş ve ona kızını vererek, İskitlerin adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır (Luckenbill 1968: 207).

Asur kaynaklarında İskitler hakkında Grek kaynaklarındaki kadar fazla bilgi olmamasına rağmen, Greklerin tarihî değer taşıyan**[80]** ilk kaynağının Herodotos'un eseri olduğu düşünüldüğünde, İskitler hakkında bilgi veren ilk Asur kaynağının, bundan yaklaşık olarak 200 yıl önce ortaya çıktığı anlaşılır. Buradan çıkarabileceğimiz başka bir sonuç da, MÖ 8. yüzyılın içerisinde Orta Asya'dan çıkan İskitlerin MÖ 7. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde hissedilir bir güç olacak şekilde Asur sınırına kadar ulaşmış olduğudur. Bu ifadeden, İskitlerin Hazar Denizi'nin batısı, Tuna nehrinin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer yurdunun dışında, Ön-Asya'ya kadar çok kısa zamanda yayılmış oldukları gerçeği de ortaya çıkmaktadır. İskitlerin tarihini çok daha öncelere götürmek isteyenler bulunmakla birlikte, sağlıklı

sonuçların alınabilmesi yazılı kaynak olmamasından dolayı mümkün olamamaktadır. Bizce, İskitler yukarıda adı geçen Kimmer yurduna, Asarhaddon'un adlarını zikrettiği dönemden önce, MÖ 8. yüzyılın ortalan ya da bu tarihten biraz daha sonra gelmiş olmalıdır.**[81]**

İSKİTLERİN DİĞER KAVİMLERLE İLİŞKİLERİ

İskitlerin tarih sahnesine çıktıktan sonra çeşitli kavimlerle ilişkisi olmuştur. Bu ilişki genelde mücadeleleri yansıtmaktadır. Hazar Denizi ve Tuna nehri arasındaki coğrafyaya geldiklerinde Kimmerler'le karşılaşmışlar, onlarla mücadele edip yurtlarından kovarak, onları takip etmişlerdir. Bu esnada Urartulular, Persler ve Asurlularla karşılaşmış ve onlarla mücadele etmişlerdir. İskitlerin mücadele ettiği diğer bir kavim de bozkır kavimlerinden biri olan Sarmatlar'dır.

1) İskit-Kimmer İlişkileri

Kaynaklardan öğrendiğimize göre, İskitler doğudan batıya doğru yöneldiklerinde, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve Hazar Denizi'nden Tuna nehrine kadar uzanan geniş coğrafyada Kimmerler'le karşılaşmışlardır. Herodotos'un bildirdiğine göre, İskitler yukarıda bahsettiğimiz coğrafyaya gelince, Kimmerler büyük bir istila karşısında oldukları düşüncesiyle bir araya gelip durumu görüşmüşler. Hükümdarları ve halkın bir kısmı yurtlarını olması muhtemel bir istilaya karşı savunmayı düşünürken, diğer bir kısmı ise, İskitlerle savaşmaktansa, yurtlarını terk etmeyi daha uygun görmüştür. Sonunda bu düşünce ayrılığından dolayı ikiye ayrılan halk, birbiriyle savaşmış ve geriye kalanlar da yurtlarını terk etmiştir (Herodotos IV: 11). Buradan anlaşıldığına göre İskitler, Kimmer ülkesine doğudan girdiklerinde ülkenin doğu bölümünde bulunan Kimmerler'le**[82]** ilk teması kurmuşlar ve diğer bölgelerde yaşayan Kimmerler, İskitlerin batıya doğru geldiklerini ve durumun kendileri için kötü sonuç getireceğini anlamışlardır.

Kimmerler MÖ 8. yüzyılın son on yılı içerisinde yönelmişlerdir. Şüphesiz bu göçün merkezini Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bozkırlar oluşturmuştur. Kimmerler oradan hareketle Kafkas yolunu seçerek (Streck 1975: CCCLXXI), Kafkas geçitlerini aşmışlar

(Lehmann-Haupt 1921: 398) ve Urartu topraklarına yayılarak Anadolu'yu istila etmeye başlamışlardır (Tarhan 1983: 110).

Kimmerleri yurtlarından eden İskitler, Yakındoğu'ya kadar onları takip ederek kovalamışlardır (Tarhan 1970: 22). İskitlerin önünde Doğu Anadolu'ya gelen Kimmerler, Urartululara saldırmışlardır (Lewy 1926:347). MÖ 8. yüzyılın sonlan ve MÖ 7. yüzyılın başlarında Asur sınır bölgesinde önemli değişiklikler olmuştur (Prasek 1968: 112). Anadolu'nun doğusundaki Urartu, MÖ 8. yüzyılın ortalarında bir taraftan Kuzey Suriye ve Fırat'a kadar, diğer taraftan Kafkaslar'a kadar uzanan büyük bir devlet olmuştu. Bunlar gerek Sargon ve haleflerinin, gerekse Kafkas geçitlerinde gittikçe büyüyen Kimmer tehlikesi yüzünden Asur nüfuz bölgesinden çekilmişlerdir. Urartu Kimmer mücadelesi sonucunda istilacıların yolu Anadolu'nun içlerine doğru çevrilmiş ve Urartu devleti de çökmekten kurtulmuştur (Tansuğ 1949: 536).

İskitler, Kimmerlerin ardından Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak, Hazar Denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve İran'a (Herodotos IV: 12), daha genel bir deyimle Ön-Asya dünyasına dalgalar halinde akmaya başlarlar. Lehmann-Haupt'un Winckler'e dayanarak verdiği bilgilere göre, Kimmerlerin Urartu'nun kuzeydoğu eyaletlerine, Urmiye gölünün batı kıyılarına kadar yayıldığı, Urmiye gölünün güneydoğusunda oturan İşkuzalar tarafından Mannaların ülkesine saldırıldığı ve göçün batıya doğru yöneldiği kabul ediliyor (Lehmann-Haupt 1921:406). Buradan da anlaşılacağı üzere, Kimmerleri batıya gitmeye zorlayan**[83]** sebeplerin başında doğudan gelen baskı yer almaktadır. Ayrıca, Kimmerleri batıya, yani Anadolu'nun içlerine iten sebepler arasında, Kimmerler ve Anadolu'daki kavimler arasında daha önce gerçekleşmiş ilişkiler ve böylece Kimmerlerin Anadolu'nun en azından bir bölümünü tanımış olmaları düşünülebilir.

Asur vesikalarında ilk olarak Kimmerlerin ortaya çıkışı Kral Sargon (MÖ 722-705) zamanına rastlamaktadır (Lewy 1926: 347). Bu tarih İskitlerin ilk grubunun Kimmer yurduna yerleşmelerine tekabül eden tarihe yakınlık göstermektedir ve Çin İmparatoru Su-

an'ın, Hiung-nular'a karşı giriştiği cezalandırma tedbirleriyle harekete geçen Asya kökenli kavimlerin batıya doğru yapmış oldukları göçlerle doğrudan ilişkilidir.

2) İskit-Urartu İlişkileri

Urartulular yerleşmiş oldukları coğrafya itibarıyla, Kafkaslardan Ön-Asya'ya açılan kapılar üzerinde bulunmaktaydılar. Urartuluların güneylerinde bulunan Asur'la olduğu kadar olmasa da, Kafkaslar'dan inen göçebe kavimlerle ilişkileri olmuştur. Bunlardan ilkini Kimmerler, ikincisini ise, onları takip eden İskitler oluşturmuştur.

Kimmerleri takip ederek Doğu Anadolu'ya, Urartu ülkesine ulaşan İskitlerle Urartu Kralı II. Rusa (MÖ 685-645) akıllıca bir politika izleyerek, bir anlaşma yapmıştır (Tarhan 1984: 113). Ancak, İskitlerle Urartuluların dostlukları uzun sürmemiş ve 7. yüzyılın sonlan ve 6. yüzyılın başlarında İskitler Urartu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenleyerek bu merkezleri yakıp yıkmışlardır (Schmökel 1961: 639).

II. Rusa tarafından inşa ettirilen Teişabaini kenti ve kalesi MÖ 7. yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından zaptedilerek tahrip edilmiştir. Burada yapılan kazılarda İskitlerin kullanmış olduğu ok uçları, orada yerleşik olan ve orayı savunanların cesetleri bulunmuştur**[84]** (Schmökel 1961: 639). Yine II. Rusa tarafından inşa ettirilen Rusahinili kentinin de MÖ 7. yüzyılın sonları ile 6. yüzyılın başlarında İskitler tarafından yakılıp yıkıldığı sanılmaktadır. Kaleye yapılan baskın sonunda çatı ve ahşap malzemenin yanarak çökmesi, kerpiç duvarların pişerek tuğlalaşmasına neden olmuştur. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan 30 santimetrelik kül ve yangın artığı tabakası yangının şiddetini göstermektedir. Yangın ve yıkımdan sonra, Toprakkale'de herhangi bir yeni yerleşme olmamıştır (Belli 1982: 175).

Urartulular tarih sahnesine çıktıktan sonra, Asurlular ile ilişkide bulunmuş ve onlarla savaşmışlardır. MÖ 8. yüzyılın sonlarına doğru

Kafkaslar'dan inen Kimmerler'le de mücadele eden Urartulular, onları takip ederek gelen İskitlerle zaman zaman anlaşmalarına rağmen, onların MÖ 7. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında gerçekleşen istilalarına karşı koyamayarak, yaklaşık olarak MÖ 585 yıllarında (Belli 1982: 178) tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Böylelikle İskit-Urartu ilişkileri, İskitlerin Urartu devletini ortadan kaldırmalarıyla son bulmuştur.

3) İskit-Asur İlişkileri

Kimmerlerin yurtlarını ellerinden alarak, onları takip eden İskitler Kafkaslar'ı aşarak, Urartu devleti üzerinden Asur devletinin kuzey sınırlarına kadar ulaşmıştır. Kimmerlerin hemen arkasından gelen İskitler Kimmerler'le birlikte Asur kaynaklarına geçmiştir.

Asarhaddon zamanında Asur devletinin kuzey ve kuzeydoğu sınırlan Kimmerler ve İskitlerin istilasına uğramıştır. Asarhaddon İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşarak, kızını ona vermiştir (Streck 1975: CCCLXXIV). Bu Asur ve İskit dostluğu sonucunda Asur Kralı Asarhaddon Hubaşna'ya (Konya Ereğlisi) kadar giderek, Kimmer başbuğu Teuşpa'yı ve müttefiki olan Hilakku devletini mağlup etmiştir (Landsberger 1927: 79). Bu arada İskitler de boş durmayarak, Kimmerleri batıya doğru sıkıştırmaya başlamıştır.**[85]** Bunun sonucunda Kimmerler Anadolu'nun içlerine kadar yayılmıştır (Minns 1970: 189). İskitlerle anlaşma yaparak batıya doğru Kimmerlerin üzerine yürüyen ve onlara karşı zafer kazanan Asarhaddon, bu zaferinden Til Barsib stelinde de bahsetmektedir. Bu vesikaya göre, Hilakkular İskit ordularını yenen Mannalar'la birleşerek, Asur devletine karşı isyan etmişler ve fakat Asur kralı bu isyanı bastırmıştır (Kınal 1991: 258).

Asarhaddon devri vesikalarında İskitler hakkında verilen bilgileri klasik Yunan yazarlarının rivayetleri de desteklemektedir. Gerçekten de Herodotos'ta, Prototeus oğlu Madyas idaresinde büyük bir İskit ordusunun Avrupa'dan kovduğu Kimmerleri takip etmek üzere, Asya'ya girdiklerine ve Med topraklarına vardıklarına dair bir kayıt

vardır (Herodotos 1: 103). Herodotos'ta Prototeus şeklinde adı geçen İskit hükümdarının Asur vesikalarında adı geçen ve Asur kralı Asarhaddon ile anlaşan hükümdar Bartatua olduğu genelde kabul edilmektedir (Lehmann-Haupt 1921: 404).

Urartu devletinin Azerbaycan tarafındaki eyaleti parçalanınca, İskitler hükümdarları Bartatua ve oğlu Madyes idaresinde, bizzat Urartuluların ülkesini işgal etmek ve oradaki Sakızı kendilerine başkent yapmak ve de buradan Kızılırmak'a kadar uzanan batı istikametindeki bölgeyi kontrol altında tutmak amacıyla kuzey Persia'da kalmışlardı. Onlar bu dönemde çok güçlü görünüyorlardı. Gerçekten de MÖ 626'da Asurlular onların yardımı ile Medlerin yaptığı Ninive kuşatmasını kırmışlardı. Başarılarından dolayı zafer sarhoşluğuna kapılan İskitler, MÖ 611 yılında Filistin'e ulaşıncaya kadar Suriye'yi baskı altına almışlardı. Mısır'a karşı herhangi ileri bir hareket ise, Kral Psametikos tarafından haraç ödemek suretiyle önlenmişti (Minns 1970: 189). Bu zaman zarfında Medler Babilliler'le ittifak yapmışlar. Onların birleşik orduları, Asurlulara karşı yürümüşler ve bu defa müttefik kuvvetler bir zamanların bu güçlü imparatorluğunu tahrip etmişlerdir (Rice 1958: 45).**[86]**

Ninive'nin düşmesinden sonra Medler, vakit geçirmeden İskitleri memleketlerinden çıkarabilmek ve hiç durmaksızın bu atlı kavimleri, Persia'yı istilaya başladıkları noktadan Asya içlerine geri itinceye kadar gerekeni yapmak için, yeniden kuvvetlerini toplamışlardı (Memiş 1978: 28). Medlerin baskısı karşısında, Batı Asya'nın büyük bir bölümüne 28 yıl hükmeden İskitler (Herodotos IV: 1), tekrar Urartuluların yaşamış olduğu coğrafyaya çekilmişlerdir. Belki de bu tarihte onların bir kısmı üç asır sonra Partları meydana getirecek olan akrabaları Dahailer'le karışarak, Hazar Denizi ve Aral gölü arasında yer alan bozkır bölgesini işgal etmek için yeniden doğuya doğru dönmüşlerdi. Diğerleri Skytho-Dravidler içerisindeki İskit karışımını göz önünde bulunduracak olursak, Hindistan'a kadar itilmiş olabilirler. Bu arada başka bir grup da Urartu bölgesinde kalmıştır. Böylece büyük çoğunluğu batı bozkırlarında kalan İskitler, orada refah içerisinde yaşayan akrabalarını görmüşler ve Güney Rusya'nın verimli topraklarına yerleşmişlerdir (Rice 1958: 46).

MÖ 8. yüzyılın sonlarına doğru Asur yazılı kaynaklarında adları geçen ve daha sonraki Asur kaynaklarında da adlarından bahsedilen ve Asur Kralı Asarhaddon'un anlaşmak zorunda kaldığı İskitlerin Asur devleti ile ilişkileri, yaklaşık olarak bu coğrafyaya ulaşmalarından bir asır sonra, Asur devletinin ortadan kaldırılması neticesinde son bulmuştur.

4) İskit-Pers İlişkileri

İskit-Pers ilişkilerinin eskiçağ tarihi içerisinde önemli bir yeri olup, bu ilişki uzun bir süre devam etmiştir. Medlerin yerine geçen Akamenitler sülalesi döneminde İskitler büyük bir güç kaybetmelerine rağmen, siyasî bir kuvvet olarak varlıklarını devam ettirmişler. İran destanlarına bakılırsa bunlar Afrasyap'tan sonra tekrar büyük bir devlet haline gelerek, bir aralık tekrar İran'ı kendi nüfuzları altına almışlardır.**[87]** Büyük Kirus (MÖ 555-528) zamanında Sakaların Babil ve Asurlulara karşı düşmanca hareketleri ve Hazar Denizi'nin güneybatı sahilinde yaşayan Herkanlılarla bir olarak Asurlulara karşı asker gönderdikleri ve sonuçta Kirus ile birleştikleri zikredilmektedir. Fakat Sakaların Türkistan'daki esas zümreleri Kirus'a tabi değildi. Babil, Lidya gibi Ön-Asya devletleri ile uzun savaşlar yapan Kirus kendi yanında Saka devleti gibi kuvvetli bir devletin bulunmasını tehlikeli bulduğundan bunları kendi idaresine tabi kılmak için uğraşmıştır (Togan 1987: 31-32).

Kirus bu arada Anadolu'ya da bir sefer düzenlemiştir. MÖ 547 yılına doğru Lidya Kralı Kroisos harekete geçerek, İran'ın nüfuz bölgesinde olan Kapadokya'ya girmiştir. Bunun üzerine Kirus Lidyalıları yalnız Kapadokya'dan çıkarmakla ve eski sınır olan Kızılırmak'ın batısına sürmekle kalmamış, Lidyalıları izleyerek başkent Sardes kapılarına dayanmış ve onları o yörede büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Sardes kısa bir kuşatmadan sonra zaptedilmiştir. Bu suretle Lidya krallığı yıkıldıktan sonra Persler Harpagos ve Mazares adında komutanlarının idaresinde Batı

Anadolu'ya girerek, orada bulunan şehirleri teker teker ele geçirmişlerdir (Mansel 1971: 253).

MÖ 539 yılında Kirus Babil'i zaptetmek ve büyük bir törenle şehre girmek suretiyle Babil devletini krallığına katmıştır. Kirus ömrünün son yıllarını İran'ın kuzeydoğusunda oturan bozkır kavimleri ve en çok Sakalarla savaşmakla geçirmiş ve aşağı Oxus bölgesinde MÖ 529 yılında ölmüştür (Mansel 1971: 254). Burada Kirus'un ölümüne neden olan savaşta Pers ordusu ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Savaş dar bir boğazda yapılmış Saka ordusuna komuta eden Tomris (Sakaların bayan lideri) ve askerleri büyük başarı kazanmışlardır (Durmuş 1996: 89). Bu savaşta *"turan taktiği"* ya da *"kurt oyunu"* adı verilen bozkır savaş taktiği ustaca uygulanmıştır.

MÖ 8. yüzyılın sonlarında Kimmerlerin Anadolu'ya akınları, onları takip eden İskitlerin de Anadolu'nun doğusundaki birtakım faaliyetleri, Asurluların Anadolu içlerine doğru yaptıkları seferler,**[88]** Anadolu'nun siyasî gücünü iyice zayıflatarak, Anadolu'da Pers hâkimiyetinin tesisi de önemli bir rol oynamıştır. Pers kralları Anadolu'nun batısına kadar kısa zamanda ulaşma imkânını bulmuşlardır.

Pers hâkimiyeti Kirus'un oğlu Kambiz'in yerine geçen I. Darius zamanında da devam etmiştir. Darius da hem doğuya hem de batıya seferler düzenlemiştir. İlk seferini MÖ 518-517 yıllarında Orta Asya Sakalarına yapmış ve savaşarak, sonunda savaşın galibi olmuştur (Togan 1987: 33). Darius, Behistun Kitabesi'nde sivri başlıklı Sakaların ülkesine sefer yaptığını, onların bir kısmını yendiğini, bir kısmını öldürdüğünü, liderlerinden birisi olan Sakunkha'yı esir ettiğini bildirmektedir (Hinz 1939: 365). Bize kadar ulaşan tarihî kaynaklarda, Darius'un Türkistan Sakalarına karşı yaptığı sefere ait fazla bilgi yoktur. Yalnız Togan'ın Polyen'e dayanarak verdiği bilgiye göre, Darius Sakalar ile yaptığı savaşta kendi askerlerine Saka askerî kıyafeti giydirerek, hile ile hareket etmiştir. Bundan dolayı Saka reisleri mağlup olarak çöllere çekilmiş, Sirak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göstererek, onları çöl ortasına sokup memleketini kurtarabilmiştir (Togan 1975: 33). Buradan da

anlaşılacağı üzere, Darius'un Saka reislerinden Sakunkha'yı esir etmesine rağmen, diğer Saka reisleri memleketlerini bütünüyle esarete düşmekten kurtarabilmişlerdir.

Pers Kralı Darius, denizin ötesindeki Sakalara karşı da bir sefer yapmayı planlamıştır. MÖ 513 yıllarına doğru Batı Anadolu'da Ege denizi kıyısında bazı kaynaşmalar olduğunu haber alan Darius dikkatini Anadolu'ya çevirmiştir. Aynı yıl Trakya üzerinden Karadeniz İskitlerine karşı harekete geçmiştir (Sevin 1982: 316). Anadolu üzerinden harekete başlayan Darius, Samos'lu Mandrosle tarafından inşa edilen bir köprü üzerinden İstanbul Boğazı'nı geçerek, Trakya içlerine doğru yönelmiştir (Herodotos IV: 87). Batıya doğru ilerlemeye başlayan Darius, İskitlerin, kendisinin mezar yazıtında bildirildiği üzere "denizin, ötesindeki Sakalar"ın üzerine yürümüştür (Mansel 1971: 255).**[89]**

Darius İskitya içlerine doğru yavaş yavaş ilerlemeye başlamıştır. Bu arada İskitler de boş durmayarak, komşularıyla birlikte Perslere karşı koymayı amaçlamışlardır. Komşu kabilelere başvurarak, onları aralarında ittifak yapmak için ikna etmeye çalışmışlar. Başarılarının kalabalık olmalarına bağlı olduğunu, aksi takdirde Darius'un hepsini teker teker ezebileceğini, halbuki birlik olurlarsa, Pers kralının onları mağlup etmesinin güç olacağını anlatmaya çalışmışlardır. Gelon, Budin ve Sarmat hükümdarları İskitlere yardım etmeyi uygun görmüşler. Buna karşılık kuzeyde oturan kabileler İskitlerin bu teklifini kabul etmemişlerdir (Herodotos IV: 118-119).

Darius yoluna devam ederek, Don nehrini geçmiş ve Volga'ya doğru ilerlemiştir. İskitler ise, onun önünde geri çekilmiştir. Pers kralının, Tuna nehri üzerindeki köprüyü savunmaları için İonyalılara verdiği 60 günlük süre hızla dolarken, onun askerleri bu yararsız kovalamacadan yavaş yavaş bıkmaya başlamıştır. Ancak İskitler doğuya doğru geri çekilmeye devam etmiştir (Rice 1958: 47). Bu durum karşısında canı sıkılan ve bir sonuç alamayan Darius, İskit hükümdarı İdanthyrsos'a bir haber göndermiştir. İskit hükümdarına, kendini güçlü hissediyorsa, kaçmayarak savaşa girmesini, eğer kendisinde o gücü görmüyorsa, huzuruna çıkarak haraç olarak

toprak ve su getirmesini istemiştir (Herodotos IV: 126). *Bunun üzerine İskit hükümdarı da Darius'a bir cevap verme ihtiyacını duyarak, ondan korkmadığını, kendilerinin kentleri ve dikili ağaçları olmadığından dolayı savaşa girmek istemediğini; fakat atalarının mezarlarını bulurlarsa, o zaman savaşacaklarını bildirmiştir* (Herodotos IV: 127).

İskitlerle savaşma imkânı bulamayan Darius geri çekilmeye karar vermiş ve askerlerini köprüye kadar getirerek, Tuna nehrini geçirmeyi başarmıştır. Böylece Darius felaketten kurtulmuştur (Rice 1958: 48). Belki de İskitlerin Kafkasya yoluyla İran üzerine akın yapmalarına karşı bir tedbir olarak genellikle İskitleri doğudan olduğu gibi batıdan da kuşatmak fikrinde olan Darius (Togan 1987: 33),**[90]** İskitlerin oyalama taktiği karşısında gün geçtikçe daha da güç durumda kalarak, geri çekilmesinin kendisi ve ordusu için daha akılcı olduğunu düşünmüştür. Böylece Darius İskitlere karşı yapmış olduğu seferde herhangi bir başarı sağlayamamıştır. Şüphesiz, Darius'un bu şekilde başarısız olmasında bir bozkır topluluğu olan Karadeniz Sakaları'nın savaş taktik ve stratejilerinin büyük ölçüde etkisi olmuştur. Büyük bir güç olarak Sakalar gerek Kirus, gerekse Darius zamanında Persleri uzun süre uğraştırmışlardır (Durmuş 1997: 52).

5) Sarmat-İskit İlişkileri

İskitlerin ilişki içerisinde bulunduğu kavimlerden birisi de kendileri gibi bir bozkır kavmi olan Sarmatlardır. Sarmatlar İskitlerin doğusunda bulunan sahada yaşamışlardır. Herodotos'un bildirdiğine göre, İskit ve Sarmatların hayat tarzında yakın benzerlik bulunmaktaydı (Herodotos IV: 117). Sarmat kızları ata biniyor, ok atıyor, at üzerinde kargı savuruyor, düşmanla savaşarak, üç düşman öldürmedikçe evlenmiyorlardı (Hippokrates'?': XVII).

Herodotos Amazonların Sarmat kadın savaşçıları olduğunu bildirmektedir (Herodotos IV: 110). Bunu Tiflis'ten sekiz mil uzaktaki Zemo Avchala'da, 1928 yılında, bir grup tarım işçisi tarafından bulunan bir kadın savaşçıya ait mezarın keşfi ispatlamaktadır. Kadın

çömelmiş bir vaziyette gömülmüş olup, silahları hemen yanına konulmuştu. Bu mezarın bir Sarmat Amazonu'na ait olması kuvvetle muhtemeldir (Memiş 1987: 31-32).

İskitya'nın batı sınırları Keltlerin saldırılarına maruz kalırken, doğu tarafı da Volga nehrinin ötesinden gelen Sarmatlar tarafından tehdit edilmeye başlamıştır. MÖ 3. yüzyılın başlarında Sarmatlar, Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don nehrinin batı kıyısına geçmeyi başarmışlardır. Sürekli sıkıştırılan İskitler MÖ 2. yüzyılın başlarına kadar eski**[91]** imparatorluklarının yalnızca bir bölümünü, özellikle orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdir (Vernadsky 1943: 73).

MÖ 2. yüzyılın başında Keltlerin ve Sarmatların saldırıları sonucunda iyice güçsüz duruma düşen İskitler, aynı yüzyılın sonuna doğru yeniden güçlenmiş ve onların hükümdarı Scylurus MÖ 110 yılında Neopolis'i kendilerine başkent yapmıştır. Fakat Sarmatlar, Avrasya bozkırlarını geçmek için İskitleri mütemadiyen batıya doğru itmişlerdir. Sarmat savaşçıları yeni teçhizatlarıyla ileri hareketlerinde tam bir başarı elde etmişler. Sarmatların metal üzengiyi de icat etmeleri, onların ordularında ağır süvari birliklerinin kurulmasını kolaylaştırmıştır. İskitler bu modern kuvvete mağlup olmuşlardır. MS 2. yüzyıla kadar varlıklarını koruyabilen İskitler, bu yüzyılda Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır (Rice 1958: 50).**[92]**

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSKİT KÜLTÜRÜ

İSKİTLERİN İDARİ YAPISI VE ASKERÎ TEŞKİLATI

Kuzeydoğu bozkır bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan, Altay dağ kollan ve Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar uzanan bu bölgenin Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle olan bağlantısı doğudaki çok sayıda geçitle kurulabilmektedir. Bu bölgenin doğusunda geniş çöller vardır. Öte yandan batıda, doğunun aksine oldukça verimli topraklar bulunmaktadır. Daha eski zamanlarda bu bölgenin kuzeye doğru bataklıklar ve sık ormanlarla kaplı olduğu bilinmektedir. Güneye doğru uzanan geniş sahalar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar ise İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas silsilesiyle sınırlanmıştır. Batı Türkistan bozkır bölgesi ile İran'daki dağlık arazi arasında nispeten sıkı bir bağlantı bulunmaktadır (Junge 1939: 5). İskitler yukarıda adı geçen coğrafyaya yayılmışlar, hatta onlar, Herodotos'un bildirdiğine göre 28 yıl yukarı Asya'da hâkimiyet kurmuşlardır (Herodotos 1: 106). İskitlerin Ön-Asya'da Filistin'e kadar gittikleri de düşünülürse, ne kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış oldukları anlaşılır.

İskitlerin bu kadar geniş bir coğrafyada tek hükümdar tarafından idare edilmelerinin zorluğu ortadadır. Bundan dolayı idari yapıları yayıldıkları coğrafyanın genişliğinden etkilenmiştir. Askerî teşkilatlan da onların sürekli yeni topraklar elde etmeleri ve farklı kavimlerle mücadeleye girmeleri sonucunda gelişmiştir. Antik yazar Thukydides, İskitlerin askerî yönden gücünü, İskitlerle Avrupa**[95]** devletleri teker teker ele alındığı takdirde, Asya'da hepsi birleşmiş halde hareket etse dahi, İskitlere karşı durabilecek bir kavim yoktur şeklinde ifade etmektedir (Thukydides II: 97). Buradan İskitlerin askerî yönden ne derece güçlü olduklarını anlayabilmekteyiz.

1) İskitlerin İdari Yapısı

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, İskitler çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. İskitlerin üç gruptan oluştuğu Darius'un yazıtı NR a 3'ten anlaşılıyor. Bunlar Saka haumavarga, Saka tigrakhauda ve Karadeniz İskitleri olan "denizin ötesindeki Sakalar"dır (Junge 1939: 6). Bu grupların başında reisleri bulunuyordu. Bu durum İskitlerin birden fazla hükümdar tarafından yönetildiğini ortaya koymaktadır. Herodotos, Darius'a karşı İskitlerin memleketlerini savunmak için yapmış oldukları hazırlıklardan bahsederken, üç İskit hükümdarı ya da beyinden bahsetmektedir. Bunlardan birisinin Skopasis, diğer grubun başında bulunanın İdanthyrsos ve onun ordusuyla ordusunu birleştirenin ise Taxakis olduğunu bildirmektedir (Herodotos IV: 120). Yine Herodotos'un bildirdiğine göre, Pers Kralı Darius İskit hükümdarı İdanthyrsos'a elçi göndermiş ve İskit hükümdarı da Darius'a elçi göndermiştir (Herodotos IV: 126-127). Buradan, İskitlerin hükümdarının İdanthyrsos olduğu ve diğerlerinin ordu komutanları olduğu düşüncesi de çıkarılabilir. Junge'nin Polyen'e dayanarak verdiği bilgilere göre, Darius üç bölüme ayrılmış olan İskitlere karşı savaş açtığında, İskit hükümdarları Sakesphares, Homarges ve Thamyris bir yerde vaziyeti değerlendirmişlerdir (Junge 1939: 65). Homarges, Herodotos'un Sakai Amyrgioisiyle (Herodotos VII: 64) şüphesiz aynıdır. Homarges, Saka haumavarga ve diğeri Thamyris, Massaget hükümdarı adı Thomyrisi hatırlatıyor ve Hekataios'a göre Grekler tarafından Massaget olarak adlandırılan grup, Saka tigrakhauda olduğundan (Junge 1939: 65), Thamyris'in Saka tigrakhauda'nın hükümdarı olduğu anlaşılıyor. Denizin ötesindeki Sakaların,**[96]** yani Karadeniz İskitlerinin hükümdarlarının İdanthyrsos olduğu ve Darius'un ona elçi gönderdiği Herodotos tarafından belirtilmektedir. Ancak yukarıda adı geçen üç İskit hükümdarının Darius'un seferinden önce durumu görüştükleri düşünülürse, Sakesphares'in Karadeniz İskitlerinin hükümdarı olduğu ve onun İdanthyrsos'tan bir önceki hükümdarları olması durumu ortaya çıkıyor.

İskitlerin birbirlerinden farklı coğrafyalarda yaşayan üç ayrı idari bölüme ayrılmalarına rağmen, onların hükümdarlarının bazı durumlarda bir araya gelmeleri ve mevcut durumu müzakere edip,

ortak karar almaları, aralarında bir birlik şuurunun olduğunu göstermektedir.

Bu üç grubun hükümdarlarından başka, her grubun kendi içerisinde kabile reislerinin ve klan prenslerinin de idarede söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. İskit idari sisteminin hiyerarşik bir sıra takip ettiği de anlaşılmaktadır (Memiş 1987: 35). Hükümran İskitlerin kabile reisliğinin babadan oğula geçmesi usulünün taraftarı olmalarına rağmen, akraba kabileler, liderlerini, seçim yoluyla iş başına getirmeyi tercih etmiş gibi görünüyorlar. Pazırık'ta ölmüş kabile reislerinin istisnai bir şekilde uzun boylu oluşları, kabile mensuplarının reislik vazifesi için gerekli bir vasıf olan üstün zekâlılığın yanı sıra, fiziksel üstünlüğü de dikkate aldıklarının bir işareti olarak kabul edilebilir (Rice 1958: 61).

İskit idare sistemi, onların hayat tarzıyla da yakından alakalı görünmektedir. İskit idarecilerinin dış siyasetleri yanında iç siyasetleri de söz konusudur. İskit idarecilerinin iç siyasetle ilgili en büyük problemleri, muhtemelen ana grup ile sayı bakımından daha az olan gruplar arasında, otlak alanlarının adaletli bir şekilde taksim edilmesiydi. Bu problemleri çözebilen kabile ve klan prensleri uzun süre iş başında kalmayı başarmışlardır (Vernadsky 1943: 69).

İskit hükümdarlarının adlarını elimizde yeterli malzeme olmadığından kronolojik bir sıraya göre verememize ve birtakım ayrıntıları açıklığa kavuşturmamıza rağmen, onlarda hükümdarlardan başlamak**[97]** üzere, kabile reisleri, klan prenslerine kadar içeride huzuru sağlama ve dışarıda düşmanlara karşı güçlü olma ve yeni otlaklar elde etme siyasetinin varlığını görebiliyoruz. Hatta başta da ifade edildiği üzere, üç ayrı grup halinde bulunan İskitlerin hükümdarlarının bir araya gelerek ortak karar alabilmeleri ve mevcut durumu rahatlıkla müzakere edebilmeleri, düşmana karşı birleşebildiklerini ortaya koymaktadır. Onların idari yapılanmalarında boy, boylar birliği ve il, yani devletin varlığı dikkati çeken en kayda değer husustur. Bu durum bütün bozkır devletlerinde görülen idari yapılanmadır.

2) İskitlerin Askerî Teşkilatı

İskitler yayıldıkları çok geniş coğrafyada, değişik kavimlerle karşılaşmışlar ve onlarla mücadele etmişlerdir. Onlarda askerlik ve ordu, bulundukları hayat şartları içerisinde hep ön plana çıkmıştır.

İskit ordusunun büyük bir bölümünü atlılardan meydana gelen süvari sınıfı oluşturmuştur. İskit askerî organizasyonunun ana kolunu bu süvari sınıfı meydana getirmiştir. İskit atlıları eyer kullanmışlardır. Bu özellikleri, onların Grek ve Roma gibi süvari birlikleri bulunmayan devletlere karşı büyük bir avantaj sağlamıştır (Vernadsky 1943: 51). İskitlerin kullandığı atların iskeletleri arkeolojik kazılar sonucunda kurganlardan çıkarılmıştır. Kuban bölgesinde bulunan kurganlarda çok sayıda at iskeleti ortaya çıkarıldığı gibi, Altay bölgesinde Şibe kurganında 14, Pazırık kurganlarında sayıları 7 ile 14 arasında değişen at gömüleri ortaya çıkarılmıştır (Rolle 1979: 100-101). Bunlar binek hayvanları da dahil ölen beyin, hayatı boyunca sahip olduğu hayvanlardı. İnanışa göre bey bunları öldüğü zaman da kullanmaktaydı (Rudenko 1953: 148).

Savaş Taktiği ve Silahlar

İskit ordusu bozkır savaş taktiğini en iyi şekilde uygulamaktaydı. Bu, Darius'un İskitler üzerine yaptığı seferde açıkça görülmektedir. **[98]** Darius, İskit topraklarına vardığında İskit ordusu iki gruba ayrılmış ve geriye doğru çekilmiştir (Herodotos IV: 120). Bu çekilme esnasında İranlıların faydalanabilecekleri bütün kaynakları kurutmuşlardır (Herodotos IV: 122). İskitler İranlıların İskit ülkesinde daha fazla kalmalarını sağlamak ve onları güç duruma düşürmek istemişlerdir (Herodotos IV: 130). Böylece düşmanı daha içerlere çekerek yormayı, onları oyalayarak orada daha fazla zaman geçirmelerini, önlerinden çekilirken su alabilecekleri kuyuları doldurarak, otlan biçerek ve çekildikleri yerleri yakarak Perslerin ve hayvanlarının aç ve susuz kalmasını sağlamışlardır. Bunun sonucunda durumun kötüye gittiğini gören Darius, mecburen çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durum dahi İskitlerin askerî

kabiliyetlerini ve planlı bir harp taktiği içerisinde hareket ettiklerini göstermektedir.

İskitlerin hepsi atlı ve ok atarak savaşmaktaydılar (Herodotos IV, 46). *Eski bozkır toplulukları, özellikle Türkler aynı şekilde mücadele etmekteydiler.* At üzerinde yayı etkili bir savaş silahı haline getirebilmişler ve *"uzak savaş"* usulünü benimsemişlerdi. At sayesinde sürekli manevra kabiliyetine sahip oldukları için uzaktan savaşı tercih ediyorlardı (Kafesoğlu 1989: 272).

İskitlerin silahları ve savaş taktikleri üzerine yapılan modern çalışmalar tam olmaktan uzak olduğu halde, sayısız silah buluntuları ve savaş donanımlarının tüm takımları savaş yöntemlerinin görünümünü vermektedir. Bu arkeolojik buluntular İskitlerin değerlendirilmesine önemli katkıda bulunmuştur. İskitlerin cenaze törenlerinin ölü ile beraber çok sayıda silahın gömülmesini zorunlu kılması arkeoloji açısından çok yararlı olmuştur. Çağlar boyunca soyguncuların yaptığı yağmalamaya rağmen, yeterli derecede silahlar geride kalarak kendilerini kullanan bu eski savaşçıların savaşma yöntemlerinin yeniden tespit edilmesini mümkün kılmıştır. Ancak yine de geride asıl materyalin az bir kısmı kalmıştır. Bu sınırlama ile bile, dünya tarihinde hiçbir toplumun İskitler kadar çok silah objesini arkeologlara sağlamadığı tespit edilmiştir.**[99]** Hayatı boyunca savaşa koşacağı şekilde olmak üzere, bir İskitli ölü de öbür dünyaya silahlarını kuşanarak gitmektedir. Şüphesiz oradaki savaşlara ve her türlü askerî faaliyete katılması beklenmektedir. Tepeden tırnağa silahlanmış, kendilerine ayrıca yedek gereçler verilmiş olan ve toprağa gömülü savaşçılar, kendilerinin günlük hayatlarının bir yansımasını vermektedirler (Rolle 1980: 72).

Saldırı ve savunma silahlarının çeşitliliği ve çok gelişmiş olması son derece şaşırtıcıdır. Saldın silahlan arasında yay ve ok ilk sırayı almaktadır. Bunlar sıradan insanların mezarlarında bile mevcut olup, İskitlerin eski kaynaklarda neden atlı okçular olduklarını açıklamaktadır. Ok üretimi büyük boyutlara varmıştır ve mezarlardaki tüm okluklarda yüzlerce ve bazen birkaç ok kılıfı içinde yedek

cephane oluşturacak binlerce ok yer almakta ve savaştan önce bu okların uçları jilet keskinliğine getirilmektedir.

Tipik İskit yayı, bileşik küçük bir yaydır. Uçları özel kaplama maddeleriyle daha da sağlamlaştırılmıştır. İskitler bir kayışla bele asılarak taşınan "gorytus" adını verdikleri özel bileşik bir yay kutusu ve sadakın bulucusu olarak görülmektedirler. Askerler dolaşırken veya düşmanla sıcak temas sağlanmadan önce kirişli yay bu kutunun içinde taşınırdı. Kutunun ön tarafında muhtemelen oklan ve tüyleri nemden korumak için okların muhafaza edildiği kapaklı özel bir cep vardı. Bu kombine kutu ve okluk profesyonel okçuların, ok atmaya hemen hazır olmalarını garanti ediyordu (Rolle 1980: 72-73).

Kaynaklardan okların zehirli olduklarını ve İskit ok zehrinin aşağı yukarı nasıl yapıldığını öğrenebiliyoruz. Zehri yapmak için İskitler, belirli zamanlarda bir cins yılanı (muhtemelen küçük engerekler) yakalar, gövdelerinin çürümesini beklerlerdi. Birtakım işlemlerden sonra zehir elde ederlerdi. Okların uçları bu zehre bulanırdı. Kanca uçlu ve zehre bulanmış bu ok uçlarından son derece korkulurdu; çünkü bunların çıkarılması son derece zordu ve çıkarma işlemi sırasında kurban çok büyük acı çekerdi. Üstelik, zehrin uzun vadeli hasara neden olduğu ve bu nedenle en küçük yaraların bile**[100]** büyük ihtimalle ölümcül olduğu hesaplanırdı. Çünkü bu tür bir ok için *"çifte ölüm vaat eden"* tabiri kullanılmıştır. (Rolle 1980: 73).

Ok menzilinin ne kadar olduğu hakkında yalnız tahmin yapılabilir. Çünkü orijinal örnek günümüze kadar gelmemiştir. Bir Olbia kitabesinden edinilen bilgiye göre, bir yarışmada ödül kazanan 01-bialı Anaxagoras'in yaptığı uzun menzil atışı 500 metrenin üzerindedir. Bu şahıs büyük ihtimalle bir İskit yayı kullanmıştır (Rolle 1980: 74). İskitlerin kullandığı okların menziline doğu bozkırlarında kullanılmış olan okların menzillerinin katkı sağlayacağını ya da bu hususta bir fikir verebileceğini söylemek mümkündür. Belgelerden çıkartılan bilgilere göre, *eski Türk kültür çevrelerinde okların menzili 660-884 metre arasında değişmekteydi* (Kafesoğlu 1989: 272). Buradan edinilen bilgiler İskit oklarının da aynı şekilde olduğunu düşünmeyi mümkün kılmaktadır.

İskitler yay ve oktan başka kılıç, mızrak ve balta gibi silahları da kullanmaktaydılar. Onlara ait bu araç ve gereçler hem yazılı belgelerden hem de arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılmış çok sayıda buluntudan anlaşılabilmektedir.

Kadın Savaşçılar: Amazonlar

Eskiçağ zaman dilimi içerisinde erkeklerin yanında veya erkeklere karşı savaşan kadınlar veya kadın grupları hakkında anlatılan efsane ve hikâyeler bulunmaktadır. Grekler böyle kadınlara Amazon adını vermişlerdir. Herodotos'un verdiği bilgiye göre, Karadeniz'in kuzey bölgesindeki bu kadınlar İskitlerce *"Oiorpata"* olarak anılmaktadırlar. Bu terim *"oior", "erkek"* ve *"pata",* öldürmek sözcüklerinden türetilmiştir. Böylece *"erkek öldürenler"* anlamına gelmektedir (Herodotos IV: 110). Yazılı kaynaklarda Amazonlar hakkında verilen bilgiler tek başına fazla bir değer taşımamaktadır. En iyi bilinen kadın birliği Hector'un ölümünden sonra Truva'ya giren Amazonların lideri Penthesilea'nın başkanlığındaki Karadeniz'in güneyinden gelen orduydu. Atlı genç kadının miğferi, göğüs zırhı, **[101]** baldır zırhları ve çift yarım ay şeklinde kalkanı bulunuyordu. Silahlan ise, kılıç, çift ağızlı savaş baltası ve mızraktı; aynı zamanda yay ve ok da kullanmaktaydı ve okluğu, hareketli atının terkisinde taşıyordu (Rolle 1980: 94). Herodotos da İskit ülkesi ve doğusundaki Sarmat ülkesiyle ilgili birçok Amazon hikâyesinden söz etmektedir (Herodotos IV: 110-116). *Burada verilen en kayda değer bilgi onların ata binip ok atmaları, savaşmaları, düşman öldürmeleri ve erkekler gibi giyinmeleridir.*

Yazılı belgelerde geçen bu bilgileri arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılmış buluntular da doğrulamıştır. Özellikle Ukrayna'nın güneyinde 1950'li yıllardan beri yapılan kazılarda çok sayıda Amazon mezarı bulunmuştur ve hatta Kafkaslar'da bile bu tür mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlarda ziynet eşyalarının yanında savaş araç ve gereçleri bulunmuştur. Bu tür buluntular arasında oklar, okluklar, mızraklar bulunmuştur (Rolle 1980: 96).

Silahlarını kullanmakta gösterdikleri teknik, ustalık ve yetenek, fiziksel güçleri erkeklerden daha az olan Amazonlar için son derece önemli olmalıydı. Bütün Amazon mezarlarında bulunmuş olan yay ve okların asıl silahlan olduğunu tahmin etmek rastlantı değildi. *Çeşitli spor ve avlanma etkinlikleriyle yoğun kas eğitimi yaptıkları halde erkeklere göre yine de zayıf kalan kadınların kas gücü için yay ve ok en uygun silahtı.* Erkekler gibi belirli ve sürekli eğitim sonucu kazanılabilen dayanıklılık, güç, sürat, ustalık ve çeviklik Amazonlar için son derece önemliydi. Bu nedenle genç kızların mezarlarında bile silah bulmak şaşırtıcı değildir. Avlanma ve savaşma, hızlı tepki vermek için yetenek gerektirmekteydi ve başlıca silah olan yay, değişkenlik göstermeyen soğukkanlı bir dikkat gerektirmekteydi. Savaşlar, üzengisi olmayan at üstünde yapılırdı; dolayısıyla hayvanın her şartta çok iyi kontrol edilmesi ve göz, kol ve soluğun tam bir uyum içinde olması gerekliydi. Uzaklığın doğru olarak algılanması çok iyi bir zamanlama için son derece önemliydi (Rolle 1980: 98). **[102]**

İSKİTLERİN DİLİ VE YAZISI

İskitlerin dili hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Malzeme yetersizliği, İskitlerin dili üzerinde yapılan çalışmalardan istenilen sonuçların çıkarılabilmesine engel olmaktadır. İskitlerin dili yanında yazılarının olup olmadığı da önemli bir mesele olarak zihinleri meşgul etmektedir. Yazı Mezopotamya'dan Anadolu'ya, İran'a ve hatta batıda Yunanistan'a kadar yayılmışken, bu dönemde Urartulular, Persler çiviyazısını öğrenmişlerken, hatta Urartuluların bir de resim yazısı varken, *"İskitler acaba yazıyı bilmiyorlar mıydı?"* sorusu akla gelmektedir. İskitlerin çiviyazısı kültür sahası içerisinde uzun süre kalmaları ve bu coğrafyadaki kavimlerle temasta bulunmaları, onların yazıyı öğrendikleri ve kullandıklarını düşünmemizi mümkün kılmaktadır. Bu fikri Sus ve çevresinde bulunan çiviyazılı metinler de desteklemektedir.

1) İskitlerin Dili

İskitlerin hangi dili konuştukları bir mesele olarak karşımızdadır. Elde bulunan kaynaklar İskitlerin dili hakkında bazı ipuçları vermektedir. İskitlerin dili hakkında bilgileri çiviyazılı metinlerden ve antik Grek kaynaklarından öğrenmekteyiz.

İskitlerin dili hakkında en önemli bilgileri Sus'tan bulunmuş olan çiviyazılı metinler vermektedir. Bu dağınık olarak bulunmuş metin parçalarında fiillerin hemen hemen tamamı Türkçedir. Kelimelerin büyük çoğunluğu ise, Türk lehçelerinde kullanılmış ve halen kullanılmaktadır.**[103]** Dağınık olarak bulunmuş bu metinlerde anira, onamak; arat, oturmak; daldu, doldurmak; du, dutmak, tutmak; git, götürmek, götürtmek; kappika, kapama; katzavana, kazımak; kutta, katmak; piri, barmak, varmak; rilu, yazmak; tartinta, tartın-mak; taufa, dayamak; tiri, deymek (Mordtmann 1870: 9, 15, 20-21, 24, 33-34, 36, 47-48, 58-59, 62) vb. fiiller bulunmaktadır. Aynı metinlerde çok sayıda Türkçe kelime bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Ata,

Attata, Attati, Atta; ati, orta; ativa, ortasında; atzaka, uzak, uzun; balu, baru; gami, gemi; gik, gök; karata, kart; kiçi, kişi; çağrı, oğul; vitavana, öte yana; taka, tuğ; ufarri, öbürü; val, yol; vurun, yer, urun (Mordtmann 1870: 17,19, 23-24, 33, 35, 49, 55, 63, 66, 70) kelimeleri verilebilir.

Sus'tan bu metinlerin tahlili sonucunda *Mordtmann, bu lisanı delillere dayalı olarak Sakaların Türk-Ugor dil köklü bir halk olduğunu, yani Ural-Altay dilinin kolları olan Fin-Ugor ve Türk-Tatar dilinin henüz ayrılmadığı zamandan olduğunu kabul etmektedir.* Darius'un yazıtında adı geçen Saka haumavarga ve Saka tigrakhaudanın da Arî kavimlerden olmadığını kabul etmesine rağmen, *"Qui trans mare habitant",* yani denizin ötesine geçmiş olan Sakaları bu gruba dahil etmemektedir (Mordtmann 1870: 49-50). Oysa Kral Darius İskitler üzerine sefer yapmadan önce, İskit hükümdarları Sakesphares, Homarges ve Thamyris bir yere toplanıp vaziyeti görüşmüşlerdir (Junge 1939: 65). Daha önce de üzerinde durduğumuz ve hangi Saka gruplarına mensup olduklarını belirlemeye çalıştığımız hükümdarlar rahatlıkla mevcut durumu görüşebilmişlerdir. Bu, ancak üçünün de aynı dili konuşmuş olmalarıyla açıklanabilir.

Herodotos İskitlerin dini inançları ve Tanrılar âlemiyle ilgili bilgi verirken, İskitlerin Hestia'ya Tabiti, Zeus'a Papaios, Toprak'a Api, Apollon'a Oitosyros, Aphrodite'ye Artimpasa, Poseidon'a Thamimasadas dediklerini bildirmektedir (Herodotos IV: 59). Bunlardan en büyük Tanrı olan Papaios'un Türkçe Baba, Dede, Ata, Babir, Bayat; Thamimasadas'ın Denizin Atası; Artimpasa'nın Erdembaşı, Tabiti'nin Tapıt; Oitosyros'un Gongos, güneş olduğu kabul edilmektedir**[104]** (Kuun 1981: LIX). Api kelimesi de Türkçe bir kelimeyi hatırlatmaktadır. Hemen hemen bütün Türk lehçelerinde Ebi, Ebe kelimesi doğuran kadın manasındadır (Arsal 1930: 10). İskitlerin kullanmış olduğu coğrafi adlar da Türkçe ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin, Temerinda, Denizin Anası; Karumpaluk, Balık Gölü; Graucausus, Akkar; Silyn, Körfez vb. (Kuun 1981: LVII-LVIII).

Pers kaynaklarında denizin ötesindeki Sakalar olarak adlandırılan İskitlerin dilinden kalan gerek Tanrı ve gerekse coğrafya adlarının Türkçe ile bağlantılı olduğu görünmektedir. İskit coğrafyasında şüphesiz başka dilleri konuşan topluluklar olmasına rağmen, İskitlerin dilinin Türkçe ile bağlantılı bir dil ya da Mordtmann'ın Saka tigrakhauda ve Saka haumavarga için kabul ettiği üzere, Fin-Ugor ve Türk-Tatar dil kollarının birbirinden henüz ayrılmadığı bir dönemde oluşmuş bir dil olduğu düşüncesi denizin ötesindeki Sakalar, yani Karadeniz İskitleri için de geçerlidir.

İskitlerin dili hakkında fikir verebilecek bir yazı da Kazakistan'da Alma-Ata yakınlarında Esik kurganından çıkarılmıştır. Küçük bir kap üzerindeki yazı deşifre edilmiştir. Altay Amancalov bunu, "Aya, sana ocuk; Bez çok, bugün icra azuk" şeklinde okumuştur (Amancalov 1971: 66). Bilim dünyasında en çok kabul edilen transkripsiyonu Olcas Süleymanov yapmıştır. Bu yazıyı, *"Khan uya üç otuzi yok boltı utıg-sa tozıldı"* şeklinde okumuş ve *"Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu (Halkın?) adı sanı da yok oldu"* diye günümüz Türkçesine aktarmıştır (Süleymanov 1970: 3). Sakalara atfedilen Esik kurganından çıkarılan bu yazının dilinin Türkçe olarak kabul edilmesi de Sakaların dilinin Türkçe olduğunu göstermek bakımından büyük önem taşımaktadır.

Gerek çiviyazılı metinler, gerek İskitlerin kullandığı bazı kelimeleri veren antik Grek kaynakları ve gerekse Esik kurganından çıkarılan yazı, İskitlerin dili hakkında kısmen de olsa bir hükme varmamızı mümkün kılmaktadır. Bundan dolayı İskit dilinin Türkçe ile bağlantılı olduğunu söylememiz mümkün olmaktadır.**[105]**

2) İskitlerde Yazı

Önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere, çok geniş bir coğrafyaya yayılan İskitler Ön-Asya'ya da giderek orada belirli bir süre kalmışlardır. Gerek Herodotos'un bahsettiği ve gerekse Sus ve çevresinde bulunmuş olan çiviyazılı metinlere dayanarak Mordtmann'ın ileri sürdüğüne göre, onlar bugünkü İran ve hatta

Anadolu içlerine kadar olan yerlerde nüfuzlarını hissettirmişlerdir. MÖ 7. yüzyılın başlarında Asur imparatorluğu sınırına kadar ulaşan İskitlerin (Luckenbül 1968: 517), MÖ 4. yüzyılın başlarında hâlâ Anadolu'nun doğu kesiminde bir güç olarak bulunmaları (Ksenophon IV, 7: 18), onların çiviyazısı kültür sahasında ne kadar uzun bir süre kaldığını göstermek bakımından büyük önem taşır.

Bilim dünyasında çiviyazısı olarak kabul edilen ve MÖ 3100 yıllarında Sumerliler tarafından icat edilmiş olan yazı etkisini miladi yıllara kadar sürdürmüştür (Bilgiç 1982: 107). Bu yazı Mezopotamya sınırlarını aşarak, Anadolu, İran ve Yunanistan'a kadar yayılmıştır. İskitlerin Ön-Asya'ya doğru yöneldiklerinde bu yazı Asurlular, Persler ve Urartulular tarafından kullanılmaktaydı. Yani İskitler çiviyazısı kültür sahasına girmişler ve bu sahanın odak noktasında uzun sayılabilecek bir süre kalmışlardır.

İskitlerin çiviyazısı kültür sahası içerisinde epeyce bir süre kalmaları bu yazıya yabancı kalmadıklarını göstermektedir. Sus'ta bulunan yazıların, gerçek anlamda Türk olan Sakalara ait olduğu Mordtmann tarafından belirtilmektedir. Ayrıca, bu yazıların dilini Türk-Ugor diliyle bağlantılı görmekte ve bunu Sakaca olarak adlandırmaktadır (Mordtmann 1870: 77). Bu metinler bize onların çiviyazısını öğrendiklerini ve bu kültür sahası içerisinde kullandıklarını göstermektedir.

Kazakistan'da Alma-Ata yakınında, Esik kurganında bulunan runik yazı da büyük önem taşımaktadır. Bu yazı hakkında değişik görüşler beyan edilmiştir. Bazıları bu yazının ilgili küçük çanağın**[106]** üzerine sonradan yazıldığını ileri sürmüştür (Akişev 1978: 59). Bu görüşü savunanların karşısında Türkologlar, bu yazının Orhun-Yenisey tipinde olup, dilinin eski Türkçe olduğunu, Altay dilleri grubuna dahil bulunduğunu ve runik bir alfabe ile yazılmış olduğunu ileri sürmektedir (Akişev 1978: 59).

Esik kurganından çıkarılan horizontal yazı 26 harften oluşmakta ve Orhon-Yenisey yazılarını hatırlatmaktadır (Süleymanov 1990: 85). Bu yazı önce de üzerinde durduğumuz üzere, Süleymanov tarafından *"Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu (Halkın?) adı sanı*

da yok oldu" şeklinde gönümüz Türkçesine aktarılmıştır (Süleymanov 1970: 3). Yine ona göre, burada kullanılan 26 harf Göktürk metinlerinde kullanılan harflerin ilkel şekilleri olup, kullanılan kelimeler de yine Göktürkçede geçen kelimelerin eski şekilleridir (Süleymanov 1970: 1-3).

Pavlador bölgesinde Bobrovoye köyü yakınlarında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bir kurganda Saka dönemine, MÖ 5.-4. yüzyıllara tarihlendirilen runik yazı ele geçirilmiştir. Bir altın gem kayışı üzerine tutturulmuş kemik nazarlık bir karaca şeklinde oyulmuş ve bunda sağdan sola *"Beyaz Maral"* yazısı okunabilmiştir. Nazarlık üzerindeki runik yazının Türkçe konuşan Sakaların yazı sistemi olduğu belirlenebilmiştir. Bu yazı, runik yazının Güney Sibirya ve Kazakistan'daki atlı kavimler arasında, ancak çok geç çıktığı yolunda ortaya atılan görüşün belirgin bir biçimde yanlışlığını ortaya koymuştur (Amancolov 1989: 793-794).

İskitler çiviyazısı kültür sahasına ulaşıp, İran'dan Anadolu içlerine kadar nüfuz ettikleri ve burada bir müddet hâkimiyet kurdukları zaman zarfında çiviyazısını öğrenmişlerdir. Bunu açık bir şekilde Sus'ta bulunmuş olan çiviyazılı metinler göstermektedir. Buradan ele geçirilen metinlerin dilinin de Türkçe ile bağlantılı olması ve Sakalara ait olduğunun belirlenmesi, onların çiviyazısını öğrendikleri ve kullandıklarını göstermektedir. Esik kurganından bulunan küçük bir çanağa yazılmış olan yazının da runik yazı olduğu ve**[107]** daha sonraki Göktürk yazısının öncüsü olduğu kabul edilmektedir. Esik kurganında bulunmuş olan bu yazının karakteri, kullanılan harfler ve şekilleri, Orhun-Yenisey yazısının karakteri, harfleri ve şekilleriyle karşılaştırılmış ve onların aynı olduğu belirlenerek, Esik kurganından bulunan yazının Orhun-Yenisey yazısının prototipi olduğu kabul edilmiştir.**[108]**

İSKİTLERİN DİNİ

İskitlerde bütün göçebelerde ve dağlı kavimlerde olduğu gibi ruha inanış düşüncesi köklü bir geleneğe bağlıydı. Hayatları boyunca tabiatla mücadele eden bu insanlar, zaman zaman birtakım korkunç veya garip doğa olaylarıyla karşılaşmış ve açıklayamadıkları bazı şeyleri ruhlara atfetmişlerdir. Bu ruhları iyi ve kötü olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Bu ruhların bazıları onlara yardım etmekte, bazıları ise işlerini bozmaktadır (Hermann 1920: 1797). İskitlerin tapındıkları her varlık bir ruh taşımaktadır. İskitlerin özellikle Greklerle temaslarından önceki dininde Şamanizme ait unsurlar bulunmaktadır. Şamanizm, genellikle Sibirya'daki kavimlerin inanışlarını ifade eden bir tabir olup, bu kelime kuzey Asya halkları arasında büyücü, sihirbaz anlamına gelen şaman kelimesinden türemiştir (Buluç 1979: 320).

İskit dininde Şamanizmle birlikte görünen unsurlar Türk-Moğol kültür tarihinde de görülmektedir. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan ve Türk-Moğol kültür tarihinin önemli bir bölümünü oluşturan Şamanizm, 18. ve 19. yüzyıllarda Georgi, Banzarov ve Şaşkov gibi bazı yazarlarca, eski bir din olarak gösterilmiştir. Buna karşılık, aynı yüzyıllarda Hıristiyanlık taassubu ile hareket eden diğer bazı araştırıcılar ise, Şamanizmin bir din sayılmaması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre Şaman, bir sihirbaz, kötü ruhları kovmak suretiyle hastalıkları iyileştirmeye çalışan bir üfürükçü ve nihayet gelecekten haber veren bir falcı veya kâhinden başka bir şey olmadığı için, Şamanizm de bir din sayılmazdı. 19. yüzyılın ikinci yarısında**[109]** Radloff ve 20. yüzyılın ilk yansında Anohin, Culloch ve diğer birçok yazarlar Şamanizmi sadece Ural-Altay halklarının dini olarak göstermişlerdir. Bu inanış üzerine geniş bir araştırma yapmış olan Nioradze, Şamanizmde belli bir dinî sistemden çok, dine doğru bir gelişme safhası görmektedir. Ohlmarks'a göre ise, Şamanizm tam anlamıyla bir din sayılmazsa da, yayıldığı yerlerde dinin yerini almıştır. Ayrıca, W. Schmidt de Şamanizmi başlıca Gök Tanrı ve Yer

Tanrı unsurlarından oluşan bir din olarak kabul etmektedir (Buluç 1979: 320).

İskitlerde ruhlar âleminin dışında bir de Tanrılar âlemi vardır. İskitlerdeki Tanrılar âlemi anlayışında Greklerin büyük etkisi olmuştur. Bu etki İskitlerin Karadeniz'in kuzeyindeki coğrafyaya yerleştikleri ve Greklerle temas kurdukları zaman başlamıştır. İskit Tanrılar âlemiyle ilgili bilgileri bize antik yazar Herodotos vermektedir. Fakat Herodotos'un İskit Tanrılar âlemi hakkında verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır. Böyle bir inanış yalnız Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yayılmış İskitler arasında görülmektedir. Tamamen bozkır coğrafyasına yayılmış İskit/Saka toplulukları arasında mevcut değildir.

1) İskit Tanrıları

Yukarıda da bahsedildiği üzere, İskitlerde ruhlar âlemi inancı yanında bir de Tanrılar âlemi anlayışı vardı. İskitlerin Tanrılar âlemine, Grek Tanrılar âleminin çok fazla etkisi olmuştur. İskitlerin Tanrıları tabiatıyla İskitçe adlarla adlandırılmıştır. Herodotos, İskitlerin başta Hestia olmak üzere en büyük Tanrılarının Zeus ve Zeus'un karısı olarak kabul edilen Toprak olduğunu bildiriyor. Sırasıyla Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares'in de yukarıda adı geçen Tanrılarla birlikte bütün İskitya'da ululandıklarını belirtmektedir. Ayrıca Herodotos, İskit dilinde Hestia'ya Tabiti, Zeus'a Papaios, Toprak'a Api, Apollon'a Oitosyros, Göksel Aphrodite'ye**[110]** Artimpasa, Poseidon'a Thamimasadas dediklerini de bildirmektedir (Herodotos IV: 59).

İskitlerin polytheism dediğimiz çoktanrılılıkları Greklerin etkisi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu etkinin doğu İskitlere kadar ulaşıp ulaşamadığı tam olarak açıklığa kavuşturulamamasına rağmen, Greklerle temas kuran denizin ötesindeki Sakalara, yani Karadeniz İskitleri'ne ulaştığını anlamamız mümkündür. Elimizde bulunan yegâne kaynak Herodotos'un eseri olduğundan, bu konuda ancak onun verdiği bilgilerle yetinmek zorunda kalışımız da bilgilerimizi

sınırlamaktadır. Değişik yerlerde üzerinde durulduğu üzere, İskit/Saka topluluklarının en büyük grubu olan Massagetler için ise, tek tanrı inancından söz etmektedir. Karadeniz'in kuzeyindeki İskitlerin dahi böyle bir inanca sahip olabilecekleri, Gök Tanrı'nın varlığı, diğer tanrı gibi isimleri verilenlerin ise dinlerinin tamamlayıcısı unsurlar olabileceği de hatıra gelmektedir.

2) Adak ve Kurbanlar

İskitler Tanrılarına çeşitli hayvanları adamış ve kurban etmişlerdir. En çok kurban ettikleri hayvan ise attır (Herodotos IV: 61). Herodotos İskitlerin kurban merasimleri hakkında da bilgi vermektedir. İskitlerin kurban merasimlerinin her yerde aynı olduğunu, kurbanların ön ayaklarının bir ipe bağlandığını, kurbanı adayan şahsın onun arkasında yer aldığını ve elinde tuttuğu ipi çekerek hayvanı yere yıktığını bildirmektedir. Hayvan yere düşünce, kurban hangi Tanrı'ya sunuyorsa, ona dua ettiğini, sonra hayvanın boynuna bir ip doladığını, ipin arasına bir sopa soktuğunu, sopayı çevire çevire sıkarak kurbanı boğduğunu ve sonra onların onu yüzüp, etini pişirdiklerini yazmaktadır (Herodotos IV: 61). Herodotos *İskitlerin kesinlikle domuz kurban etmediklerini de bildirmektedir* (Herodotos IV: 63).

Herodotos, Masagetlerin de Güneş'e at kurban etmelerinden bahsetmektedir ve bunu şu şekilde ifade etmektedir: *"Tapındıkları**[111]** biricik ilah, Güneştir. Ona atları kurban ederler ve bu suretle İlahların en süratlisine ölümlü mahlukatın en süratlisini sunduklarına inanırlar"* (Herodotos I: 216).*Vogullar, Ostjaklar, Votjaklar ve Altay Türklerinin buna benzer merasimlerde geyik, at ve sığır kurban ettikleri de bilinmektedir* (Buluç 1979: 331).

3) Şamanlar ve Sihir

Eskiçağ kavimlerinin çoğunda bulunan Şamanlık İskitlerde de vardır. Şamanlar, genellikle kehanette bulunmak, büyü yapmak ve

kurban kesmek gibi çeşitli işler yapmaktaydılar. Fakat bu işleri Şaman olmayan kimseler de yapabilmekteydiler. Hakiki Şaman'a ancak ruhlarla temasa geçilmek suretiyle halledilebilecek meselelerde müracaat edilmekteydi (Buluç 1979: 318-319).

İskitlerde Şamanlık üzerine Herodotos önemli bilgiler vermektedir. O, İskitlerde pek çok falcının bulunduğunu ve onların ileride olacak şeyleri söğüt değneklerine bakarak haber verdiklerini bildirmektedir. Bunun için değneklerden büyük demetler meydana getirdiklerini, onları yere koyup dağıttıklarını, sonra değnekleri birer birer ayırarak gelecekte olacak şeyleri söylediklerini, konuşurken değnekleri toplayarak bir demet haline getirdiklerini ve bu tür falcılığın onlara atalarından kalmış olduğunu anlatmaktadır (Herodotos IV: 67).

İskit toplumunda falcılar, yani Şamanların önemli bir yeri vardı. İskit hükümdarı hastalandığı zaman falcılara müracaat edilmektedir. En iyi üç falcı getirtilmekte ve falcılar yukarıda belirtildiği üzere, fala bakmaktadırlar. Falcılar hanedan üzerine birisinin yalan yere yemin ettiğini söylemektedirler. O şahıs getirilip hükümdarın huzuruna çıkarılmaktadır. Kendisi hanedan üzerine yalan yere yemin ettiğinden, hükümdarın hastalanmış olduğunu söylerler. O şahıs bunu inkâr edince, yine falcılar getirilmekte ve bunlar da yalan yere yemin suçlamasına katılırlarsa, o şahsın hemen kafası kesilmektedir. **[112]** Adamı suçsuz çıkarırlarsa, yeni falcılar getirilerek, onlara da danışılmakta ve çoğunluk sanığı temize çıkarmışsa, ilk gelmiş olan falcı ölüme mahkûm edilmektedir (Herodotos IV: 68). Onlar bir arabaya çalı çırpı doldurup, öküzler koşulduktan sonra, elleri ve ayaklan bağlı bir şekilde arabadaki odunların içerisine atılarak, odunlar ateşe verilmekte ve ateşten ürken öküzler hareket etmektedir. Çoğu kez öküzler de, büyücülerle beraber yanmaktadır. Büyücülere verilen bu cezaya, eğer varsa, erkek çocukları da dahil edilmekte, sadece kızlarının yaşamasına müsaade edilmektedir. Öküzler onları, koşum kayışları yanıp, kendilerini kurtarıncaya kadar sürüklemektedir (Herodotos IV: 69). İskitlerde Şamanlığın son derece önemli olduğu, hastalanan hükümdarın tedavi edilmesinden de anlaşılmaktadır. Söğüt çubuklarıyla fala bakma usulü, günümüzde

birçok gayrimüslim Türk topluluğunda hâlâ görülmektedir (Minns 1913: 87).

4) Yemin ve Kan Kardeşlik Merasimleri

İskitlerde yemin ve kan kardeşlik merasimlerine de rastlanmaktadır. Birçok konuda olduğu gibi bu konuda da Herodotos bize bilgi vermektedir. Herodotos'un bildirdiğine göre; İskitler toprak bir kupanın içerisine şarap doldurmaktadır. Sonra yemin edecek olanlar bir sivri uçlu cisim ya da kılıç ucuyla derilerini çizerek, bu kabın içerisine kanlarını karıştırmaktadırlar. Sonra kabın içine bir pala, birkaç ok ve bir balta daldırmaktadırlar. Uzun bir dua okuduktan sonra yemin edip, sonunda yemin edenler ve orada ileri gelenler bu kaptaki kan karıştınlmış şaraptan içmektedirler (Herodotos IV: 70).

Yemin ve kan kardeşlik merasimlerinin İskitlerden başka Hunlar, bir Ural-Altay kavmi olan Macarlar ve Kumanlar arasında da yaygın olduğu bilinmektedir (Minns 1913: 87). Hun hükümdarlarından Huhanye MÖ I. yüzyılın ortalarında Çin elçileriyle anlaşma**[113]** yaptığı zaman şaraba kan karıştırarak içmiştir (Biçurin 1950:78). Daha pek çok toplumda kan karıştırma ve kan içme geleneği olmakla beraber, İskitlerde görülen bu hukuki antlaşma ve kan bağlılığı esasına dayalı usul bu tür bağlılıkların en eski örneğidir (Ebert 1929: 98).

Bu geleneğin varlığı arkeolojik buluntularla da ispatlanmıştır. Kurganlardan bununla ilgili çok kıymetli pek çok eser çıkarılmıştır. Kul Oba'da bulunan bir altın varak üzerinde yer alan bir İskitli Kul, Oba'da Voronez kurganında ve daha başka yerlerde sık sık rastladığımız kıymetli madenden yapılmış oldukça süslü dinî karakterli bir kan çanağı olması muhtemel bir kabı sağ elinde tutmaktadır. Sol eli ise, bir ok çıkarmak için okdanlığa uzanmıştır. Yine Kul Oba'da bulunmuş olan başka bir altın kabartma üzerinde, birbirine sarılmış iki İskitli, tek bir kaptan bu kutlu kan içkisini içmektedir. Aynı sahneye Solocha kurganında bulunan bir altın plaka üzerinde de rastlamaktayız (Tarhan 1969: 159).

Belgelerin gösterdiği üzere, kendi kanlarından ve içkiden oluşan ve içine kendi kılıçlarını, oklarını ve mızraklarını koydukları daha önce doldurmuş oldukları karışımı içirerek ve bu esnada efsunlu sözleri uzun süre mırıldanarak iki savaşçı birbirlerine karşı ölünceye kadar sadık olma yemini yapıyorlardı. Biz bu kan kardeşlerinin oldukça hareketli hikâyelerini içeren literatürden ve onların birbirine yakın olan bağlarından günlük hayatta karşılaşılan tehlikelerin onlar için kesinlikle büyük önem arzetmekte olduğunu biliyoruz. Kendi kardeşi için savaşmaya şartsız olarak riayet etmenin yanı sıra, eşyalarından, karısından ve çocuklarından, görme duyusundan ve hayatından fedakârlıkta bulunma İskit ideallerinin elzem bir unsuruydu ve dolayısıyla bundan şeref duyuyorlardı (Rolle 1980: 69-70).

Yazılı belgelerde pek üzerinde durulmayan, fakat içme törenlerinin resimle tasvir edilmelerinde ortaya çıkan gerçek,**[114]** her iki savaşçının tek bir kaptan, bir içme boynuzundan veya benzeri şeylerden içmeyi bu ciddi tören esnasında yapmasıdır. Geleceğin iki kan kardeşi içkiye kanlarını karıştırmış, birbirlerine çok yakın olarak dayanmış, her ikisi de kabı dudaklarına kadar kaldırarak bu karışımı içmişlerdir. Aynı anda içme belirgin bir şekilde bir önem arzetmektedir; onları ölüme kadar ve belki de öbür dünyada birbirine sıkıca bağlamıştır. Bu törene çevrede bulunan savaşçılar tanıklık yapmaktadır (Rolle 1980: 71).**[115]**

İSKİTLERİN GELENEK VE GÖRENEKLERİ

İskitlerin gelenek ve görenekleri hakkında bize en önemli bilgileri Herodotos ve Hippokrates vermektedir. Hippokrates İskitlerin yaşadıkları coğrafya, yurtlan, besledikleri hayvanlar, beslendikleri gıda maddeleri genel olarak yaşayışları, birtakım alışkanlıkları hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Herodotos da İskitlerin yerleştikleri coğrafya, komşuları, dinleri vb. özelliklerinin yanında onların gelenek ve göreneklerinden ve birtakım âdetlerinden bahsetmektedir. Böylece İskitlerin gelenek ve göreneklerini bizzat İskit ülkesini dolaşmış olan antik yazarlar, Herodotos ve Hippokrates'ten öğrenebiliyoruz.

1) İskitlerde Hayat Tarzı

Her toplumun kendine has bir hayat tarzı olduğu malumdur. İskitlerin hayat tarzı da çoğu antik devir topluluklarından farklılıklar göstermektedir. Hippokrates'in bildirdiğine göre, İskitler göçebe bir kavimdir, İskitlerin yaşadığı coğrafya, otlakları bol, rutubeti az bir ovadır. Sabit bir yerleşim yerleri olmayan İskitler bu otlağı bol ovalıkta yaşamaktadır. Arabalar içinde oturmaktadırlar. Bu arabaların en küçüklerinin dört, büyük olanlarının ise altı tekerleği bulunmaktadır. Arabaların dört bir tarafı ve üzerleri keçe ile kaplanmış olup, bunlar ev şeklinde yapılmıştır. Bu arabaların bazıları iki odalı, bazıları da üç odalıdır. Bu arabalar soğuğa karşı korunaklı olup,**[116]** içerisine yağmur ve rüzgâr geçememektedir (Hippokrates 1863: XCII-XCIII).

İskitler başka bir yere giderken, kadınlar ve çocuklar iki ya da üç çift öküzün çektiği arabalarda, erkekler ise at üstünde onların yanında gitmektedir. Onları ise, koyun sürüleri, sığırlar ve atlar izlemektedir. Onlar hayvanlarına ot bulabildikleri sürece bir yerde kalmaktadır (Hippokrates 1863: XCIV).

Yukarıda da belirtildiği üzere sığır, koyun ve at besleyen İskitlerin ekonomisi hayvancılığa dayanmaktaydı. Bu durum onların hayat tarzıyla yakından alakalı gözükmektedir. At, sığır ve koyun besleyen İskitler, domuz beslemiyorlardı (Herodotos IV: 63). *İskitler hayat tarzlarının bir gereği olarak günlük hayatlarında pişmiş etle beslenmekte, kısrak sütü içmekte ve kısrak sütünden yapılmış bir çeşit peynir yemekteydiler* (Hippokrates 1863: XCIV).

İskitler gelenek ve göreneklerine çok bağlı olup, yabancıların geleneklerine tamamen kapalıydılar (Herodotos IV: 76). İskitlerin genç kadınları da ata binmekte, ok atmakta ve at üstünde kargı savurmaktaydılar. Ayrıca onlar üç düşman öldürmedikçe evlenemiyorlardı (Hippokrates 1863: LXXXIX).

İskitlerin bu gelenek ve görenekleri aynen Hunlar ve Göktürkler'de de devam etmiştir. İskitler Türk kavimleri gibi kımız içmişler ve sütü kurutarak kurut (bir çeşit peynir -İ.D.) yapmışlardır (Togan 1981: 34). İskitlerin hayat tarzı Hunlar'dan başlamak üzere, daha sonraki Türk devletlerindeki Türk topluluklarının hayat tarzıyla çok büyük bir benzerlik göstermektedir.

2) İskitlerde Ölü Gömme Âdetleri

İskitlerin günlük yaşayışları ve alışkanlıklarından başka, ölen birisini gömerken uyguladıkları birtakım âdetleri vardı. Herodotos İskitlerin ölülerini nasıl gömdükleri hakkında bilgi vermektedir.**[117]** İskit hükümdarları için nasıl bir cenaze merasimi yapıldığını anlatmaktadır. O, hükümdar mezarlarının Gerrhos[{26}] topraklarında olduğunu, oranın Borysthenes[{27}] üzerinde gemilerin gidebildikleri son bölge olduğunu bildirmektedir. İskitler hükümdarları öldüğü zaman, o bölgede kare şeklinde büyük bir mezar kazmakta ve mezar hazır olduğunda ölü getirilmektedir. Gövdesi mumyalanan ölü bir arabaya konulmaktadır. Merasime katılanlar kulak memelerini kesmekte, saçlarını çepeçevre kazımakta, kollarını çizmekte ve burunlarını yırtmaktadır. Hükümdar mezara konulunca onunla beraber karılarından birisi, bir haberci ve atları da boğulup aynı mezara

konulmaktadır. Kullandığı bazı eşyalardan da birer tane konulmaktadır (Herodotos IV: 71).

İskitlerden herhangi birisi öldüğü zaman ise, ölü en yakınları tarafından bir arabaya konulmakta ve öbür yakınlarına götürülerek dolaştırılmaktadır. Bu esnada kafilenin yanlarına geldiğini görenler yemek vermektedir. Kırk gün boyunca ölüler böylece birinden öbürüne gezdirildikten sonra gömülmektedir (Herodotos IV: 73).

İskitlerin ölü gömme âdetleri arkeolojik buluntularla da ispatlanmıştır. Bunlara en güzel örneği Pazırık buluntuları oluşturmaktadır. Buradan çıkarılan cesetler mumyalanmış (Ögel 1984: 68) ve cesetlerin gövdeleri dövmeyle kaplanmıştır (Zvelebil 1980: 255). Ayrıca buradan on at çıkarılmıştır. Bunların kulaklarına birbirinden farklı en'ler yapılmıştır. Bu nişanların farklı olmaları, atların değişik kabileler tarafından hediye edilmiş olduğu kanaatini uyandırmıştır (İnan 1919: 263). Atların kuyruk ve yeleleri kesilmiştir. Atların kuyruk ve yelelerinin kesilmesi eski Türkler'de bir matem alametidir (İnan 1991: 265). Ayrıca bu atların aygır olması da Türk âdetlerine uygundur (Ögel 1984: 68).**[118]**

3) İskit Hükümdar Mezarları

İskitlerde mezarlara gömü önemli bir yer tutar. Bu hususta Herodotos İskit hükümdar mezarları hakkında bilgi vermektedir. Onun bildirdiğine göre; Hükümdar mezarları Gerrhos topraklarında, yani Borysthenes üzerinde gemilerin gidebildikleri son bölgededir. Hükümdarları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazarlar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler. Mezarın içine çimen yayılır, hükümdar üzerine konur, Ölü yere saplanmış mızraklarla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur, sazlarla örtülür; mezarın içinde boş kalan geniş yerlere hanımlarından birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahtarı, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları boğulup konur, kullandığı şeylerden birer tane ve altın kupalar konur. Bu tören tamamlanınca herkes mezarın üzerine

kürek ile toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarışırlar (Herodotos IV: 71).

Herodotos'un MÖ 5. yüzyılın ortalarında gözlemlerine dayalı olarak bahsettiği mezar geleneğinin Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaygın olduğu görülmektedir. Üzerine toprak yığılarak yapılmış bu mezarlara kurgan denilmektedir (Rolle 1980: 9). Genelde kurgan ismi koruganla özdeşleştirilmektedir. Gerçekten de bütün değerli eşyalar ile gömülmüş ölünün korunması ve ona ait mezarın soyulmaması esastır. Bu tür mezarların korunması gereğini ve bizzat korunduğunu, Perslerin Karadeniz'in kuzeyindeki İskit ülkesine gerçekleştirdikleri sefer esnasında İskit hükümdarı İdanthyrsos ve Pers Kralı Darius arasında geçen konuşma açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Darius'un, İskit hükümdarına bir elçi ile gönderdiği haber şöyledir: "Ey garip adam, yapabileceğin başka iki şey varken ne için boyuna kaçıyorsun? Eğer kendini bana karşı koyabilecek kadar güçlü sayıyorsan ona göre davran, kaçmayı bırak, savaşa gir; yok eğer kendini daha aşağı görüyorsan yine boyuna yürümekten vazgeç; efendine haraç olarak toprak ve su getir, huzuruna çık" (Herodotos IV: 126).**[119]**

İskit hükümdarı İdanthyrsos, şu cevabı vermektedir: "İranlı, işte benim kanaatim: beni hiç kimse ne korkutabilir ne de önünden kaçmaya zorlayabilir; senden de kaçtığım yok; şimdiye kadar yapmış olduğum şey, barış zamanında da her zaman yaptığım şeydir. Neden hemen savaşa girmiyorum, onu da sana açıklayayım: Bizim ne kentimiz var ne de dikili ağacımız var, ki elden gitmesin, ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup hemen savaşa girelim; ama siz eğer ille de savaşmak istiyorsanız, bizim atalarımızın mezarları var; onları bulun, onlara el kaldırın, o zaman görürsünüz, mezarlarımız için dövüşüyor muyuz dövüşmüyor muyuz" (Herodotos IV: 127).

İskit hükümdarının yukarıdaki sözleri İskitlerin hayat tarzını ortaya koyduğu gibi, atalarının mezarlarını kutlu saydıklarını ve bu mezarları korumaya aldıklarını da göstermektedir. Burada korumaya aldıkları mezarların gerçekten koruyucu özelliği bulunmakta olup,

böylece bu tür mezarlara korugan, kurgan denilmesi bu özelliği ile bağlantılı görülmektedir.

Zamanımıza kadar kurgan kelimesinin farklı anlamlarına dikkat çekilmiştir. Bu kelimenin mezar, gömüt, mezar tümseği olabileceği gibi; kale, sur şehrin etrafını çeviren kemer olarak da anlam kazandığı ifade edilmektedir (Roux 1999: 295). Burada kurganın iki anlamı ortaya çıkmaktadır. Birincisinde, ölmüş olan kişinin korunduğu yerdir. İkincisinde ise, yaşayanların dış saldırılara karşı korunduğu, şehri koruyan savunma sistemidir. Her ikisinde de bir koruyuculuk söz konusudur. Ancak atlı kavimlerin yerleşimine bakıldığında şehrin savunmasıyla ilgili anlamı şehir hayatı ile bağlantılıdır. Bu yüzden şehir savunmasında kullanımı daha geç olmalıdır. Mezar geleneği ile ilgilisi çok daha eskidir. İskit dönemi için yalnız mezarı ifade eden bir kelime olmalıdır. Bu kelime yalnız mezarın üzerinde oluşturulan tümseği dahi ifade etse, yine onun koruyuculuk vasfı ön plana çıkmaktadır.

İşte koruyuculuk vasfı ön plana çıkmış olan bu tür mezarların arkeolojik olarak da tespit edildiği görülmektedir. Bu tür kurganlar**[120]** arasında büyüklükleriyle Certomlyk ve Aleksantropol kurganları son derece önemli bir yer tutmaktadır. Hem bu iki kurgan hem de diğer kurganların asıl gömü alanları kare ya da dikdörtgen bir çukur açılarak yapılmıştır (Rolle 1979: 62-67). Kazılarak planları çıkarılmış bu kurganların yapıları Herodotos'un verdiği bilgilerle örtüşmektedir.

Ancak bu tür kurganlar yalnız Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda değil, Orta Asya ve Sibirya'da ortaya çıkarılmıştır. Tuva'da Arzhan, Kazakistan'da Esik Kurganı büyük kurganlar arasında yer almaktadır. Ayrıca Abakan bölgesinde Çar vadisinde büyük kurganlar ortaya çıkarılmıştır. Özellikle kurganların asıl alanının kare şeklinde yapıldığı ve üzerlerinin tamamen yüksek bir biçimde oluşturulduğu ortaya konulmuştur (Bokovenko 2002: 521). Pazırık vadisinde tespit edilmiş mezarlardan beş tanesi büyük kurgandır. Bu kurganlarda da mezar odası oluşturulmuş ve hemen hemen asıl alanları kare planlıdır (Jettmar 1966: 54). Şüphesiz

mezarların en kayda değeri Tuva'daki Arzhan kurganıdır. Bu kurganın asıl gömü alanı, mezara gömülen insanlar ve atlar bakımından önemli bir yer tutmaktadır (Gryaznov 1976: 40).

Mançurya'dan Macaristan'a kadar çok geniş coğrafyada İskitlere ait çok sayıda kurgan belirlenmiş ve bunların kazılarının yapılması sonucu, Herodotos'un hükümdar mezarları hakkında verdiği bilgileri destekleyen verilere ulaşılmıştır. Şüphesiz bu büyük kurganlar mezar yapma geleneği içerisinde önemli bir yere sahiptir. Ayrıca çok sayıda küçük mezarın yapılmış olduğunu da söyleyebiliriz. Bu büyük kurganlar mumya geleneği ve definden sonra yapılan temizlenme törenleri açısından da veriler ortaya koymaktadır. Çünkü bu tür kurganların bir kısmında hem mumyalanmış cesetler hem de temizlik törenleriyle ilgili arkeolojik buluntular ortaya çıkarılmıştır.**[121]**

4) Ölülerin Mumyalanması

İskitlerde ölülerin mumyalanması ile ilgili ilk bilgi Herodotos'ta bulunmaktadır. O, bu hususta şöyle demektedir: "Ölen kişinin gövdesi mumla kaplanmıştır; önceden karnı yarılmış, içi boşaltılmış ve maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş saparna ve kokulu maddelerle doldurulmuş, sonra dikilmiştir" (Herodotos IV: 71).

İskitlerde mumyalama geleneği hakkında başka bilgi bulunmamaktadır. Bu hususta kurganlardan çıkarılan cesetlerde mumyalama geleneğinin uygulandığı tespit edilmiştir. Ancak Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda İskit kurganlarında mumya geleneğini gösteren kalıntılardan şimdiye kadar söz edilmemektedir.

Öncelikle, neden mumyalamaya gerek duyuluyordu sorusuna cevap bulmak gerekir. Özellikle ölü gömme yılın belli zamanlarında yapılıyordu. Ölüler ya yazın başında ya da sonbaharda gömülüyordu. Hatta MS 6 ve 7. yüzyıllarda yaşayan Türkler arasında ilkbahar veya sonbaharda ölü gömme geleneği varlığını sürdürmüştür. Çin kaynaklarına göre; "Onlar (Türkler) yazın veya baharda ölenleri ağaçlar ve bitkiler sararıp kurumaya başladığı

zaman; kışın veya sonbaharda ölenleri, yapraklar yeşermeye başladığı zaman gömerler" (Liu Mau-tsai 1958: 9).

Gömme işleminin senenin belli dönemlerinde yapılmasının nedeni muhtemelen büyük kurganların yapımında gerekli olan işçi masraflarından dolayı, ama daha önemlisi, gömme anına kadar bozulmayı engellemek maksadıyla yapılan mumyalama geleneği ile bağlantılıdır. Burada yalnızca önemli şahsiyetlerin ölüleri mumyalanmaktaydı (Rudenko 1970: 279). Zaten Herodotos da İskit hükümdarlarının mumyalandıklarını belirtmektedir (Herodotos IV: 71). Ancak İskitlerde yalnız hükümdarların değil, boy ve boylar birliklerinin başında bulunan önemli şahsiyetlerin de, öldüklerinde cesetlerinin mumyalandığını söyleyebiliriz.

Arkeolojik buluntular cesedi mumyalama işleminin oldukça yaygın bir şekilde uygulandığını göstermektedir.**[122]** Pazırık kurganları, Şibe ve Oglakti kurganlarından mumyalanmış cesetler ortaya çıkarılmıştır. Genel olarak, mumyalama işleminin ölümden sonra da hayatın devamını sağlamak için ölünün şeklini muhafaza etme arzusundan kaynaklandığı düşünülmektedir. Fakat bunun sağlanması için iskeletin yeterli olduğunu da biliyoruz. Ancak mumyalama işleminin esas amacı cesette herhangi bir bozulma olmadan cenaze törenleri için uygun tarihi beklemeye imkân vermektedir. Mumyalama işlemi cesedin bozulma tehlikelerini ortadan kaldıran önemli tek yöntemdir; ateş etleri yakabildiği gibi kemikleri de yakabilirdi, kemirici hayvanlar da kemikleri kırabilirdi. Ancak bu karmaşık yöntem yalnızca dünyadaki hayatında güç sahibi insanlar için kullanılıyordu. Bunun amacı onların öteki dünyada da güçlü kişiler olmalarım sağlamaktı (Roux 1999: 260). Mumyalanan cesetlerde hangi işlemlerin yürütülmüş olduğu ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu hususta Pazırık kurganları en kayda değer bilgilere ulaşmayı mümkün kılmaktadır.

Ceset mumyalan ilk olarak Şibe'de yapılan kazılardan sonra Altaylıların kurganlarından çıkarılmıştır. Yaşlı ve genç insan cesetleri günümüze kadar kötü bir halde kalmalarına rağmen, beyin kafatasından ve bağırsaklar bedenden çıkartıldığından cesetleri

tespit etmek mümkündür. Genç olanın göz oyukları dikişle ayrılmış ve kalın tentene iplikleri vücuttaki bütün yarıkların dikilmesi için kullanılmıştır. Vücutta kesilerek yarıklar oluşturulması bir kural olduğundan Şibe'deki kurgandan çıkartılan adamın bacağındaki yarıklar ile Pazırık'taki 5. kurgandan çıkartılan adamın bacağındaki yarıklar aynıdır (Rudenko 1970: 280).

2. kurganda gömülü kadın ve erkek kafatasları, Şibe'deki kurgandan çıkartılan yaşlı adamın kafatasına uygulanan aynı yöntemle ayrılmıştır. 2. kurgandaki kadın kafatası açılıp, içi boşaltıldıktan sonra içi toprak, çamların iğne yaprakları ve karaçam kozalarıyla dolduruluyor. Açılan kısım ise tekrar kapatılarak deri yağız at kılı ile dikiliyor (Rudenko 1970: 280).**[123]**

Mumyalama işleminde bağırsakların çıkarılmasından sonra açılan yarıklar tentene ipliğiyle dikiliyor. Eller ve bacaklar üzerindeki yarıkların yanı sıra, kalça üzerinden bacaklara doğru, omuzlardan kollara doğru 1 santimetre derinliğinde sayısız birçok yarık bulunmaktadır. Bu yarıklar bir bıçağın ucuyla açılmış, hatta muhtemelen dikiş ipliklerinin bozulmasını önlemek için koruyucu bir madde içeren bir nesne ile de açılmış olabilir. Koruyucu olarak ne kullanıldığı hâlâ bilinmemektedir. Muhtemelen bu koruyucu Mısır'da yaygın olan evrensel bir yöntem olarak kullanılan tuzdu. Bu yolla korunmuş cesetler açılmış ve su altında kalmış kurganlarda bulunmuş olsaydı, bunu tespit etmek zor olmayacaktı. 2. kurgandaki adam cesedi çapulcular tarafından yağma edildiğinden ve uzun süre su altında kaldığından cesedin içinde tuzun varlığına rastlamak mümkün değildir (Rudenko 1970: 280). Ancak Çin'de Kitan Vu-yu adındaki yeni imparatorun "Çin'de ölen selefinin törenini yapmak" için gerçekleştirdiği gösterişli cenaze töreninde cesedin bağırsaklarının çıkarıldığı ve karnı tuzla doldurulduktan sonra getirildiği belirtilmektedir (Roux 1999: 259). Buradan bu kültür coğrafyalarına yakın yerlerde mumyalamada tuzun kullanılmış olması, Pazırık ve çevresinde de kullanıldığı düşüncesini güçlendirmektedir.

Mumyacılıkta daha farklı bir yöntem ise 5. kurgandaki cesetlerde görülmüştür. Burada kesilen yarıkların dikelmesinde at kılı çifte

kıvrımlar şeklinde bükülerek dikilmekteydi. Bu şekilde oluşturulmuş ipler genellikle hem kadın hem de erkek vücutlarındaki yarıkların dikiminde kullanılıyordu (Rudenko 1970: 281).

Ölenin bedenini korumanın çok yolu vardı. Bundan dolayı mumyalama ile bağlantılı olarak daha iyi korunmuş cesetler bulunmaktaydı. 5. ve 2. Pazırık kurganlarından çıkarılmış mumyalı cesetler daha sağlamdır. Ak-Alah'tan bir kurganda çıkarılan genç kadının cesedi de mumyalanmıştır. En az ameliyat yoluyla mumyalanmış cesetler de ortaya çıkarılmıştır. Yukarı Kalein kurganından çıkarılan üç adamın cesedinde görüldüğü gibi, karın boşluğunu açıp iç organlarını**[124]** çıkarmak ve mumyalama cesedin korunması için yeterli olmuştur. 2. Başadar kurganından çıkarılmış kadın ve erkek cesedi de aynı şekilde mumyalanmıştır (Polosmak 1996: 210-211).

Yukarıda belirtildiği üzere, Pazırık kurganlarının yapımı sırasında mumyalama geleneğinin yaygın olduğu görülmektedir. Pazırık kurganları dışında diğer kurganlardan da mumyalı cesetler ortaya çıkarılmıştır. Bu yaygın olarak sürdürülen mumyalama geleneğinde, ölenin bedeninin korunmasına yönelik birtakım maddeler kullanılıyordu. Maddelerin neler olabileceği üzerinde de çalışmalar yapılmış ve bazı verilere ulaşılmıştır.

Pazırıklılar iç organların ilaçlanması ve cesedin korunmasında cila kullanmışlardır. 3. Ak-Alah'taki 1 kurganından çıkarılmış mumyalı kadının derisi üzerinde laboratuvar çalışmaları yapılmıştır. Buradan anlaşıldığı üzere, organların ayrıştırılıp, cesedin cilalanması koruma işleminde kullanılmıştır (Polosmak 1996: 211).

Dağlık Altay ve Doğu Kazakistan'da zencefil boyası ve cila iyi tanınmakta olup, oralar bunların vatanıdır. Pazırıklılar zencefil boyasını deriden yapılmış eşya ve ağaçları boyamada da kullanmışlardır. Zencefil boyası ve cila kullanımıyla *"ölümsüzlük, sonsuzluk iksiri"* oluşturulduğu anlayışı mevcuttur. İşte Pazırıklılar da bunu cesedin dış halini korumak için kullanmışlardır (Polosmak 1996: 211). Elbette maydanoz tohumu, anason, dövülmüş saparna

ve kokulu maddeler de mumyalama işleminde karnın içindeki organlar boşaltıldıktan sonra kullanılmıştır (Herodotos IV: 71).

Kurganlardan ortaya çıkarılan mumyalanmış cesetler yalnız mumyalama hakkında bilgi sahibi olmayı mümkün kılmamaktadır. Aynı zamanda cesetlerin gövdelerinin dövmeyle kaplanmış olduğu görülmektedir (Zvelebil 1980: 255). Hatta Pazırık kurganlarından çıkarılan atların kulaklarına birbirinden farklı en'ler yapılmıştır. Bu nişanların farklı olmaları, atların değişik boylara mensup kişiler tarafından hediye edildiğini göstermektedir (Durmuş 1997: 17).

Mumya geleneğine tekrar dönersek; bu geleneğin İskitlerde yaygınlığı yukarıda belirtildi. İskit sonrası dönemde de varlığını koruduğu görülmektedir.**[125]** Göktürk dönemine ait yazıtlarda törene katılanların kokular, mumlar sandal ağacı vb. getirmeleri (Thomsen 1993: 156), bu dönemde mumya geleneğinin varlığına bir işaret sayılabilir. Daha da belirgin olanı Türkiye Selçuklularında mumya geleneğinin varlığıdır. Selçuklu Sultanlarından II. Kılıç Arslan, I. Keyhüsrev, II. Süleyman Şah, III. Kılıç Arslan ve daha birçokları mumyalanmıştır. Bu durum köklü bir ananeyi ve kültürel sürekliliği belirgin bir biçimde göstermektedir (Konyalı 1965: 1196-1199).

5) Defin Sonrası Yapılan İşlemler

İskitler ölülerini gömdükten sonra bazı işler yapmaktadırlar. Bu hususta Herodotos bize yeterli bilgiler vermektedir: "Ölüleri gömdükten sonra kendilerini temizlerler. Başlarını iyice ovarak yıkarlar, gövdelerini temizlemek için bir tören yaparlar, yere üst uçları birbirine eğik üç kazık çakarlar, üzerine çepeçevre keçe sararlar, keçelerin içerisinde ve kazıkların ortasında bir tekne vardır, iyice kızdırılmış birçok taş getirip bu teknenin içine koyarlar" (Herodotos IV: 73).

Herodotos yukarıda yapılan işlemlere de bu hususta açıklık getirmektedir: "İskit topraklarında kenevir yetişir, tıpkı keten gibidir,

yalnız daha kalın ve daha büyüktür. Hem insan eliyle ekilir hem kendiliğinden yetişir. Traklar bundan tıpkı ketene benzer giyecekler yaparlar. Hatta bu işten çok iyi anlamayanlar için, bu giyecekler ketenden mi yapılmış, yoksa kenevirden mi hiç belli olmaz ve keneviri bilmeyenler, ketendir diye yemin edebilirler" (Herodotos IV: 74).

İskitler kenevir tohumlarını alarak törenlerinde kullanmaktadırlar. Bu hususta yapılan işlemleri Herodotos şöyle anlatmaktadır: "İskitler kenevir tohumunu alırlar, keçe örtülerin içerisine girerler ve bu tohumları kızgın taşın üzerine atarlar; tohum taşa değince tüt-meye başlar, çıkardığı buğu Yunanistan'daki hamamlarda bile bu kadar boğucu bir buğu olmaz. İskitler bu buğuyla bayılırlar ve keyiften haykırırlar. Bu onlara yıkanma yerine geçer, çünkü gövdelerine hiç su değdirmezler" (Herodotos IV: 75).**[126]**

İskitlerin kadınlarının temizlenmesiyle ilgili olarak şu bilgiler yer almaktadır: "Kadınlarına gelince, onlar da servi, sedir ağacı yongalarını pürtüklü bir taş üzerinde iyice dövüp su katarlar; bu hamuru yüzlerine ve bütün gövdelerine sürerler, koklamaya doyulmaz bir koku kazanmış olurlar ve ertesi günü bu lapayı kaydırdıkları zaman derileri pırıl pırıl ve taze bir renk almış olur" (Herodotos IV: 75)

Herodotos'un belirttiği bu basit temizlik banyosu matem süresinin bitimi olarak çok kökleşmiştir. Bu temizlik işlemi banyo olarak hizmet vermiş ve böylece vücudun su ile asla yıkanmadığı kavranmış görünüyor. Ancak nasıl bağırdıkları konusu pek açık değildir. Tercihen yabani hayvanların, özellikle kurtların uluması ya da insan çığlıkları söz konusudur.

Temizlik işleminde kullanılan kenevir tohumunun, sarhoş edici etkisi ve çok fazla uyuşturucu etkisi olan madde içerdiği bilinmektedir. Bundan dolayı İskitler, sıkı kapatılmış yurtta (tek kişinin girebileceği çadırda kenevir çekmede) gerektiği biçimde müthiş bir sarhoşluğa ulaşıyorlardı (Meuli 1935: 122-123).

Herodotos, İskitlerin ne ölçüde sarhoş olduğu hakkında fazla bilgi vermemektedir. O, böyle buhar sarhoşluğunun Massagetler'de olduğunu bildirmektedir: "Onlar (Massagetler) kümeler halinde ateşin etrafını çevirmekte, taze meyveleri içine atmaktadırlar. Hellenlerin şarapla sarhoş oldukları gibi, onların buharıyla dans ve şarkıyla coşmaktadırlar. İki adam boyuna kadar büyüyen bu ağaçlar şüphesiz kenevir olarak görülmektedirler" (Herodotos I: 202).

Kenevir toplanması şüphesiz *"quaedam semina",* yani kenevirin tohumlanması zamanında yapılmış olmalıdır. Bunun dumanıyla belirgin sarhoşluk sağlanmış oluyordu. Fazla kendinden geçiren sarhoşluk durumu İskit temizlenme yurtlarında aranılmıştır. Zira bunlar aynı maksatla temizlenmeye de şüphesiz hizmet etti. Aynı şekilde Kuzey Amerika'nın en eski yerlilerinde perhizle bağlantı, uyuşturucunun hazzı çok yaygındır ve orada ibadet şartlarına uygun temizliğin çok önemli bir şekli ve maksada ulaşmada asıl çare olarak ruhen kendinden geçme hali gösterilmektedir. Merkezi Kaliforniya**[127]** Maidularının yüce varlığı insanın oluşumundaki gücü buharlanmayla kazanılmaktadır (Meuli 1935: 123).

Buğulanma, kenevir çekme ve feryat ölü kültüyle bağlantılıdır. Bütün egemen görüşler burada yalnız harici temizliğin olmadığını, özellikle inançla ilgili bir amelin olduğunu, bunun unsurunun kendinden geçmeye dayandığını göstermektedir (Meuli 1935: 124)

Herodotos'un sözünü ettiği kenevir Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda, özellikle denizin kuzey ve güney sahillerinde yetiştirilmiştir. Buradaki merkezlerden Kolchis'in kenevirleriyle meşhur olduğu bilinmektedir. Ayrıca Rus arkeologların bu bölgelerde yaptığı kazılarda buluntular sayesinde kenevirin varlığı kanıtlanmıştır. Yüzey araştırmalarıyla da günümüzde adı geçen bölgelerde kenevirin yabani olarak yetiştiği ispatlanmıştır (Danoff 1962: 1001).

Herodotos'un verdiği bilgiler arkeolojik boyutu ile de kanıtlanmıştır. Sibirya'da Altay dağlarında yapılan kurgan kazılan bu konuda bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Anlatılanlarla kazılarda ortaya çıkarılanlar arasında bir paralellik de kurulabilmektedir.

Pazırık'ta 2. kurganın gömüt kısmının güneydoğu köşesinde altı direkten oluşan bir küme ortaya çıkarılmış ve bu kümenin aşağısında dört ayağının üzerine dayanmış dikdörtgen kara bir kap ezilmiş taşlarla doldurulmuştur. Bu direklerden her birinin uzunluğu 122,5 santimetre; çapları yaklaşık 2 santimetre ve aşağıya doğru kalınlaşmaktadır. Yukarıdan aşağıya her 2 santimetrede bir delik bulunmakta ve bunları bir arada tutan bir demir yer almaktadır. Bütün çubuklar fidan kabuğu şeritleriyle sarmal olarak bağlanıyordu (Rudenko 1970: 284). Ek olarak bölmenin batı yarısında İskit kazanı şeklinde taşlarla dolu ikinci bir tunç kap, aynı şekilde yayılan altı çubuğun altında ortaya çıkarılmıştır (Rudenko 1970: 285).

Yukarıda belirtildiği üzere, her kapta az miktarda kenevir tohumu bulunmuştur. İskit kazan teknesi içindeki kenevir tohumlarıyla yapılıyordu. Yanan sıcak taşlar kazanın içine konulmakta ve kenevir tohumlarının bir kısmı yakılarak kömürleşmekteydi. Dahası, kazanların kulpları, fidan kabuklarıyla sarılırdı. Çünkü taşların sıcaklığının**[128]** fazlalığı kulpları çıplak elle tutmaya cesaret vermediğinden bu fidan kabukları tutak görevi yapıyordu (Rudenko 1970: 285).

İşte 2. kurganda iki tane kenevir çekme bölgesi ortaya çıkarılmıştır. Ateş içerisinde yanan taşları içeren kaplar ve kenevir tohumlan onların üzerinde altı çubukla desteklenen sığmaklar belirlenmiştir. Kurganın güneybatı köşesinde bulunan geniş parçalar muhtemelen bir taraftan kaşe bir askıyla diğer taraftan demir bir askıyla kaplanmıştı ve altı çubukla desteklenen sığınaklar kurganların üzerinde vardı. Ayaklardan birine bağlı kenevir tohumu içeren matara bulunuyordu (Rudenko 1970: 285).

Herodotos'un belirttiği kenevir çekme geleneği yalnız Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda değil, doğu bozkırlarında Altaylar ve çevresinde yoğun olarak kullanılmıştır. İskitler dönemindeki bu yaygınlık hem yazılı belgeler hem de arkeolojik buluntularla desteklenebilmektedir.

Halk inançları arasında özel bir yeri olan ruhun temizlenmesi meselesine modern topluluklarda da rastlanılmıştır. 1860 yılında

Radloff, Kengi gölü çevresinde oturan Altay Türk boyundaki bir şaman tarafından yurtta temizliği gözlemlemeye imkân bulmuştur. Burada şaman 40 gün önce ölmüş olan bir kadının ruhunu öbür dünyaya sevk etmek ve bununla bizzat ona ve hayatta kalanlara sükûnet sağlamaktaydı. Akraba ve komşularından bir kısmı ev sahibi tarafından yurdundaki merasime davet edilmişlerdi. Burada şaman davuluyla değişik sesler çıkararak ve kendinden geçerek çeşitli gösteriler yapıyordu (Radloff 1986: 282-285).

Bu biri tarafından oynanan ve söylenen dramada primitif (ilkel) karakterde esas duygu bizi meşgul ediyor, bu temizlik seremonisidir. Bu seremoniyle matem süresi sona eriyor. Bütün gömü ve yasla ilgili inanca bağlı merasim usul ve kaidelerinde geçen zahmetlerde, ölenin manevi yaşama çözümü bununla nihai sonuca ulaştırılıyor. Orta ve Kuzey Asya'daki sayısız topluluğun da benzer şekilde davrandığı görülmektedir. Bu anlayış Amerika ve diğer**[129]** ülkelerde de bulunmaktadır. İskitlerin de terleme kulübelerinde aynı amacı elde etmeye çalışmaları aşikârdır. Ölenin canının öteye söylediği ve feryadı söz konusudur. Ancak İskitlerde vecd, kendinden geçme için akustik-ritmik olarak davul çalarak uyarma eksiktir. Fakat bu çarede Orta Asya, Sibirya ve Amerika'nın ilkel kavimlerinde çeşitli şekildedir. Sünger, laden ağacı (ledum palustre), enfiye vb. uyuşturucu perhiz, dans terleme kulübesinin ısıtılması yanında bulunmaktadır (Meuli 1935: 125).

Herodotos'un İskitlerin banyodan önce başlarını yağladıklarını belirtmesi açıklığa kavuşturulabiliyor. Günümüzde Aşağı Amur bölgesinde yaşayan ve bir Tunguz boyu olan Oroçalar'da şamanlar bir dumanla bayılmaktadırlar. Laden ağacının kuru yapraklarını kor halinde kömür üzerine yerleştirerek bunu meydana getirmektedirler, fakat önceden aynı bitkinin sıcak yapraklarıyla dizlerini ovuyorlar. Burada birçok defa diz canın oturağı olarak da geçmektedir, bununla cana bir etki istenmesi kabul edilmelidir (Meuli 1935: 126).

Göktürkler dönemine ait yazıtlarda, özellikle Bilge Kağan yazıtında yoğ törenine{28} katılan temsilcilerin getirdikleri arasında altın ve gümüşten başka güzel kokular, mumlar, sandal ağacı vb.

sayılmaktadır. Bunlar yoğ töreni için getirilmiştir (Thomsen 1993: 156).

Bilge Kağan külliyesinde sunak taşı yakınında ortaya çıkarılmış üç ayaklı kazan parçalan acaba törenlerde böyle bayılma, ruhu temizleme ve ölümün verdiği acıdan böyle bir demlenme sonucunda kurtulmaya mı hizmet ediyordu diye de düşünülebilir.

Günümüzde Moğolistan'da çeşitli boylara mensup olanlar arasında toz haline getirilmiş, ıtırlı bitki tohumlarının el üzerine dökülerek burna çekilmesi eski bir geleneğin yaşatılması olarak belki kabul edilebilir. Gerçekten bu maddenin enfiye gibi burna çekilmesi ve rahatlatıcı özelliği dikkate değer bir konudur.**[130]**

İSKİT SANATI

İskitler hakkında yapılan araştırmalar bir tesadüfle başlar. 17. yüzyılın son çeyreğinde, Sibirya'daki kurganlarda gizli kazılar yapan bazı defineciler çok kıymetli altın eserler ele geçirir. Durum I. Petro'ya ihbar edilerek, eserlere el konulur ve söz konusu eserler St. Petersburg'a götürülür. Koleksiyoncular ve sanatseverler, o zamana kadar hiç görmedikleri bu değişik tarzdaki ilgi çekici eserlere hayran olurlar. Bunun hemen ardından Sibirya ve Güney Rusya'da bulunan benzer türden buluntular, bir yandan bu sanata olan ilginin daha da artmasına vesile olurken, öte taraftan da bunların, bir zamanlar Asya bozkırlarında yaşamış göçebelerin sanat eserleriyle olan benzerliğinin gündeme gelmesine sebep olurlar. Günümüzde *"Göçebe Hayvan Üslubu"* olarak tarif edilen bu zengin arkeolojik materyal *"Bozkır Kurgan Medeniyetlerimin* başlıca tipik kültür ürünlerindendir (Tarhan 1979: 356).

Sanat eserlerinin ortaya çıkması üzerine General Melgunov 1763 yılında Sibirya'ya ilk keşif seyahatini yapmış ve orada bulunan mezarları açmıştır. Bu durum bundan sonra yapılacak olan araştırmaların hızlanmasına sebep olmuştur. Bu mezarlardan insan ve at gömülerinin yanında birçok metal obje de meydana çıkarılmıştır. 1865 yılında Radlof güney Altaylar'da bulunan Katanda'da kazılar yapmıştır (Rice 1958: 26-27). 1924 yılında doğu Altaylar'da Pazırık vadisinde bulunan kurganlar, 1929 yılında antropolog Rudenko tarafından kazılmıştır (İnan 1991:261). Güney Rusya'da yapılan kazılar sonucunda çok sayıda arkeolojik buluntu elde edilmiştir.**[131]**Bunlar içerisinde Chertomlyk buluntuları önemli bir yer tutmaktadır. Burada bulunan objeler çeşit olarak zengin olduğu gibi, sanat kalitesi bakımından da mükemmeldir (Rice 1958: 92).

Açılan pek çok kurgandan kendine has bir tarzda süslenen çok sayıda sanat eserinin çıkarılması, bilim adamlarını bu eserler üzerinde çalışmaya sevk etmiştir. Bu sanat eserleri üzerinde yapılan

çalışmalar devam etmekte olup, bugüne kadar yapılan çalışmalarda söz konusu eserlerin yayıldığı coğrafya, ortaya çıkışları, gelişmeleri ve genel özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1) İskit Sanatının Doğuşu

İskit sanat eserlerinin gün ışığına çıkmasıyla, İskit sanatı ve bu sanatın özünü oluşturan *"Hayvan Üslubu"nun* doğuşu hakkında birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Bozkırda gelişen, Orta Asya ve Ön-Asya'ya kadar yayılan *"Hayvan Üslubu"* geniş bir coğrafyaya yayılmış insanların doğaüstü güçlere karşı olan eğilimlerinden çıkmıştır.

İskit Hayvan Üslubu'nun doğuşu bunu meydana getiren toplulukların inançlarıyla yakından alakalıdır. Bunu gerçekleştiren insanlar manevi değerlere büyük ölçüde bağlıydılar ve bu değerlere sihir ve tılsımla ulaşabileceklerini sanmaktaydılar. Bir insan ya da hayvan onlara fenalık yaptığında, eğer ondan öç almak istiyorlarsa, düşmanına ait bir şeyi ele geçirerek bununla bir şekil meydana getirirlerdi ve onu dinî bir merasimle imha ederlerdi. Sihrin kuvveti ile dinî merasimin doğaüstü unsurlarının düşmanlarına gerçekten bir fenalık getireceğine inanıyorlardı. Hislere hitap eden sihir, başlangıcından bugüne kadar avcıların hayatında önemli bir rol oynamıştır. Bazı ilkel topluluklar, geyiklerin ve domuzların çene kemiklerini evlerine asarlar ve böylelikle kemiklerin içindeki ruhların yaşayanları kendine çekeceğini sanırlardı. Böyle bir uygulama İç Asya'nın *"Hayvan Üslubu"* sanatının kökeni bakımından önemlidir. **[132]** Sir James G. Fraser'in Hayvan Üslubunun ilk defa kemiklerin kullanılmasında başladığı görüşünü yukarıdaki bilgiler desteklemektedir. Hayvan Üslubu'nun kendine has karakterini incelemekten doğan bu sonuç aynı zamanda antropolojik araştırmalarla da desteklenmiştir (Diyarbekirli 1972: 114-115).

Atlı bozkır kültüründe, insanla savaş, hayvanla savaş, bozkırın sert ve amansız mücadeleciliği, desen temalarını mücadele esasına bağlamıştı. Hayvan Üslubu'nun doğuşunun bir sebebini de burada

aramak gerekmektedir. Dokumalarda, keçelerde, kılıç saplarında, mızrak ve bıçaklarda, kuşandıkları kuşaklarda, at koşumlarında, eyerlerde, maşrapa kulplarında ve gövdelerinde hemen her tarafta hayvan figürleri yer almaktadır (Diyarbekirli 1973: 300).

Hayvan Üslubu ve dolayısıyla onun doğuşu üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır.[29] İskit Hayvan Üslubu'nun kökü değişik coğrafyalarda aranmıştır. İskit Hayvan Üslubu, Rostovtzeff'e göre Orta Asya'da, Tallgren ve Chirsten'e göre Batı Türkistan'da, Borovka'ya göre Kuzey Sibirya'da doğmuştur. Von Merhart ve Schmidt ise, eski Doğu'da doğduğunu kabul etmektedirler. Furtwaengler ve Ebert'e göre bu sanatın doğuşunda İskitlerle bağı olan Karadeniz sahillerindeki İon kolonilerinin etkisi büyük olmuştur. Ebert, İon sanatının yanında doğu sanatının etkisini de kabullenmektedir (Schefold 1938: 65-66).

İskit sanatının doğduğu coğrafyanın Sibirya, Orta Asya ve Güney Rusya olduğu şeklinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Fakat İskit Hayvan Üslubu'nun Orta Asya'da ortaya çıktığı ve sonradan**[133]** batıda yaşayan İskitler arasında yaygınlaştığı düşüncesi kuvvetlenmektedir (Diyarbekirli 1973: 298). Hayvan Üslubu'nun kökünün Sibirya'da olduğu, Olgun Taş ve Tunç devrinde bütün kuzey sahasına yayılmış olan bu sanattan Olgun Hayvan Üslubu'nun ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Hayvan Üslubu'nda önemli yeri olan büyük kuzey geyiği ve ayının Olgun Taş ve Tunç devrinden beri kullanıldığı kabul edilmektedir (Hentze 1930: 162). Herodotos'un, İskitleri Orta Asya kökenli bir kavim olarak bildirilmesi de bu görüşü desteklemektedir (Herodotos IV: 11). Hazar Denizi'nden Tuna nehrine kadar olan sahaya yayılmış olan batı İskitlerinin doğuyla bağlantılı olmaları ve onlarla sürekli irtibat halinde bulunmaları da, bu sanatın kökünün doğuda aranması gerektiğini düşündürmektedir.

2) İskit Sanatının Gelişimi ve Yayılışı

İskit sanat eserlerinin yayıldığı coğrafyayı en açık şekilde İskit kurganları göstermektedir. Bu kurganlar Sibirya'dan Avrupa içlerine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. İskit Hayvan Üslubu MÖ 7. yüzyılda İskitya'da bilinmektedir. Buranın kuzey ve güneybatı bölgelerine de yayılmıştır. Asya bozkır kuşağı üzerinde Çin sınırına kadar ulaşmıştır (Tallgren 1933: 258-259). İskit kurganlarının büyük bir kısmı Güney Rusya'da bulunmaktadır ve bu kurganlardan çok sayıda eser meydana çıkarılmıştır. Burada bulunan kurganların içerisinde Chertomlyk kurganı önemli bir yer tutmaktadır. Bu kurganda sanat yönünden oldukça kaliteli eser ele geçmiştir. (Rice 1958: 92). Daha doğuya yönelindiğinde, Kazakistanda Alma-Ata'ya elli kilometre uzaklıkta Issık gölünün yakınında Esik kurganında çok sayıda eser meydana çıkarılmıştır (Diyarbekirli 1973: 294). Altaylar'a doğru gidildiğinde doğu Altay'da Balıklıgöl civarında Ulagan ırmağı sahilindeki Pazırık yaylasında bulunan kurganlar kazılmıştır (İnan 1991: 261). Buradaki kurganlardan da çok sayıda eser meydana çıkarılmıştır.**[134]**

Bu kadar geniş coğrafyaya yayılmış olan İskit eserleri İskit sanatının gelişimi ve yayılışı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Hatta birbirleriyle karşılaştırma ve stil kritiği yapmaya imkân vermektedir. İskit Hayvan Üslubu bu geniş coğrafyaya yayıldığı gibi, gelişim de göstermektedir. İskitlerde görülen bu sanat anlayışı Hunların ve daha sonraki Türk topluluklarının sanatlarında da görülmekte ve hatta onlar İskit sanat eserleriyle mukayese edilebilmektedir.

3) İskit Kurgan Buluntuları

İskit sanatının gelişimi ve yayılışı konusunda da belirtildiği üzere, Asya içlerinden Avrupa içlerine kadar çok geniş bir sahaya yayılmış olan İskit kurganlarında bu kültüre ışık tutabilecek çok sayıda sanat eseri meydana çıkarılmıştır. Bu eserlerin büyük çoğunluğunda, çeşitli hayvan mücadelelerine yer verilmiştir. Bu şekilde hayvan

mücadelelerinin konu olarak ele alındığı sanata *"Göçebe-Hayvan Sanatı"* adı verilmektedir.

Alföldi, Andersson, Borovka, Fettich, Merhart, Minns, Rostovtzeff ve Takacs gibi bazı önemli araştırıcılar üslubun coğrafî yayılımı, mahallî özellikleri, motifleri ve karakterlerini değerli çalışmalarla aydınlatmışlardır. İskit Hayvan Üslubu için kuvvetli stilizasyonla, canlı natüralizm karakteristiktir. Motif olarak hemen hemen yalnız hayvanlar ve hayvan uzuvları kullanılmıştır. Hayvanların en çok yer verilen ve dikkati çekenleri geyik, keçi, kedi, köpek, kurt, at, ayı ve yırtıcı kuşlar gibi çoğunluğu yabani olanlarıdır (Tallgren 1933: 259).

İskit kurganlarına yalnız insan ve atlar gömülmemiştir. Yapılan arkeolojik kazılar soncunda fevkalade değerli eşyalar ortaya çıkarılmıştır. Bu eşyalar arasında eyerler, koşum takımları, kazanlar, oklar, bıçaklar, kılıçlar, mücevherler, mobilyalar, halılar, kilimler vb. bulunmaktadır.**[135]**

Buluntular içerisinde at koşum takınılan önemli bir yer tutmaktadır. Göçebe sanatının en belirgin özellikleri, at koşum takımlarında görülmektedir. Bunların en güzel örnekleri Pazırık'ta bulunmuştur (Rice 1958: 129). Atların bulunduğu yerde çok ince işlenmiş ve üzerlerine çeşitli resimler çizilmiş toka ve levhacıklar ile üzengi, gem gibi koşum takımlarından kalıntılar elde edilmiştir (İnan 1987: 497). Atlarla birlikte çok sayıda eyer ele geçmiştir. Eyerlerin etrafı daha çok püsküllerle süslenmiştir. Üstleri ise, efsanevi hayvanlarla aplike yapılmak suretiyle doldurulmuştur (Rudenko 1953: 101). At ve geyik maskeleri de bulunmuştur. Bu maskelerin yüz kısımları iyice stilize edilerek süslenmiştir. Bu maskelerden başka, bir de kaplan maskesi bulunmuştur (Kiselev 1951: 383). İskit eserleri arasında kazanlar, oklar, bıçaklar da bulunmuştur. Mesela Chertomlyk'ten bir küçük kazan, oklar, sadak ve kemik saplı bıçaklar bulunmuştur (Rice 1958: 96). Ahşaptan yapılmış at koşumu süsleri, küçük masalar, kaplar, havan elleri ve birçok ev eşyaları ağaçların yontulması suretiyle yapılmıştır (Ögel 1984: 64). İskit kurganlarından çok sayıda altın diadem,[30] başlık, gerdanlık, bilezik, küpe, yüzük ve kolye ele geçirilmiştir (Rice 1958: 144).

Kurgan buluntuları madenden, ahşaptan, yünden ve topraktan oluşmaktaydı. Madeni buluntuların büyük çoğunluğu tunç ve altındı. Topraktan ise çeşitli kap ve küpler yapılmıştı. Yün ve keçeden yapılan eşyalar arasında halılar ve kilimler önemli bir yer tutmaktaydı. Ahşap eşyayı ise daha çok mobilyalar meydana getirmekteydi.

Gerek yapıldıkları malzeme ve gerekse konuları bakımından oldukça çeşitlilik gösteren kurgan buluntularına örnek olmak üzere kitabımızın Ekler bölümüne resimler konulmuş olup, İskit sanat anlayışı bakımından bir fikir vermektedir. Bunlar arasında Esik, Kul Oba ve Pazırık kurgan buluntuları önemli bir yer tutmaktadır.**[136]**

Giysiler

Arkeolojik kalıntı ve buluntulardan İskit giyim kuşamı hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Darius'a ait kitabelerde bir de Saka olarak adlandırılmış figür bulunmaktadır. Bu figür silahsız ve yerel giysilerle tasvir edilmiştir. Onun tek ayırt edici özelliği başlığı ve sakallı yüzüdür. Buradan ana hatlarıyla vücudu sıkıca saran ceket ve pantolon, püskülsüz yuvarlak tepeli başlık ve bağcıkla bileğe bağlanmış ayakkabı giydiği dikkati çekmektedir. Elbette bu giyim diğer toplumların giyimlerinden farklılık göstermektedir (Minns 1913: 60). Bu tür giyimin en güzel örneğini Kazakistan'da Alma-Ata yakınlarında Esik kurganından çıkartılmış ve literatüre *"Altın elbiseli adam"* olarak giren hükümdarın giyimi göstermektedir. Bu şahıs, başında yüksekçe bir başlık taşımaktadır. Bu İskit/Saka toplulukları sivri başlık taşımışlardır. Ancak bu başlık türünün daha da sivri olduğu bilinmektedir. Hatta Perslerin İskit topluluklarından bir grubu *"Saka tigrakhauda"* olarak tanımlamaları ok şeklinde sivri başlık giyen Sakalar olarak bilindiklerini göstermektedir. Arkeolojik boyutu ile de en önemli buluntu bu Esik buluntusudur. Ayrıca ceket, pantolon ve çizme rahat bir şekilde görülebilmektedir. Ceket adeta bir gocuk şeklinde olup, belde kalın bir kemer bu gocuk üzerinde bulunmaktadır (Akişev 1978: 69). İşte böyle bir giyim, ömrünün önemli bir kısmı at üzerinde geçen İskitler için karakteristikti.

Kadınlar da erkekler gibi ata binip, ok atıp savaştıklarından, muhtemelen ata kolay binebilecekleri kıyafetleri giymiş olmalıydılar.

Süs ve Mücevherler

İskit kurganlarından bol miktarda süs ve mücevher ortaya çıkartılmıştır. Çünkü İskitli kadın ve erkeklerde elbiseleri altın plakalarla süslemek yaygın bir alışkanlıktı. Maddi yönden zayıf olanlar tunç kullanıyorlardı. Bu plakalar çoğunlukla dikiş yerlerine ve elbise kenarları boyunca yerleştiriliyordu. Nadiren elbise üzerine serpilmekteydi.**[137]** Bu plakalar her boy ve şekilde yapılmışlardı. Üzerlerine insan, hayvan figürleri ve desenler işlenmiştir. Plakalar çoğunlukla mezar duvarına asılmış elbiselerin çürümesi sonucu düşmüştür. Hem kadınlar hem de erkekler süs malzemesi kullanıyorlardı. Özellikle yüksek başlıkların arkasında altın süsler takmaktaydılar. Bu giyim tarzı en iyi Kul Oba'da bulunan eserlerde gösterilmektedir (Minns 1913: 62).

Küpeler de yaygın olarak kullanılırdı. Erkekler sadece bir tane takardı. Kadınların ise, birkaç çift küpeyle birlikte gömüldüğü kanıtlanmıştır. Bilezikler gerdanlıklardan çok daha çeşitliydi. Kul Oba'da hükümdarın bileklerinde bulunan bilezik özel süslemenin en güzel örneklerinden biridir. Takıların basit olanı halkalardır. Bunlar gümüş ve tunçtan yapılmışlardır. Yüzükler de önemli bir yer tutuyordu. Bunlar altın, gümüş, cam, bakır, demir, hatta taştan yapılıyordu (Minns 1913: 63-64).

Bu konar-göçerler normal takılardan başka günümüzde nazar boncuğuna benzer nesneler kullanıyorlardı. Kolye ve bileziklere hayvan dişi, küçük külçe altınlar, çakmaktaşı takıyorlardı. Değerli madenleri alamayanlar boncuk yapmak için el yapımı kil ve taş, ithal cam ve hatta istiridye kabuğu kullanmışlardır (Minns 1913: 64).

Aynalar

İskit kurganlarından çıkartılmış olan buluntulardan sayılan en fazla olanları arasında aynalar yer almaktadır. Özellikle İskitli

kadınlar kendilerini süslü elbiseler içinde beğenmek için aynalar kullanırlardı. Bu aynaların değişik tipte olanları vardı. En yaygın olarak kullanılanları kutu içinde saklanan yuvarlak, sapsız aynalardır. Diğeri ise sapından tutulan aynalardır. Bunların kemik, tunç ve altın saplı olanları vardı. Bunların sapı İskit hayvan figürleriyle süslenmiştir (Minns 1913: 65).**[138]**

Savaş Araç Gereçleri

Atlı kavimlerin en belirgin silahı yaydır. Yaylar hakkında bilgi veren çok sayıda tasvir bulunmaktadır. Bu yaylar bilinen "C" şeklinde değildir. Kul-Oba vazosunun üzerindeki yay şekliyle, Olbia'daki paralar üzerinde bulunan okçuların elindeki yayların şekli uyuşmaktadır. Bu yaylar Amazonlar tarafından da kullanılmışlardır. Kul-Oba ve Olbia paralarında yay ve ok kılıflarının birleşik hali gösterilmiştir. Yayların bu şekilde karmaşık kavislere sahip olmasının amacı, at sırtında rahat bir şekilde kullanmaya ve kılıfın taşınmasını kolaylaştırmaya yöneliktir. Birleşik yay ve ok kılıfları sadece İskit kültürüne aittir. Sonraları komşu ülkelere de yayılmıştır. İskitler onu sol taraflarına takmaktaydılar. Ok uçları taştan, kemikten, demirden ve özellikle tunçtan yapılıyordu. Ancak tipik ok ucu şeklinin üçgen olduğu görülmektedir. Kurganlardan bol miktarda ok ucu bulunmuştur. Ayrıca çeşitli kurganlarda mızrak uçları da ortaya çıkartılmıştır. Bunların çoğunun demir olduğu tesbit edilmiştir (Minns 1913: 88).

İskitlerde kılıç ve hançer kullanımı yaylar kadar karakteristik değildir. Ancak kurganlardan kılıç ve hançerler ortaya çıkartılmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan bu buluntular yazılı kaynaklarda belirtilenlerle örtüşmekte ve bu belgelerde verilen bilgileri doğrulamaktadır. Kurganlardan, kılıç ve hançerlerden başka bıçaklar da bulunmuştur. Bunların silah olarak değil de genel amaçlı kullanıldıkları düşünülmektedir. İskitler baltalar da kullanmışlardır. Bu baltalar çok geniş sahaya yayılmışlardır. Onların baltadan başka gürz de kullandıkları belgelenmiştir. İskitler savaş araç gereçleriyle bağlantılı olarak eye ve bileğitaşı da kullanmışlardır. Kazı sonucunda

ortaya çıkartılmış olan buluntular bunu açık bir biçimde göstermektedir (Minns 1913: 73).**[139]**

At Arabaları

At arabaları İskitlerin en önemli karakteristik eserlerindendir. Bunu hem arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış buluntular, hem de yazılı kaynaklar belgelemektedir. Krasnokutsk ve Chertomlyk'te at arabasına ait unsurlar ortaya çıkartılmıştır. Burada teker parçaları, dingiller, çiviler, civatalar, perçinler ve çeşitli metal şeritler bulunmuştur. Hippokrates tarafından tasvir edilenler kadar büyük, üzerinde tekerlekli olduğu için ikamet edilen evler bulunmuştur. At donanımları ve arabaları altın ve tunç plakalarla süslenmiştir (Minns 1913: 75).

Gönderler

At arabalarıyla birlikte, ne için kullanıldığı belli olmayan bazı süs eşyaları da kullanılmıştır. Bunların hepsinde değneğin ucuna yerleştirilmesi için bir yuva bulunmaktadır. Bunların cenaze arabalarını süslemek için kullanıldığı düşünülmektedir. Örneğin Aleksandropol'de mızrak başlığına benzeyen soketlerden ikisinin başı bir çeşit üç başlı çatalla kaplanmıştır. Her uçta bir kuş bulunmaktadır. Her kuşun ağzında da bir çan bulunmaktadır. Chertomlyk'dekilerde aslan, geyik ve kuş tasvirli olanları ortaya çıkartılmıştır. Karakteristik olarak bir geyik figürü Chymreva yakınında Belozerko'dan bulunmuştur. Yazılı kaynaklarda İskitlerin ejderhalı gönderlerinden bahsedilmektedir. Ancak bahsedilenle tunç grifonlar arasında bir ilişki bulunmamaktadır. Yuvalarına yerleştirilmiş figürler gönderlerin ucuna kaplanmıştır. Göktürklerin gönderlerinde bir kurt bulunmaktadır. Çünkü onlar soylarının kurttan geldiğine inanıyorlardı. Muhtemelen çeşitli İskit topluluklarında grifon[31] ve geyik aynı düşünceyi gösteriyordu (Minns 1913: 78).**[140]**

Kazanlar ve Diğer Kaplar

İskitlere ait eşyalar arasında kazanlar önemli bir yere sahiptirler. Onlara ait eşyalar arasında demlikler ve çanak çömlekler de bulunmaktadır. Özel hançerler ve at arabalarıyla birlikte, bakır ve tunç kazanlar da İskit kültürünün önemli parçalarını oluşturmaktadırlar. Kazanlar ayırt edici gövdeleriyle ortaya çıkmışlardır. Yarıküre şeklindeki gövde ayak olarak kullanılan bir kesik koni üzerine yerleştirilmiştir. Kulp çıkıntıları kazanın üst kısmının kenarlarındadır. Kurganlardan günlük hayatta kullanılan içecek kapları da çıkartılmıştır. Bunlar gayet basit yapılmış kap türleridir (Minns: 1913: 80-81).**[141]**

SONUÇ

Yaklaşık olarak MÖ 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkan ve bu tarihten MS 2. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini devam ettiren İskitler, doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna nehrine kadar uzanan geniş bir sahada varlıklarını, biraz önce verilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere, yaklaşık olarak 1000 yıl gibi oldukça uzun bir zaman korumuşlardır. Onlar bu coğrafyada Atlı Kavimler Medeniyetini oluşturan kavimlerin ana grubunu meydana getirmiştir. Oldukça geniş coğrafyaya yayılmış olan İskitler değişik kavimler tarafından tanınarak onların kaynaklarına geçmişlerdir. Bundan dolayı İskitlerin adı Grek kaynaklarında Skythai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai (Sak) olarak geçmiştir. Pers kaynaklarında üç Saka grubundan bahsedilmekte olup, bunlar Saka tiay para daray, Saka haumavarga ve Saka tigrakhauda'dır. Saka tiay para daray, yani Hazar Denizi'nden Tuna nehrine kadar uzanan coğrafyada yaşayan Sakalar, Grek kaynaklarında Skythai olarak adı geçen İskitlerle aynıdır. Pers kaynaklarında adı geçen Saka haumavarga için ise, Çinliler Sai adını kullanmıştır. Çin kaynaklarında Sai, Pers kaynaklarında Saka haumavarga olarak geçen doğu Sakaları için Grekler Sakai Amyrgioi tabirini kullanmıştır. Grekler doğu Sakaları olan Sakai Amyrgioi'nin haricinde bütün Sakaları Skythai, yani İskit adıyla anmışlardır. Bunun sebebi ise, Orta Asya İskitleri ya da doğu İskitleri olarak kabul ettiğimiz Saka haumavarga'yı coğrafî uzaklıktan dolayı tanımaları mümkün olmadığından, ancak Perslerden bu adı alarak kullanmış olmalarıdır. Persler ise, bütün Saka gruplarını yakından tanıma imkânı bulmuştur.**[142]**

İskitler çok geniş bir coğrafyada ayrı gruplar halinde yaşamıştır. Pers kaynaklarında geçen adıyla Saka tigrakhauda ortada, Saka ti-ay para daray, yani "Qui trans mare habitant" olarak kabul ettiğimiz, denizin ötesindeki Sakalar onların batı tarafında yaşamıştır. Saka

haumavarga olarak belirtilen Sakalar da Saka tigrakhauda'nın doğusundaki bölgede yaşamıştır.

Pers kaynaklarında adı geçen bu üç Saka grubu zaman zaman ortak düşmanlarına karşı bir araya gelmiştir. Hatta söz konusu Saka grubu liderlerinin genel durum değerlendirmesi için bir arada toplanabildikleri de bilinmektedir. Daha açık bir ifadeyle, antik kaynaklarda, Darius üç gruba ayrılmış Sakalara karşı savaş ilan ettiğinde, Saka liderleri Sakesphares, Homarges ve Thamyris'in istişare için bir araya geldikleri belirtilmektedir. Üç Saka grubunun birbirleriyle bağlantılı olduğunu ve böylece ortak düşman olan Perslere karşı birlikte hareket ettiklerini, Darius'un önce kendi imparatorluğunun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarına, daha sonra da denizin ötesindeki Sakalara sefer düzenleme ihtiyacı duymasından da anlamaktayız. İskit yayılışının doğudan batıya doğru olduğunu, Perslerin kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatılarındaki gelişmelere yabancı kalmadıklarını ve onları yakından tanıma imkânı bulduklarını bildiğimizden, Perslerin üç Saka grubunu da tanıdıklarını ve herhangi bir yanlışlık yapmadıklarım kabul ediyoruz. Perslerin yaşadığı coğrafya da hesaba katılınca, onların üç Saka grubunu çok iyi tanıdıklarını söylememiz mümkün oluyor. Buradan Perslerin bütün İskitleri Saka, Greklerin de kendi coğrafyalarına çok uzak kalan Saka haumavarga hariç olmak üzere, genelde Sakaları İskitler olarak tanıdıkları sonucunu çıkarabiliyoruz.

İskitlerin tarihi, dili, dini, gelenek ve görenekleri, sanatları hakkında yazılı kaynaklar ve arkeolojik malzemelerden bilgi sahibi olabiliyoruz. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan İskitlerin çeşitli kavimlerle münasebetleri ve onlarla mücadelelerini Pers, Asur ve Grek kaynaklarından öğreniyoruz. Antik kaynaklardan dilleri,**[143]** dinleri, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Sanalları hakkında ise arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan çok sayıda sanat eseri bize ışık tutuyor.

Antik kaynaklar ve arkeolojik malzemelerle haklarında bilgi sahibi olduğumuz İskitlerin kökleri de, bu çalışmaların artmasıyla araştırılmaya başlamıştır. Bu konuda çeşitli fikirler ortaya atılmıştır.

Bunlar, İranîlik, Slavlık ve Ural-Altay ırkı görüşleridir. İskitlerin İranî bir kavim olduğu fikrini daha çok Almanlar, Slav olduğu fikrini ise, yalnız Ruslar savunmuştur. İranî bir kavim olduğu görüşünün savunucuları kazılar sonucunda ortaya çıkarılan az sayıda filolojik malzeme ve dinlerini dikkate alarak İskitlerin İranî bir kavim olduğunu, hatta bir kısmı Almanların ataları olduğunu ileri sürmüştür, Slav kavmi olduğunu savunanlar, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan vazolar üzerindeki resimlerden hareketle, o vazolar üzerindeki insan figürlerinin Slavların ataları olduğunu ileri sürmüştür.

Eskiden bu yana en kuvvetli görüş olan Ural-Altay ırkı görüşü ve bunlar içerisinde de İskitlerin Türklüğü fikri gitgide daha fazla taraftar bulmuş ve bilim adamları çeşitli yönleriyle meseleyi değerlendirmiştir.

Biz de İskit tarih ve kültürü üzerine yazılı kaynakları inceleyerek ve arkeolojik malzemeyi de değerlendirerek yaptığımız bu çalışmamızda, ilk yurtlarının Türk coğrafyası olduğunu belirterek, adlarının Türklükle olan bağlantısını ortaya koyduk. Gerek Sus ve çevresinden toplanılan çiviyazılı metinler ve gerekse antik kaynaklardaki bazı adlardan İskitlerin diliyle Türk dili arasında bağlantı kurarak, elde edilen kelimeleri Türkçe ile ilişkilendirebiliyoruz. Saka tigrakhauda'ya ait olduğu kabul edilen Eşik kurganından çıkarılmış olan yazı ve onun dili de bizi Türkçe ve Türk yazısına götürmektedir. Bu kurgandan çıkartılmış olan yazının daha sonraki Türklerin, özellikle Göktürklerin kullandığı Orhun yazısının prototipi olduğu kabul edilmektedir.**[144]**

İskitlerin hayat tarzları, kullandıkları arabalar, besledikleri hayvanlar, ata iyi binebilmeleri ve hayatlarının büyük bir kısmının at üzerinde geçmesi diğer eski Türk topluluklarını hatırlatmaktadır. Aynı hayat tarzının, önceki yüzyıla kadar yaşamış olan bozkır Türk topluluklarında varlığını da biliyoruz.

İskitlerin gelenek ve göreneklerine bağlılıkları, genelde at kurban etmeleri ve onlarda domuz kültürünün olmaması, hatta ölü gömme âdetleri eski Türk topluluklarınınkine aynen uymaktadır.

İskit kurganlarından çıkarılan sanat eserleri de büyük önem taşımaktadır. Göçebe Hayvan Üslubu adı verilen ve stilize hayvan figürleriyle süslenmiş olan buluntular eski Türk sanat eserleriyle bağlantı kurabilmemize imkân vermektedir. Özellikle Hun sanatının, İskit sanatının bir devamı olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

İskitlerin dinlerinin, dillerinin, sanatlarının, gelenek ve göreneklerinin eski Türklerinkiyle bağlantıları ve bu kadar çok yönlü benzerliklerin olması, İskitlerin büyük çoğunluğunun, özellikle hâkim tabakanın Türk olduğu kanaatini doğurmaktadır. Çünkü bu derece çok benzerlik ve hatta aynılık bizi bu düşünceye sevketmektedir. Fakat zaman içerisinde batı kolu olarak kabul ettiğimiz grup, diğer etnik gruplar içerisinde eriyerek kaybolmuştur. Asıl ana kütleyi oluşturan Saka tigrakhauda ve doğu kolu olan Saka haumavarga daha sonraki devirlerde de varlıklarını sürdürerek, Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinin ve günümüz Orta Asya Türklüğünün oluşumunda temel teşkil etmiştir. Günümüzde kendini hâlâ Saka olarak belirten Türk topluluklarının varlığı da bunu açık bir şekilde göstermektedir.

İskitlerin boy ve boylar birliği esasına göre yapılandıkları görülmektedir. Askerî bakımdan süvari birliklerinin oluşturulduğu ve turan taktiği ya da kurt oyunu adı verilen savaş taktiğinin en iyi uygulayıcıları oldukları dikkati çekmektedir. Hem çağdaşı kavimlerin kaynaklarındaki İskit diliyle ilgili kelimeler, hem de İskitlerin**[145]** kendilerine ait bazı yazılı belgeler bize İskit dili hakkında bir dereceye kadar ışık tutmaktadır. Dinî inançları, gelenekleri ve sanat anlayışları ile bağlantılı bilgiler gün geçtikçe daha da artmaktadır. Buluntular "Hayvan üslubu" adı verilen bozkır sanatının en güzel örneklerini oluşturmaktadır. Böylece İskit kültürünün kendi çevresinde oluşup geliştiği ve doğrudan bozkırlarla da bağlantılı olduğu görülmektedir.

İskit kültürü, İskitlerin geniş bozkır coğrafyası üzerinde yayılmaları ile bir yaygınlık vasfına bürünmüştür. Mançurya'dan Macaristan'a kadar bu geniş sahada onlara ait kültürel unsurları

bulmak mümkündür. Ayrıca onların Kafkaslar ve Ön-Asya'ya yayılmaları sonucunda kültürel izleri bu coğrafyalara da yayılmıştır. Özellikle yapılan son arkeolojik kazılar ve ortaya çıkartılan buluntular bunu en iyi şekilde göstermektedir. İskit kültürünün bu coğrafî yayılımının yanında, uzun zaman sürecinde takip edilebilmesi, elbette onların uzun zaman diliminde tarih sahnesinde kalmalarıyla bağlantılı bir durumdur. Bundan dolayı İskit kültürü bozkır kültürlerinin çok önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Bu kültürlerin bütün unsurları İskit kültüründe görülmektedir. Başlangıçta yalnız arkeolojik kaynaklarla takip edilebilen bozkır kültürünün İskitlerle birlikte hem arkeolojik hem de yazılı kaynaklarla takip edilebilmesi önemini daha da artırmaktadır. Kendilerinden sonra tarih sahnesine çıkan bozkır kavimleri, özellikle Türk kökenli kavimlerin kültürleri ile İskit kültürü arasındaki paralellik ve benzerlikler de ayrıca dikkate değer bir husus olarak görülüyor. Ortaya çıkartılan buluntular her geçen gün bu bağlantıları daha da güçlendiriyor. Artık İskit/Saka adıyla anılan toplulukların Türk kültür dairesi içersinde aldıkları yeri sağlam temellere dayalı olarak ortaya koyuyor.**[146]**

EKLER

Belge 1. Cocex Cumanicus'ta İskitler Hakkında Verilen Bilgiler

Nagithurgon et *Kysthurgon*, in quibus *thurgon* a radice verbi turcici *tur* derivatum stationem, hungaricum *szállás* significat. — Reges Hungariae seculo XIII. interpretes linguae cumanicae habuisse vel saltem servitio eorum interdum usos fuisse ex diplomate sequenti capituli Strigoniensis satis superque elucet: «Gregorius prepositus et Capitulum Ecclesiae Strigon. omnibus xpi. fidelibus, praesentes litteras inspecturis salutem in domino. Ad universorum noticiam tenore presencium volumus pervenire. Quod cum domina Maria Illustris Regina Ungariae, nobis per suas litteras precepisset, ut unum ex nobis, cum comite Rubyno, Villico Strigonensi, homine suo mittere deberemus, cuius testimonio idem comes Rubynus terram ipsius domine Regine, *Nyr* vocatam, quam *Mortunus* et *Georgio* interpretibus *Kelduchyni* cumani, eadem domina Regina in praefatis suis litteris se contulisse scribebat, perambularet et statueret hominibus memoratis» etc. Datum per manus magistri Sixti, Scolastici Strigon. Anno domini. M°. CC°. LX°. octavo.[1] — Nomen montis *Kaška dagh* in regione cumanica prope mare Azovium, quem montem *Abulfeda* الجبل الصعب nominat, doctissimus BLAU in dissertazione «de Cumanis» optime cum glossa cumanica vocabularii Venetiani *chescha*, čagataice قيسقا «breve» comparat, in territorio enim linguae cumanicae quaqua incedimus, ubique eandem indolem hujus linguae turcicam conspicimus.

V.

Nomen Scytharum jam antiquissimis temporibus collectivum fuisse et hoc ipsum nomen populos quoque turanicos a regionibus olim hyperboreis dictis usque ad territoria populorum

Cumanorum maiorum et minorum, oppidique Nagy-Zeghed, unius integri anni 1570. Et eorundem proventuum limitata taxatio. Per Egregios Petrum Faygelium, Consiliarium Camerae Scepusiensis, Joannem Freydenreich, Magistrum Lustrationum, ac Joannem Swkan, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Commissarios, Anno Domini 1572. conscriptus.» V. apud JERNEY l. c. Tom. II. pag. 273.

[1] Hoc diploma membraceum de anno 1268 in archivo capituli Strigoniensis conservatur (priv. Lad. 29. Fasc. 1. Nro. 2.). V. Monumenta Eccl. Strigoniensis ed. FERDINANDUS KNAUZ, Strigonii, 1874. Tomus 1. pag. 561.

stirpis iranicae diffusos significasse constat inter omnes. In epopoea Persarum شاهنامه inscripta memoria antiquissimorum et perquam sanguineorum bellorum gentis iranicae cum turanica adhuc viget. STRABO in 3 cap. libri VII geographiae auctoritate *Ephori* usus non solum Sauromatas a Scythis distinguit, sed ipsos Scythas indole et moribus inter se multum differre dicit:

Ἔφορος δ᾽ ἐν τῇ τετάρτῃ μὲν τῆς ἱστορίας, Εὐρώπῃ δ᾽ ἐπιγραφομένῃ βίβλῳ, περιοδεύσας τὴν Εὐρώπην μέχρι Σκυθῶν ἐπὶ τέλει φησὶν εἶναι τῶν τε ἄλλων Σκυθῶν καὶ τῶν Σαυροματῶν τοὺς βίους ἀνομοίους· τοὺς μὲν γὰρ εἶναι χαλεποὺς ὥστε καὶ ἀνθρωποφαγεῖν, τοὺς δὲ καὶ τῶν ἄλλων ζῴων ἀπέχεσθαι. κ. τ. λ.[1]

HERODOTUS vero linguas scythicas haudquaquam ejusdem indolis esse dicit, ita e. g. Gelonorum linguam a Budinorum clare distinguit et hoc loco sane linguam Gelonorum non graecam, sed scythicam intellexit, nam linguam graecam a Budinorum idiomate distinguere minime opus fuit,[2] — alio loco linguam sauromaticam ab aliorum Scytharum linguis diversam esse tradit.[3] STRABO diserte ait, Graecos nomen collectivum Scytharum propter rerum ethnographicarum ignorantiam falso usurpasse, quippe antiqui Graeci varietatem populorum septemtrionis ethnologicam non satis perspicientes omnes eos populos nomine Scytharum appellabant:

φημὶ γὰρ κατὰ τὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων δόξαν, ὥσπερ τὰ πρὸς βορρᾶν μέρη τὰ γνώριμα ἑνὶ ὀνόματι Σκύθας ἐκάλουν ἢ νομάδας, ὡς Ὅμηρος, — — — — — — — — — — — — — — — — —, ὑφ᾽ ἓν ὄνομα τῶν καθ᾽ ἕκαστα ἐθνῶν ταττομένων διὰ τὴν ἄγνοιαν, οὕτω τὰ μεσημβρινὰ πάντα Αἰθιοπίαν καλεῖσθαι τὰ πρὸς ὠκεανῷ. μαρτυρεῖ δὲ τὰ τοιαῦτα.[4]

Justinus Pompeji Trogi epitomator Scythas ipsis Aegyptiis antiquiores dicit: »Scytharum gens antiquissima semper habita; quamquam inter Scythas et Aegyptios diu contentio de generis vetustate fuerit,« »His igitur argumentis superatiis Aegyptiis,

[1] Strabonis Geographica. Recognovit AUGUSTUS MEINEKE. Lipsiae, 1853. Vol. II. Pag. 415.

[2] Lib. IV. cap. 108.

[3] L. c. cap. 117.

[4] Lib. I. cap. II. §. 27. Editio Teubneriana, recognovit A. MEINCKE. Vol. I. pag. 43 (Lipsiae, 1853).

antiquiores semper Scythae visi»[1] et chronographi christiani antiquissimam epocham regni Scytharum in Asia Σκυθισμός nominant. Nomine collectivo Scytharum etiam diversas gentes turcicas contineri e nube testimoniorum elucet. Massagetas, Alanos, Sacas, Parthos, quos antiqui communiter Scythas nominabant, scriptores recentiores graeci diserte Turcas dicunt, sic THEOPHANUS BYZANTINUS Massagetas, quos Persae sua lingua Kermichiones dicunt, Turcas esse non dubitanter asserit.[2] Alanos a Massagetis ortos fuisse AMMIANUS MARCELLINUS diserte dicit: «Alani ex montium adpellatione cognominati». Sacae, quos STRABO simul cum Massagetis memorat,[3] olim inter Oxum et Jaxartem easdem regiones habitabant, quas per omne tempus populos turcicos occupatas tenuisse notum est. Parthos, de quibus paulo infra uberius disseremus, doctus praelatus Galliae GUIARDUS de LAUDUNO initio seculi XIII. cum Turcis ejus temporis in indole populari optime convenire dicit:

«Nam modos qui Turci, vetere sunt nomine Parthi.»[4]

Hoc loco observo, in nomine collectivo regum Parthorum *arsak* (apud scriptores romanos *arsac-es*) et in nomine ethnico Massagetarum *(Mas-sag)* nomen antiquum *Sacarum* (apud graecos Σάκαι) procul dubio inclusum esse. Vox *sak*, *saka* cum voce turcica orientali ساغ «prudens,» «intelligens,» «sanus» eadem esse videtur. — Nomina geographica regionis a Ponto Euxino usque ad mare hyrcanicum apud antiquos scriptores magnam partem auxilio linguarum turcicarum sufficienter explicari possunt atque quaedam nomina in turcicis tantum linguis eam significationem habent, quam eis scriptores antiqui attribuunt, ita e. g. TEMERINDA, KARBALUK, GRAUCASUS, SILYN &c. PLINIUS in VII capitulo libri VI «Naturalis Historiae» originalem significationem nominis TEMERINDA (al. edit. TEMARUNDA) «maris matrem»

[1] Lib. II. cap. I.
[2] In PHOTII Bibliotheca, 1824. in 8. Pag. 26. a.
[3] Lib. XI. cap. 8.
[4] DU CHESNE Fr. Historiae Francorum Scriptores. Lut. Parisiorum, 1641. Tom. IV. pag. 889. V. JERNEY libro c. Tom. II. Pag. 164.

dicit: «Tanain ipsum Scythae *Silyn* (al. edit. Sinum), vocant, Maeotin: Temerinda, quod significat «matrem maris.» Sic et Dionysius Maeotin *μητέρα πόντου* vocat. Primam partem vocis compositae cum turcico *tingis, tengiz*, hungarico *tenger* optime convenire persvasum habeo atque in forma hujus vocis *temer* (pro *tenger*) antiquum exemplum permutationis soni *s* cum *r* in linguis turcicis, praecipue in čuvasica multum usitatae conspici potest. In forma turcica orientali *közeng* «fenestra» sibilans *z* ancipiti dentali *r* verbi *körmäk* respondet et hanc ipsam permutationem videmus in forma factitiva verbi *körmäk*: *köstärmäk* «monstrare,» cf. jacuticum көстөр juxta көрөҕүн etc. Etiam hoc annoto, in forma *temer* a Plinio tradita hanc ipsam permutationem vocalium *e* et *i* occurrere, quae in dialectis turcicis prope Maeotin et postea usum obtinuit. Plinius false pro *n, m* scripsit. Nomen *Silyn* turcico orientali سيليغ respondet, quod «lucidum,» «splendens,» «limpidum» significat. Scythae etiam Jaxartem «Silis» nominabant (hodie سير vel دريا سير.) Idem Plinius Scythas montem Caucasum sua lingua *Graucasum* (al. edit. *Croucasim*, quod mihi quidem melius videtur) nominasse dicit: «Scythae ipsi Persas, Chorsaros: et Caucasum montem, *Graucasum*, hoc est, nive candidum.»[1] *Kar* in linguis turcicis «nivem» et *okar* «altum» dicit, quod ultimum in formis *augan*, uig. *okan*, čag. *ogan* «ens supremum,» «deum maximum» significat. Nomen Graucasus a Plinio traditum e turcico *kar aukas (aukar)* «altitudo nive candida» compositum esse haud ita incredibile est, sibilans enim formae *Graukas* facile in ancipitem dentalem *r* transmutari potuit (cf. exempla paulo superius allata et uiguricum *törmäk, türmäk* (in glossario Vámbéry[2]) cum čag. *tözmäk*, čag. *okar*, altum cum *oguz* «tumidum,» «crassum.») In nomine turcico Kaucasi *Kafdagh* syllaba *kaf* cum *kau* plane convenit, *dagh* vero idem significat, quod antiquum *aukas*, *aukar (okar)*. Doctissimus H. Kiepert in geographia orbis

[1] Lib. VI. cap. XVII.

[2] Uigurische Sprachmonumente. Innsbruk 1870.

[152]

terrarum antiquis noti, cujus primam partem nuper edidit (Berolini, 1877), quasdam montis Caucasi valles jam antiquissimis temporibus a populis turanicae originis inhabitatas fuisse asserens etymologiae nostrae nominis Caucasi a *Plinio* traditi validum suppetit fulcimen. Antiquissimus vero Armeniorum historicus, cujus liber sub nomine AGATHANGELI notus est, ab Armeniorum rege Teridate (n. anno 237) ait auxilio quorundam populorum Caucaseorum, quos diserte Hunnos nominat, Persas bello devictos esse. Scythae Macotin etiam KARPALUK (apud TZETZEM, Chil. VIII. 773) nominabant, quod nomen in lingua eorum piscinam significabat, cf. turcicum *balïk* «piscis». Non solum nomina geographica Scytharum praedicta, sed etiam nomenclatura deorum scythica, quam pater historiarum HERODOTUS memoriae prodidit, talis est, ut quisquis linguarum turcicarum peritus indolem hujus nomenclaturae turcicam illico perspiciat, HERODOTUS enim ait, Scythas Vestam TABITI, Jovem PAPAEOS, Gaeam APIA, Venerem Uraniam ARTIMPASA, Neptunum THAMIMASADAS nominasse.[1] ORIGENES haec ipsa nomina in suo libro contra CELSUM rursum perhibens Apollinem GONGOSÜR nominat, pro quo HERODOTUS loco citato *Oitosyros* habet.[2] Forma *gongos* evidenter cum turcico *güneš* «sol» convenit, THAMIMASADAS vero, pro quo ORIGENES: THAGIMASAD scripsit, quod ad primam ejus partem, cum turcico *tengiz*, *tingis* idem esse videtur (THAMIMASADAS fortasse idem valet, quod turcicum *tengising atasi* «pater maris,» cum quo nomine etiam TEMERINDA praedictum in prima parte convenit), — ARTIMPASA plane idem est, quod turcicum *erdem paša* omnium virtutum quasi caput. *Tabiti* mihi «adoratam» (deam) significare videtur et nomen summi dei *Papaeos* cum turcico *baba* «avus,» *babïr*, *baja* «senex,» — uigurico *bajat*, čagataico *bïjat* «deus» optime convenit. Etiam in lingua hungarica Deus interdum

[1] Lib. IV. cap. 59.
[2] Lib. IV. caput 59.

«senex» nuncupatur, v. locutionem: *öreg Isten*[1] et in ipso nomine *Isten* «Deus» prima Syllaba *is* fortasse «antiquum,» «aeternum» significat, cf. vocem *ös* «avus,» «priscus». Antiqui igitur Turcae Deum ut ens supremum *Okan*, *aukan*, ut patrem generis humani antiquissimum *bajat* et uti ex nomine *Papaci* discimus *baba* invocaverunt. Hoc brevi excursu etymologico peracto ad enarrationem historicam redeamus.

Herodotus a dextra fluminis Tanais supra terram Budinorum Thyssagetis vicinos Jyrkas (quod mihi scribentis errore ex priscino *Τύρκαι* ortum esse videtur, nam litterae *T* et *I* inter se facillime permutari possunt) habitare dicit.[2] Plinius vero inter diversas gentes circa Maeotin prope Tussagetas (al. edit. Thussagetae) Turcas (al. edit. Tyrcae) quoque memorat: «— — — Tussagetae, Turcae, usque ad solitudines saltuosis convallibus asperas: ultra quas Arimphaei, qui ad Riphaeos pertinent montes».[3] Nomen populi *Ἰύρκαι*, quos Herodotus (IV. 22) nomades venatorios fuisse et inter Volgam et Ural habitasse dicit, cum turcico *jürük* «viator» idem esse Kiepert conjecit («Lehrbuch der alten Geographie,» II. Hälfte, pag. 342). Nomen Turcarum, uti jam vidimus, apud scriptores byzantios tandem sensum collectivum nactum est et hoc ipsum nomen etiam apud scriptores orientales haud ita raro ut collectivum usurpatur, sic *Sa'adia* nomen manifesto collectivum תגרמה per אל תרך interpretatur nomenque Turcarum jam in Talmude (tract. Jebamoth) loco *Togarma* legi potest: ביתתרייקי «domus (familia) Turcarum,» ad quam vocem Paulus Cassel recte annotavit, hoc loco nomen citatum nomini פרס, id est Persiae opponitur, quae oppositio cum perquam nota Irani cum Aniranō vel Turano optime convenit.[4] Nomen Togarma cum nomine

[1] V. Cl. Pauli Hunfalvy «Magyarország Ethnographiája». Pestini, 1878. Pag. 241.

[2] Lib. IV. cap. XXII.

[3] Lib. VI. cap. VII.

[4] Der Chazarische Königsbrief aus dem X. Jahrhundert. Berlin, 1877. Pag. 88—89.

ترك idem esse MORDTMANNUS recte admonuit. TH. D'OKSZA et alii in nomine persico TURAN item nomen Turcarum latitare dicunt.[1] *Šems eddin* in loco sequenti vocem ترك procul dubio sensu collectivo adhibet: وما البلغار قالوا قوم متولدون بين الترك والصعالبه «Bulgari dicunt se inter Turcas et Slavos habitare».[2] Nomen Sacarum HERODOTO docente Persae itidem ac collectivum usurpabant: *Πέρσαι πάντας τοὺς Σκύθας καλέουσι Σάκας.*[3] Alii scriptores byzantii et orientales diversos populos turcicos nomine Hunnorum appellabant, sic PROCOPIUS in libro «de bello Gothico» Massagetas Hunnos dicit: «Massagetas, sive, ut jam vocant Hunnos»,[4] EVAGRIUS in historia eccles. «Hunni, olim Massagetae,» etc. THEOPHYLACTUS SIMOCATTA Persarum vicinos (Parthos) a multis Turcas appellatos ab aliis Hunnos orientis nuncupari dicit et alio loco operis expresse ait, Hunnos orientem Boream versus incolentes a Persis Turcas nominatos fuisse. PROCOPIUS populum Bulgarorum constanter Hunnos nominabat. Nomen Hunnorum sensu collectivo etiam apud Orientales invaluit, ita e. g. historiarum scriptor persicus MIRCHOND Avaros, Kazaros, Uzos et Bissenos stirpis hunnicae quatuor ramos nominat atque scriptores syriaci a temporibus CYRILLONAE[5] usque ad BARHEBRAEUM nomine HUNOJE diversos populos turcicae et mongolicae originis denominabant. Jidem populi turcicae originis etiam Ugori, Uguri, Juguri nominantur. Antiquissimum nominis UGOR vestigium fortasse apud STRABONEM reperitur, celeberrimus enim geographus in nomenclatura gentium regiones inter Tanaim et Istrum incolentium populum quendam Jazygibus vicinum URGOS nominat: *ἡ δὲ ὑπερκειμένη πᾶσα χώρα τοῦ λεχθέντος μεταξὺ Βορυσθένους καὶ Ἴστρου πρώτη μέν ἐστιν ἡ τῶν Γετῶν ἐρημία, ἔπειτα οἱ Τυρεγέται* (fortasse Tussagetae PLINII) *μεθ' οὓς οἱ Ἰάζυγες Σαρμάται καὶ οἱ Βασίλειοι λεγό-*

[1] Histoire de L'Empire Ottoman. Constantinople, 1871. Tom I. Pag. 10.

[2] Memoires de l'Académie de St. Petersbourg. VI. Serie, tom. I. pag. 550.

[3] Lib. VII. cap. 64.

[4] Lib. II. cap. I.

[5] Z. d. D. M. G. Tom. XXVII. Pag. 583—591. BICKELL, die Gedichte des CYROLLANUS etc.

μενοι καὶ Οὖργοι, τὸ μὲν πλέον νομάδες, ὀλίγοι δὲ γεωργίας ἐπιμελούμενοι.[1] Si vero nomen Türegetarum cum nomine Tussagetarum PLINII idem esset, quod non dubito, *Urgos* quoque cum turcis PLINII unum eundemque populum significare firmiter crediderim. JORDANIS nomen Hunnorum et Ugurorum ita conjunxit, ut ii apud eum in loco sequenti nomine composito Hunugurorum nuncupentur: «Hunugori autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium»,[2] quamobrem «pellis» in lingua rabbinica אִיָּ· אַיָּא dicta esse mihi videtur,[3] nomen enim Hunnorum in idiomate syriaco interdum sub forma *Unoje* apparet.

THEOPHYLACTUS SIMOCATTA Uaros, id est Avaros et Chunos uno eodemqe nomine Ugoros dicit.[4] Nomen KHAGANI, quod supremum ducem apud Avaros significabat, nomina minorum dignitatum *tudun* et *jugur* (cf. verbum turcicum توتماق, quod non solum «tenere», «possidere», sed etiam «regnare» significat), ipsum celeberrimi Khagani nomen proprium BAJAN (cf. čagataicum بای «dives», «princeps»), denominatio sacerdotum Avarorum a THEOPHYLACTO tradita[5]: *bokolabra*, cujus formae primam partem doctissimus P. HUNFALVY cum voce turcica بوکی comparavit,[6] Avaros gentem turcicam fuisse diserte comprobant. At non solum Hunni, Avari, Cumani, sed etiam aliae tribus turcicae terram Dešti Kipčak inhabitantes apud occidentales uno vocabulo Ugori denominati fuerunt. Jam doctus OLIVIERI, qui diplomata et libros reconditos historiae Januensis indefesse scrutatus est, annotavit: «lingva ugaresca o ugarica era forse l'idioma tartaro degli oïgurs (sic!) molto simile al Turco».[7] In diplomatibus ELIAE et IHARCASSII, originalis horum tractatum lingua «ogarescha» dicitur, at in alio tractatu de anno 1387, cum sex tantum annis post datum ELIAE con-

[1] Lib. VII. cap. 3. 17.

[2] JORDANIS hisce vocibus addidit: «quos tantorum virorum formidavit audacia».

[3] Vide ELIAS sub radice פרך in Tisbi et passim.

[4] Lib. VII. 8.

[5] Lib. I. 8.

[6] Magyarország Ethnographiája. Pag. 152.

[7] Histoire et Memoires de l'Institut Royal de France, classe d'Histoire et litterature ancienne. Tom. III. Pag. 117.

scripto haec eadem lingua jam non «ogarescha», sed «lingua tartarica» denominatur: «et praesentis instrumenti de lingua tartarica» etc.[1] Non solum Januenses, sed etiam alii scriptores occidentales Turcas Tauricae et chanati Dešti Kipčak «Ugores» nominabant. Nomen Ugor cum nomine Turcarum eponymo Oghuz idem esse videtur, historiarum enim scriptor persicus Rešideddin simul cum tribu «Oghuz» sequentes tribus: Kipčak, Kangli (cf. trium tribuum bissenicarum nomen Kangar), Karlïk, Kalaǵi, Agač-Eri et Uigur nemorat. In hisce formis ejusdem nominis: *ogor*, *ugor* et *oghuz* permutationis sibilantis cum *r* alterum antiquum exemplum conspicimus, cf. nomen a Plinio traditum Temerinda nomenque Neptuni scythicum Thamimasadas. Tribum[2] Oghuz Russi interdum *Polow-zi* nominabant, Polow-zi vero Cumanos significare constat inter omnes, Cumanos autem Theophylactus l. c. simul cum Avaris Ugoros nominat; his praemissis sequitur nomen Ugor et Oghuz ejusdem originis fuisse. Chalcondylas Oghuzorum duos principes Duzalpes et filium ejus Oghuzalpes cum Byzantinis bellum gessisse dicit. Tribus Oghuz postea «Turkomanorum» dicta est, at ramus quidam tribus Jomut Turkomanorum *Ogurčali* et non *Oguzčali* dicitur.[3] De origine autem Turcomanorum H. Kiepert l. c. pag. 58 haud dubitanter asserit, eos Daharum, Massagetarum, Parnorum progeniem esse. Ipsum nomen Ogur «secundam fortunam», «bonum omen» significat.

Cumanos Theophylactus uti jam vidimus, Ugoros, Ibn Foslan et alii scriptores orientales et occidentales Turcas, Georgius Cedrenus Scythas nominat: *τὸ τῶν Οὔζων ἔθνος γένος δὲ καὶ οὗτοι Σκυθικὸν κ. τ. λ.*[4] Plinius inter gentes, quae regiones a mari

[1] V. nostram dissertationem «Adalékok Krim történetéhez» («additamenta ad historiam Krimiae»). Budapest, 1873. Pag. 32—33.

[2] Histoire de l'Empire Ottoman par Th. D'Ohsza. Tom. I. Pag. 11 (in annotatione).

[3] Čagataische Sprachstudien etc. von Hermann Vámbéry. Leipzig, 1867. Pag. 223.

[4] II. 582 editio Bonnensis.

Caspio orientem versus sitas incolunt, Commanos et Jatios memorat[5] ac prope portas Caucasiae castellum quoddam «Cumania» nominat: «Ab iis sunt portae Caucasiae, magno errore. a multis Caspiae dictae, ingens naturae opus montibus interruptis repente, ubi fores obditae serratis trabibus, subter medias amne diri odoris fluente, citraque in rupe castello (quod vocatur *Cumania*) communito ad arcendas transitu gentes innumeras: ibi loci terrarum orbe portis discluso, ex adverso maxime Harmastis (al. edit. HERMASTI) oppidi Iberum»[1] (al. edit. HIBERUM). CLAUDIUS PTOLEMAEUS (138—180 p. Ch. n.) jam Cumanos prope Maeotin, inter Basternos et Roxolanos habitare dicit.[2] CORNIDES ad hunc locum in litteris cit. ad GEORGIUM PRAY annotavit: «Praecipuus Codex Ms. Graecus Ptolemaei membranaceus, e Bibliotheca Matthiae Corvini Regis in Augustam translatus, qui inter Codices graecos Mstos Historiae profanae Numero I-mus est, quemque dedita opera inspexi, diserte habet: χοῦνοι.» Idem PTOLEMAEUS *Udos* (= Uzos) ad inferiorem Volgam habitare dicit. Cumanos longe prope mare Caspium in antiqua Parthia habitasse jam inde consequitur, quod Persae mare Caspium et بحر غز vel بحر غزه appellabant[3], quod nomen etiam apud Turcas invaluit. Flumen Kuma, quod a Caucaso oritur et in mare Caspium influit, nomen suum itidem a Cumanis cepit. Kumam antiqui «Udon» nominabant. — In libro «Ǵihannuma» inscripto oppidum Cumanorum سوایج memoratur, quam formam nominis per negligentiam scribarum a سوانج (سویونج) «laetitia», «faustum nuncium», «deliciae» corruptam crediderim: کسل ارماغنه تریب یرده تتابوزی نام شهر وایچرده جانقو ارماغنک کنارنده سوایج نام شهر واردر که تاتر مستولی اولوب تخریب اتمزدن اول بر مشهور ومعمور یر وکمانیلرک تختگاهی ایدی نوغای تاتاری انی تجدید ایلدی. FRÄHN recte admonuit loco جانقو : جایقو legendum esse, id est Jaik, quod flumen PTOLEMAEUS Daix scripsit.[4] Cumani

[1] Lib. VI. cap. XVI.
[2] Lib. III. cap. 5. §. 19.
[3] V. KLAPROTH. «Notice de la mer Caspienne». Memoires relatifs a l'Asie. Tom. III. Pag. 272.
[4] Lib. VI. cap. 14. §. 2.

igitur non prorsus more nomadum vitam egerunt, sed uti ex verbis citatis intelleximus, principes eorum oppidum quoque regium habuere, quod post devastationem Mongolorum Nogai tandem restauraverunt. Usque ad finem IX seculi Cumani regionem inter Chazaros et Bissenos occupatam tenebant, tunc autem simul cum Chazaris in terram Bissenorum irruentes eos antiquis mansionibus depulerunt, sed nonnulli Bissenorum CONSTANTINO docente tandem in patriam reduces cum Uzis, id est Cumanis, amicitias conjunxerunt, attamen et postea — ad tempus saltem — inter se aliquantum diversi manserunt: *καὶ τοῖς λεγομένοις Οὔζοις συνῴκησαν καὶ μέχρι τοῦ νῦν εἰσιν ἐν αὐτοῖς ἔχοντες τοιαῦτα γνωρίσματα ὥστε διαχωρίζεσθαι αὐτοῖς καὶ νοεῖσθαι τίνες τε ἦσαν.*[1]) Religio Muhammedanica, quae in regnum Bulgariae jam seculo IX et postea in Chazariam quoque penetravit, etiam apud Cumanos propagata fuit, eam Cumanorum religionem scriptores ecclesiastici latini posteriores «ritum tartaricum» nominabant, ita e. g. JOANNES diaconus Küküllöiensis: «Hic etiam gentem Chomanorum, ritui Tartarico involutam — ad fidem Catholicam converti procuravit (scilicet LUDOVICUS I. rex Hungariae)»[2] etc. KAZVINI in cosmographia[3] annotat, Ghuzos sui temporis christianos esse; in hac re celeberrimus cosmographus manifesto erravit, attamen nonnullos Cumanos id temporis ad fidem christianam conversos fuisse, haud ita incredibile est. KAZVINI post terram Ghuzorum regionem KIMAK nominatam descripsit, quod nomen loco KUMAK scriptum esse persvasum habeo, inter vocales enim *ï* et *u* pronunciationis turcicae parum tantum interest. KAZVINI ait, incolas hujus regionis scripturam propriam habere et Ghuzos monti sacro hujus terrae *Menkur* nominato cultum tribuere. Vox *menkur* mihi ex duobos vocibus *mengü* et *ur* composita videtur, quarum prima «aeternum», secunda «dominum» significat, cf. adjectivum cumanicum codicis Venetiani *mengü,* e. g. pag. 144 cod. *mengü*

[1] De administratione. Pag. 166, 167 ed. Bonnensis.
[2] V. JERNEY l. c. Tom. 1. Pag. 59.
[3] Ed. WÜSTENFELD. Göttingae, anno 1848.

jïllar «innumerabiles anni», «aeternitas» et vocem *ur*, quod non solum in lingua hungarica, sed etiam in lingua bulgarica «dominum» significat, v. «bellum Troianum» medio seculo XIV conscriptum.[1] Fortasse in nomine Scytharum «Sakaurak», qui regem Parthorum senio confectum *Sinatroklem* regem suum elegerunt, *urak* itidem dominum significat.[2] Cumanos posteriores artis scribendi gnaros fuisse BOHUSLAVUS BALBINI diserte dicit: «Superest hodieque aliqua barbarorum memoria non procul Evanczicio et Oslovanensi Coenobio, insigne templum Christianorum, in quo plurima Cumanorum sepulchra et saxa *litteris illorum incisa* spectantur, quibus saxis totum fere Templi solum stratum est, ut ipse vidi.»[3] Ceterum hanc BOHUSLAVI narrationem ego quidem vix veram esse putaverim. Cumani isti sub tempus BELAE IV. regis Hungariae anno 1253 in Moraviam irrumpentes eam devastaverunt et a scriptoribus chronichorum bohemis «Latrunculi et Antiambulones nuncupantur.[4] Seculo XI Cumani jam ad Danubium quoque pervenerunt et ab eo tempore crebris incursionibus non solum principem Kijewensem et imperium byzantinum, sed Hungariam quoque molestabant. JOHANNES SCYLITZES tribum Uzorum in imperium byzantinum incursiones ab anno 1064 fecisse dicit. Celeberrimus Turcarum princeps ALP ARSLAN in pugnis saepissime valenti Uzorum auxilio usus est, ita unus eorum dux Ansiz Ibn Abik imperio principis Turcarum Palaestinam subjecit. EDRISI totam Cumaniam longe lateque patentem sui temporis القمانيه nominavit, Rabbi PETACHJA vero Cumaniam non hoc nomine, sed קֵדָר appellat. לשון קדר in litteratura rabbinica linguam arabicam significabat, sic vocabulum אבטיחים ABEN ESRA scribit esse notum מלשון קדר,[5] קדרים autem Tartaros sensu collectivo denominat. Cumanos cum Avaris conjunctissimos fuisse jam nomen CHER-

[1] MIKLOSICH «Die Slavischen Elemente im Magyarischen». Viennae, 1871. Pag. 60.

[2] LUCIANUS «de vita longaeva» cap. 15.

[3] Epitome Historica rerum Bohemicarum. Pragae, 1677. Pag. 267.

[4] JERNEY l. c. Tom. II. Pag. 107.

[5] JOHANNIS BUXTORFII Lexicon etc. denuo edidit et annotatis auxit BERNARDUS FISCHERUS. Lipsiae, 1875.

Codex Cumanicus'ta Verilen Bilgilerin Türkçesi

İskitlerin adı çok eski zamanlardan beri kolektif olmuştur. Bu adın bir zamanlar Hyperborei denilen bölgelerden İran kökenli insanların ülkelerine kadar her yere dağılmış olan insanlara, aynı zamanda Turaniklere tekabül ettiği ortaya çıkıyor. Pers destanı *Şehname,* Turanlılarla İranlıların çok eski ve kanlı savaşlarının hatırasını hâlâ koruyor. Ephori'nin coğrafya otoritesi olan Strabon yalnızca Sauramatları İskitlerden ayırmakla kalmadı, aynı zamanda İskitlerin kendi aralarında karakter ve gelenekleri bakımından çok farklı olduğunu söyledi.

Herodotos da İskitlerin dilinin aynı karakterde olmadığını söyledi. Bu yüzden örneğin, Gelonların dilini Budinlerin dilinden açıkça ayırdı ve burada ses bakımından Gelonların dilinin yalnızca Grek değil, aynı zamanda İskit dili de olmadığını anladı. Çünkü Grek dilini Budinlerin dilinin karakterinden ayırmak ihtiyacı asla olmadı. Bir başka yerde Sauramat dilinin, diğer İskitlerin dilinden farklı olduğu bilgisini verdi. Grekler, etnografik konularda bilgisiz oldukları için, İskitlerin adını hatalı bir şekilde kolektif kullanmışlardır. Gerçekten eski Grekler, kuzey insanlarının etnolojik farklılıklarını yeterince gözlemleyemeden bu insanların hepsine birden İskitler diyorlardı.

Pompeji Trogi'nin epimatoru Justinus, İskitlerin özellikle Mısırlılardan daha eski olduğunu şu şekilde belirtti: *"Her ne kadar İskitler ve Mısırlılar arasında soyun eskiliği konusunda çok uzun bir çekişme olmuşsa da İskitlerin soyu en eski olmuştur."****[161]*** Mısırlılar üstün olmalarına rağmen, İskitlerin her zaman daha eski olduğu görüldü. Artık belgelerin bolluğu İskitlerin kolektif adının farklı Türk soylarını içerdiğini açıkça gösteriyor. Eski yazarlar Massagetler, Alanlar, Sakalar ve Partlara *"İskitler"* diyorlardı. Son zamanlarda Grek yazarları onların açıkça Türk olduğunu söylüyor. Theophanus Byzantinus, Perslerin kendi dillerinde *"Kermichionlar"* dedikleri Massagetlerin Türkler olduğunu açıkça beyan etmiştir. Ammianus Marcellinus, Alanların Massagetlerden türemiş olduğunu açıkça

şöyle ifade etti: *"Alanlar, dağların adından bu adı almışlardır."* Strabon'un Massagetlere benzer gördüğü Sakalar, bir zamanlar Oxus ve Jaxartes arasındaki bu bölgelerde ikamet ediyorlardı. Bütün zaman boyunca Türk insanlarının ele geçirmiş oldukları bu bölgeleri tutmuş oldukları biliniyor. Gallia'nın önde gelen öğreticisi Guiardus de Lauduno, 13. yüzyılın başında Partların bu zamanın Türkleriyle, halklarının karakterleri nedeniyle en iyi şekilde bir araya geldiğini, *"Çünkü kökleri Türk olanlar, eski adı dolayısıyla Partlardır"* diyerek belirtti.

Burada Part krallarının kolektif adının Arsak (Romalılar arasında Arsaces) ve Massagetlerin etnik adında (Massag) Sacarum'un (Saklar) eski adının (Grekler arasında Sakai) kuşkuya yer bırakmamış olduğunu gözlemliyorum. Sak, Saka oriental Türk sözünün sağ, akıllı, yetenekli, ileri görüşlü anlamına gelen kelimelerle aynı olduğu görülür. Eskiçağ yazarları Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar çok geniş bir sahada Türk diline ait coğrafya adlarını kullanmışlardır. Mesela, Temerinda, Karumpaluk, Graucasus, Silyn. Plinius NH. 7'de Temerinda adını orijinal belirtisine matrem maris, denizin anası dedi. Bizzat Tanais'e İskitler Silyn (sinum, koy, körfez) diyorlardı. Maeotis, Temerinda, ki bu matrem maris'i, yani denizin anasını işaret eder. Bu yüzden de Dionysos Maeotis'e denizin anası diyor. Birleşik sesin ilk kısmını Tengiz ve Tenger ile karşılaştırmak niyetindeydim. Dahası bu sesin formundaki Temer'in (Tenger yerine) Türkçe dillerdeki "r" ile "s" harf değişiminin eski**[162]** örneği olarak, özellikle Çuvaşça'da sık sık kullanıldığı anlaşılır. Türkçe oriental közeng, *"pencere"* formundaki ıslık sesi "z"yi körmak kelimesinin kuruluş formunda görüyoruz. Göstermek, Yakutça gösttör, körögüh ile birleştirilmiştir. İşte bu annottan Plinius tarafından aktarılmış olan temer formundaki "e" ve "i" seslerinin değişimi ortaya çıkıyor. Plinius hatalı bir şekilde "n" yerine "m" yazmıştır. Türkçedeki Silyn adı oriental Siliğ'e karşılık geliyor. Çünkü bu aydınlığa, parlaklığa, berraklığa işaret eder. İskitler Jaxartes'e Silis adını veriyorlardı (bugün Sır ya da Sır-Derya). Yine Plinius, İskitlerin Kafkas dağlarına kendi dillerinde Graucasum adını vermiş olduklarını belirtti. *Bizzat* İskitler, Perslere Chasaros ve Kafkas

dağına Graucasum, yani Akkar dediler. Türk dilinin kar, nixe, kar'a ve okar, yükseğe denilmektedir. Çünkü biçimlerdeki augan, Uygurca okan, Çağatayca ogan, *"ens supremum"* deus maximum'a, en büyük Tanrı'ya işaret eder. Plinius tarafından aktarılmış olan Graucasus adı, Türkçe kar aukas (aukar) *"ulu ak kar"*ın bileşimi olduğu inanılmaz değildir, çünkü Graucas formunun ıslık sesi, belirsiz dental "r"ye kolayca dönüşebilir. Türkçe Kaukcasi Kafdağ adındaki kau hecesiyle kaf hecesi açıkça bir araya geldi, gerçekten dağ, eski aukas, aukar (okar)la aynı şeye işaret ediyor. Dünya coğrafyasında üstat olarak bilinen H. Kiepert, bunun ilk kısmını kısa süre önce açıkça aydınlattı, ki Caucasi dağının bazı vadileri çok eski zamanlardan beri Türk kökenli insanlar tarafından iskân edilmiştir. İskân bizim Plinius'tan aktardığımız Caucasi adının etimolojisi için çok güçlü bir destek olarak görülmektedir. Maeotis'e İskitler Karumpaluk adını vermiştir. Onların dilinde bu ad balık gölüne işaret eder. Türkçe balık, balık, piskis, yalnızca İskitlerin önceden söylenmiş olan coğrafya adı değil, aynı zamanda tarihin babası Herodotos'un aydınlattığı Tanrıların İskitçe terminolojisinin, Türkçe dillerin herhangi bir uzmanının bunun karakterini fark edeceği kadar açıktır. Çünkü Herodotos, İskitlerin Vesta'ya Tabiti, Zeus'a Papaeos, Gaea'ya Apia, Venus Urania'ya Artimpasa, Neptunus'a**[163]** Thami-masadas dediklerini söyledi. Bizzat bu kökene dayalı adlar için kendi kitabında, Celsus'a karşı tam ters bir tez ileri sürerek, Apollonis'e Gongosür adını veriyor. Herodotos'taki Oitosyros'un yerine Gongos formu açıkça Türkçe Güneş, Sol ile bir araya geliyor. O, gerçekten Thamimasadas'ın yerine Thagimasad yazmıştır. Onun birinci kısmının Türkçe Tengiz, Tengis'in aynı olduğu görülür. Thamimasadas belki aynı şey olabilir. Çünkü Tengising atası Denizin babası, Pater maris'tir. Bu adla birinci kısımda söylenmiş olan Temerinda bir araya gelir. Kesin olarak Artimpasa, Türkçe Erdem Paşa, bütün cesaretlerin başı anlamındadır. Tabiti bana Tanrı'ya tapımı işaret ediyor gibi geliyor ve en büyük Tanrı'nın adı Papaeos, Türkçe Baba, Dede, Ata, Babir, Bayat, yaşlı; Uygurca, Bayat, Çağatayca Biyat Tanrı ile çok uygun bir şekilde bir araya geliyor. Dahası Macar dilinde Tanrı'ya zaman zaman *"yaşlı, senex"* adı veriliyor ve bizzat Deus, Tanrı'nın ilk hecesi açıkça *"eski, Ebedi'ye*

işaret ediyor. Böylece eski Türklerin Tanrısı" ens supremum'u okan, aukan, ki insan soyunun eski atası Bayat, Papaei adında söylediğimiz Baba gibi seslendiriliyor. Bu kısa etimolojik ara sözü tamamladıktan sonra, tarihi izaha geri dönelim.

Herodotos, Tanais ırmağının sağ tarafından Budinlerin ülkesi üzerine Tyssagetlerin komşuları Tyrkaslar'ın (ki bu bana yazının hatası dolayısıyla eski Turkai'den doğmuş gibi geliyor, çünkü "T" ve "İ" harfleri kendi aralarında kolayca değişebiliyor) ikamet etmiş olduklarını söyledi. Plinius Maeotis civarındaki Tussagetler (Thussagetae) yakınındaki farklı Türk (Turcae) soylarını da zikrediyor. Tussagetler, Türkler ta etrafı ağaçlı vadilerle kapalı çetin çöllere kadar, bunların ötesinde Riphaeos dağlarına kadar Arimphaeilerin olduğunu belirtiyor. Herodotos'un av peşinde koşan göçebeler olduğunu, onların Volga ve Ural arasında yerleşmiş olduklarını söylediği Turkai halkının adının, Türkçe Yürük, gezici ile aynı olduğunu Kiepert ortaya koydu. Gördüğümüz gibi, Bizans yazarları arasında kolektif olarak düşünülmüş olan Türklerin adı aydınlatılmıştır**[164]** ve bizzat bu ad Doğulu yazarlar arasında kolektif olarak adlandırılacak kadar sık kullanıldı; öyle ki, Sa'adia açıkça kolektif adı yorumlanıyor ve Türklerin adını Talmude yerine Togarma okuyabiliyor. Togarma adının Türk adıyla aynı olduğuna Mordtmann haklı olarak dikkat çekti. Th. D'Okza ve diğerleri Persçedeki Türklerin adı Turan'ın aynı şekilde gizli bulunduğunu söylüyorlar. Şemseddin, devam eden yerde Türk kelimesini kuşkudan uzak kolektif bir düşünceye çekti. Bulgarlar kendilerinin Türkler ve Slavlar arasında yerleşmiş olduğunu söylüyor. Sakaların adı Herodotos'ta olduğu gibi, Persler tarafından da aynı şekilde kolektif olarak kullanılmıştır. Diğer Bizans ve Doğulu yazarlar bölünmüş Türk halklarını Hunların adıyla belirtiyorlardı. Procopius Got savaşı adlı kitabında Massagetlere Hunlar dedi. Bunu şu şekilde belirtti: *"Massagetler ya da şimdi Hunlar diyorlar."* Evagrius tarihinde, *"Hunlar bir zamanlar Massagetlerdi"* şeklinde geçiyor. Theophylactus Simocatta, Perslerin komşuları olan Partlara birçokları tarafından Türkler denilmiş olduğunu söyledi ve eserin bir başka yerinde, Persler tarafından Doğulu Borea'ya doğru yerleşmiş olan Türklere

Hunlar adı verilmiş olduğunu söyledi. Procopius, Bulgar halkına kesin olarak Hunlar diyordu. Doğu bilimciler arasında Hunların adı artık kolektif düşünceyle güçlendi. Böylece, örneğin Persli tarih yazarı Mirchond, Avarları, Hazarları, Uzları, Peçenekleri Hun soyunun dört kolu olarak adlandırdı ve Suriyeli yazarlar Cyrillona zamanında Barhebraeum zamanına kadar, Türk ve Moğol soylu insanları Hun adıyla anıyorlardı. Artık Türk soylu aynı halkları, Uğurlar, İugurlar, Ugorlar diye adlandırdılar. Ugor adının en eski izi açıkça Strabon'da keşfediliyor. Çünkü çok zeki coğrafyacı, soyların terminolojisinde, Tanai ve İstrum arasında yerleşmiş olan halkları bir zamanlar Iazygislere komşu olan Urglar olarak adlandırdı. Eğer Türegetlerin adı, Plinius'ta geçen Tussagetlerin adıyla aynı ise, -ki buna hiç kuşku yoktur- Urgların da Plinius'un Türkleriyle aynı halka işaret edeceğine kesin olarak inanıyorum.**[165]** Iordanis, Hunların ve Uğurların adını, daha sonra Hunugurlar birleşik adıyla çağırılmasına neden olacak kadar birleştirdi. Fakat burada Hunugurlar olarak tanınıyorlar. Bunların adı Suriye tabirinde zaman zaman Unoje formu altında söylenir.

Thephylactus Simocatta, Uarlara yani Avarlara tek ve aynı adla Ugorlar dedi. Avarlar arasında en rütbeli öndere işaret eden Kağan'ın adı, küçük rütbelilerin adları Tudun ve İugur (Türkçe tutmak kelimesi, yalnızca tutmak, korumak, almak, zaptetmek değil; aynı zamanda hükmetmek'e işaret eder, en tanınmış kağanların bizzat özel adı Bayan, Çağatayca *"Bay", "zengin", "önder"),* rahip Avarların tanımlaması Theophylactus tarafından nakledilmiştir. Bokolabra, bu formun ilk kısmını üstat P. Hunfaluu, Türkçe Buki kelimesiyle karşılaştırdı. Avarların Türk soylu olduğunu açıkça onayladı. Yalnızca Hunlar, Avarlar, Kumanlar değil; aynı zamanda Deşti-Kıpçak toprağına yerleşen diğer Türk boylarına Batılılar tek kelimeyle Ugor adını verdiler. Şimdi Ianuesis tarihinin diplomatlarını ve gizlenmiş kitaplarını hiç bıkmadan incelemiş olan Usta Oliver! notlarla açıkladı. Elia ve İharcassius'un diplomatlarında, bunların orijinal dili Ogareşa değil, lingua Tatarica diye adlandırılıyor. Yalnızca İanuenses değil, aynı zamanda diğer Doğulu yazarlar Taurikler'i ve Deşti-Kıpçak Türklerini Ugorlar diye adlandırıyorlardı. Ugor adının Türklerin

eponim adı Oğuz ile aynı olduğu görülüyor, çünkü Persli Reşideddin Oğuz boyuyla aynı zamanda takip eden Kıpçak, Kangli, Karlık, Kalagi, Ağaç-Eri ve Uigur'u zikrediyor. Aynı adın formunun açılımında, Ogor ve Oğuz'da "r" ile ıslık sesi değişiminin, diğer eski örneğini gözlemliyorum. Pliniustan aktarılan Temerinda adı ve Neptunus'un İskitlerin Thamisadas'ının adı bu şekildedir. Ruslar zaman zaman Oğuz boyuna Polowzi adını veriyorlar, gerçekten Polowzi hepsinin arasında Kumanlara işaret ediyor. Fakat Theophylactus, Kumanlara aynı zamanda Avarlarla birlikte Ugorlar diyor. Bu öngöndermeleri Ugor ve Oğuz adı izler ve aynı orijinli olduğunu gösterir. Chalcondylas, Oğuzların**[166]** iki lideri Duzalp ve onun oğlu Oğuzalp'in Bizanslılarla savaş yapmış olduğunu söyledi. Oğuz boyunun daha sonra Türkmenlerden olduğunu söyledi. Oğuz boyunun daha sonra Türkmenlerden olduğu söylenmiş ve Türkmenlerin herhangi bir boyuna Oğuzçali değil, Ogurçali deniliyor. Fakat H. Kiepert, Türkmenlerin orijinini hiç kuşku duymaksızın deklare etti ve onların Dahların, Parnların, Massagetlerin neslinden olduğunu açıkladı. Bizzat Ogur adı*"ikinci talih, iyi kehanet"e* işaret ediyor.

Gördüğümüz gibi Kumanlara Theophylactus, Ugorlara İbni Fadlan ve diğer Doğulu ve Batılı yazarlar Türklere, Georgius Cedrenus İskitlere ad veriyor. Plinius Kaspio denizinden doğuya yerleşmiş olan soylar arasında Kumanları ve Iatiosları zikrediyor ve Kafkasya kapılarının yakınındaki kaleye *"Kumania"* adını veriyor. Bunlardan sonra Kafkasya kapıları vardır, büyük bir hatayla buraya bir çokları tarafından Kaspialar denilmiştir. Dağlar arasında geçitler vardır. Bunlar ağaçtan direklerle kapatılmıştır. Buranın ortasında aşağıya doğru bir ırmak akmakta ve alt tarafta bir kale bulunmaktadır (o kaleye kumania adı veriliyor). Claudius Ptolemaeus, Maeotis yakınındaki Kumanların Basternler ve Roxalanlar arasında yerleşmiş olduğunu söyledi. Cornides de Georgium Pray'a yazdığı mektuplarında bu yeri notlarla açıkladı. Aynı şeklide Ptolemaedos Udosların (Uzlar) Volga içlerine kadar yerleşmiş olduklarını söyledi. Kumanların Kaspium denizi yakınında eski Parthia'da yerleşmiş oldukları artık takip edilebiliyor. Çünkü Persler Kaspia Denizine ya

Bahr'il uz ya da Bahr'il uze adını veriyorlar. Bu ad artık Türkler arasında tam olarak yerleşti. Kafkaslar'dan doğup Kaspium denizine dökülen Kuma ırmağını da aynı şekilde Kumanlar kendi adları olarak aldılar. Eskiler Kuman'a Udon adını veriyorlardı. Cihannuma'da Kumanların kasabası Sevayih olarak zikrediliyor. Adın ilk formunun sevaniç, sevinç, *"zenginlik", "iyi haber"* olarak yazıların ihmalinden dolayı düzeltilmesine inanıyorum. Frâhn haklı olarak burada *"çangü, çayigü"* okunmasının gerekli**[167]** olduğu uyarısında bulundu, yani Jaik ki bu ırmağı Ptolemaeus Daix yazdı. Kumanlar böylece zaman zaman göçebe hayatı sürdürdüler. Fakat zikredilmiş kelimelerden anlaşılacağı üzere, onların liderleri kente ve saraya sahip oldular. Bu kenti Moğolların tahribinden sonra yeniden restore ettiler. 9. yüzyılın sonuna kadar Kumanlar, Hazarlar ve Peçenekler arasındaki bölgeyi ellerinde tutmaya devam ettiler. Fakat o zaman aynı zamanda Hazarlarla birlikte Peçeneklerin toprağına saldırarak eski yerleşikleri sürdüler, fakat Constantinus'un öğrettiğine göre, Peçeneklerin hiçbirisi yine de geri dönmeyerek, Uzlarla, yani Kumanlarla dostluk kurdular. O zaman ve daha sonra kendi aralarında bölünmüş olarak kaldılar. 9. yüzyılda Bulgar kırallığına ve daha sonra Hazarya'ya giden İslamiyet artık Kumanlar arasında da yayılmıştır. Kumanların bu dinine daha sonraki Latin yazarları "Tatar ayini" adını veriyorlardı, böylece Ioannes diaconus kükülllöiensis, Kumanların Tatar ayini yaptıklarını belirtmektedir. Kazvini Kosmographia'da Guzların kendi zamanında Hıristiyan olduğunu belirtmektedir. Kazvini ardından Guzl'arın ülkesini Kırnak bölgesi olarak tanımladı, çünkü buradaki adın Kumak yazılmış olduğuna inanmış bulunuyorum, çünkü Türkçe yargının sesli harfi "i" ve "u"nun bu kadar küçük olması ilginçtir. Kazvini şunu söyledi: Bu bölgenin yerlilerini özel olarak yazacağım ve bu ülkenin kutsal dağındaki Guzlar, Menkur kültürü tayin etmişlerdir. Menkur kelimesi bana iki kelimeden "mengü" ve "ur"dan birleşmiş gibi görünüyor. Bunların ilki "ölümsüzlük"e, ikincisi "efendi"ye işaret ediyor, bir venetli tabletin Kumanca sıfatı *"mengü",* örneğin pag. 144'te *"mengü yıllar", "sayılamaz yıllar",* "sonsuzluk" ve *"ur"* sesi, ki bu yalnızca Macarcada değil, aynı zamanda Bulgarcada *"efendi"ye* işaret ediyor. Belki İskitlerin "Sakaurak" adındaki Partların kralının işi güçten düşünce bitmiştir. Kendi krallarını Sinatraklem'den

seçiyorlar, Urak aynı zamanda "efendi"ye işaret eder. Daha sonraki Kumanların yazma sanatında uzman oldukları Bohuslavus Baldini tarafından belirtilmiştir:**[168]** Bugün Evaczicio ve Oslova-nersi Coenobio'ya uzak olmayan barbarların herhangi bir anıtı Hıristiyan mezar anıtından üstündür ki, bunda Kumanların birçok mezar ve kaya yazılarının onların harfleriyle yazılmış olduğu gözleniyor.**[169]**

Belge 2. Sus ve Çevresinden Bulunan Çivi Yazılı Türkçe Kelimeler

Belge 2. Sus ve Çevresinden Bulunan Çivi Yazılı Türkçe Kelimeler

ANİRA	*ONAMAK*
ARTA	*OTURMAK*
ARTAK	
ATA	*ATA*
ATTATA	*ATA'NIN HUSUSİ FORMU*
ARTARI	*ATA'NIN HUSUSİ FORMU*
ATIVA	*ORTASINDA*
ATZA	*UZAK, UZUN*
ATZASNİ	
ATZAKKA	
ATZAKA	
BALU	*BARU*
DAL	
DALVA	*DOLU*
DALVA AÇTU	*DOLDURULDU*
DALDU	*DOLDURMAK*
DALDUKA	*DOLDURULMUŞ*
DALDUK	*DOLDU*
DU	*TUTMAK*
EVİDU	*TUTMAK*
GAMİ	*GEMİ*
GAMİNA	
GİK	*GÖK*
GİKKA	*GÖK*
I	*IRMAK*
İRÇİKKİ	

[170]

İRÇİGİFANA

İRÇİGİ *ARTIK, ARTMAK*

İVAKA *AYAKLANMAK*

KAPPİKA *KAPAMAK*

KARATA *KART,YAŞLI*

KATZAVANA *KAZIMAK*

KIÇI *KIŞI*

KIÇIRRANNA

KİÇİRANA

KİÇİRRA

KUTİS *GETİRMEK*

KUTTA *KATMAK*

PIRI *BARMAK,VARMAK*

PIRIJ

PİRİS

İN-PİRUGAT

İN-PİRİK

PIRIFA

AP-PİRİK

RİLU *YAZMAK*

RİLUVA

RİLUÇA

RİLUK

RUP

RUPUÇAĞRI

ÇAĞRI *OĞUL*

ÇARAK

ÇARAKAPPİKA *KAPAMAK*

ÇATANİKA *UZUN, UZATMAK, ÇATMAK*

TAKAPARRAPA — *TUĞ*
TAKA
TAN — *TANRI, TENGRİ*
TANRİ
TANRİPİ
TANRIK
TANNİCAT
TANPAFA
TAP — *TAP*
TARİ — *TALAMAK*
TARİSTA
TARINTI
TARNA — *TANIŞMAK*
TARNAİNTİ
TARNAS
TARNASTI
TARNAMPI
TARTİ — *TARTINMAK*
TARTINTI
TARTİNTA
TAUFA — *DAYAMAK, TAYAMAK*
TAUVALUFA
TIRI — *DEMEK*
TİRİJ
TİRİNTİ
TİRİS
TİRİRA
TİRİNTA
TİRİÇÇA
TİRİKKA
TARRIKA

TİRİMANİUN

TİRİMAPİ

TİRİSTİ

TİRİJS

UFARRİ OBİRİ

UT İTMEK

UTTA

UTTAS

UTTAUT

UTTUTTA

UTTİUT

UTTARA

UTTASTI

UTTASTA

UTTİRTİ

UTTİS

UTTAINTI

UTTIVARA

UTTİNİUNUPA

VARA DEDİ, DEDİM

VAL YOL

VARTARAKKA

TARRA TÖRE, DOĞRU, HAK

VİT GİTMEK

VİTA

VİTGİNİ

VİTAS

VURUN URUN, YER

Belge 3. Esik Kurganından Bulunan Yazı

Resim 1a

Resim 1b

Resim 1a-b: Gümüş çanağın üzerindeki yazı. Esik Kurganı. (K.A. Akişev, Kurgan Issık, Moskva, 1978, res.70.)

Resim 2: Gümüş çanağın üzerindeki yazının K.A. Akişev tarafından yapılmış olan kopyası. Resmi ve kopyası verilen yazı Olcas Süleymanov tarafından "khan uya üç otızı yok boltı Utıgsi tozittı" şeklinde okunmuş ve "Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu (Halkın ?) adı da yok oldu" şeklinde transkripsiyonlanmıştır.**[174]**

Tablo 1-3: Olcas Süleymanov'un Esik Kurganında bulunan yazıda 26 harfi tespiti (Cedi Sudin Köne Cazbaları).**[175]**

ρηται ἐν τοῖσι προτέροισι. Καὶ περὶ μὲν τῶν ἐν τῇ Ἀσίῃ οὕτως ἔχει.

VI.

LXXXIX. Ἐν δὲ τῇ Εὐρώπῃ ἐστὶ ἔθνος Σκυθικὸν, ὃ περὶ τὴν λίμνην οἰκέει τὴν Μαιῶτιν, διαφέρον τῶν ἐθνέων τῶν ἄλλων· Σαυρομάται δὲ καλεῦνται. Τουτέων αἱ γυναῖκες ἱππάζονταί τε καὶ τοξεύουσι, καὶ ἀκοντίζουσι ἀπὸ τῶν ἵππων, καὶ μάχονται τοῖσι πολεμίοισι, ἕως ἂν παρθένοι ἔωσι. Οὐκ ἀποπαρθενεύονται δὲ μέχρις ἂν τῶν πολεμίων τρεῖς ἀποκτείνωσι· καὶ οὐ πρότερον ξυνοικέουσι, ἤπερ τὰ ἱρὰ θῦσαι τὰ ἐν τῷ νόμῳ. Ἣ δ' ἂν ἄνδρα ἑωυτῇ ἄρηται, παύεται ἱππαζομένη, ἕως ἂν μιν ἀναγκαίη καταλάβῃ παγκοίνου στρατιῆς.

XC. Τὸν δεξιὸν δὲ μαζὸν οὐκ ἔχουσι· παιδίοισι γὰρ ἐοῦσι ἔτι νηπίοισι αἱ μητέρες χαλκίον[a] τετεχνημένον ἐπ' αὐτέῳ τουτέῳ διά-

[a] ὑγρ. χάλκεον.

πυρὸν ποιέουσαι, πρὸς τὸν μαζὸν τιθέασι τὸν δεξιὸν, καὶ ἐπικαίεται, ὥστε τὴν αὔξησιν φθείρεσθαι, ἐς δὲ τὸν δεξιὸν ὦμον καὶ βραχίονα πᾶσαν τὴν ἰσχὺν καὶ τὸ πλῆθος ἐκδιδόναι.

XCI. Περὶ δὲ τῶν λοιπῶν Σκυθέων τῆς μορφῆς, ὅτι αὐτοὶ ἑωυτοῖσι ἐοίκασι, καὶ οὐδαμῶς ἄλλοισι, ωὐτὸς λόγος καὶ περὶ τῶν Αἰγυπτίων· πλὴν ὅτι οἱ μὲν ὑπὸ τοῦ θερμοῦ εἰσι πεπιεσμένοι [1], οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ ψυχροῦ.

XCII. Ἡ δὲ Σκυθέων ἐρημίη καλευμένη, πεδιάς ἐστι καὶ λειμακώδης, καὶ ψιλὴ [2], καὶ ἔνυδρος μετρίως· ποταμοὶ γάρ εἰσι μεγάλοι, οἳ ἐξοχετεύουσι τὸ ὕδωρ ἐκ τῶν πεδίων.

XCIII. Ἐνθαῦτα [3] καὶ οἱ Σκύθαι διαιτεῦνται· Νομάδες δὲ καλεῦνται, ὅτι οὐκ ἔστι σφι οἰκήματα, ἀλλ' ἐν ἁμάξῃσι οἰκεῦσι. Αἱ δὲ ἅμαξαί εἰσι, αἱ μὲν ἐλάχισται, τετράκυκλοι, αἱ δὲ, ἑξάκυκλοι. Αὗται δὲ πί-

[1] Ἐγρ. βεβεασμένοι. [2] Ἐγρ. ὑψηλή. [3] Ἐγρ. ἐνταῦθα.

λοισι περιπεφραγμέναι. Εἰσὶ δὲ καὶ τετεχνημέναι[1] ὥσπερ οἰκήματα, τὰ μὲν διπλᾶ, τὰ δὲ τριπλᾶ[2]. Ταῦτα δὲ καὶ στεγνὰ πρὸς ὕδωρ, καὶ πρὸς χιόνα, καὶ πρὸς τὰ πνεύματα. Τὰς δὲ ἁμάξας ἕλκουσι ζεύγεα, τὰς μὲν δύο, τὰς δὲ τρία βοῶν, κέρως[3] ἄτερ· οὐ γὰρ ἔχουσι κέρατα[4] ὑπὸ ψύχεος.

XCIV. Ἐν ταύτῃσι μὲν ὦν[5] τῇσι ἁμάξῃσι αἱ γυναῖκες διαιτεῦνται ξὺν τοῖσι παιδίοισι· αὐτοὶ δ' ἐφ' ἵππων ὀχεῦνται οἱ ἄνδρες· ἕπονται δὲ αὐτέοισι καὶ τὰ πρόβατα τὰ ἐόντα, καὶ αἱ βόες, καὶ οἱ ἵπποι. Μένουσι δ' ἐν τῷ αὐτέῳ τοσοῦτον χρόνον, ὅσον ἂν ἀπόχρῃ αὐτέοισι τοῖσι κτήνεσι ὁ χόρτος· ὁκόταν δὲ μηκέτι, ἐς ἑτέρην χώρην μετέρχονται. Αὐτοὶ δ' ἐσθίουσι κρέα ἑφθὰ, καὶ πίνουσι γάλα ἵππων, καὶ ἱππάκην τρώγουσι· τοῦτο δ' ἐστὶ τυρὸς ἵππων. Τὰ μὲν ἐς τὴν δίαιταν αὐτέων οὕτως ἔχει καὶ τοὺς νόμους.

XCV. Περὶ δὲ τῶν ὡρέων, καὶ τῆς μορφῆς, ὅτι πουλὺ[6] ἀπήλλακται τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων τὸ Σκυθικὸν γένος, καὶ ἔοικε αὐτὸ ἑωυτέῳ, ὥσπερ τὸ Αἰγύπτιον, καὶ ἥκιστα που-

[1] Ἐγρ. τετεχνασμέναι. [2] Ἴσ. γρ. τὰ μὲν διπλόα, τὰ δὲ τριπλόα. [3] Ἴσ. γρ. κερῶν. [4] Ἴσ. γρ. κέρα. [5] Ἐγρ. οὖν. [6] Ἴσ. γρ. καὶ τῆς μορφῆς, πουλύ.

Hippokrates'in İskitlerin Yaşayışı Hakkında Verdiği Bilgilerin Türkçesi

LXXXXIX. Avrupa'da İskit kavmi bulunur. Azak denizi çevresinde otururlar. Diğer kavimlerden farklıdırlar. Sauramatlar diye de adlandırılırlar. Bunların kadınları kızoğlankız kaldıkları sürece ata biner, ok atar, at üstünde kargı savurur ve düşmanla savaşırlar. Üç düşman öldürmedikçe evlenmezler. Töre gereğince hayvan kurban etmeden kocalarıyla aynı evde oturmazlar. Bir kız kocaya varınca, genel bir seferberlik zorunluluğu ortaya çıkmadığı sürece, ata binmeyi bırakır.

XC. Kadınların sağ memeleri yoktur. Çünkü kızlar daha çocukken anaları, bu iş için yapılmış tunçtan bir aleti şiddetle kızdırıp sağ memeye bastırarak dağlarlar. Böylece memenin büyümesi önlenir. Bütün kuvvet sağ omuz ve kola gider.

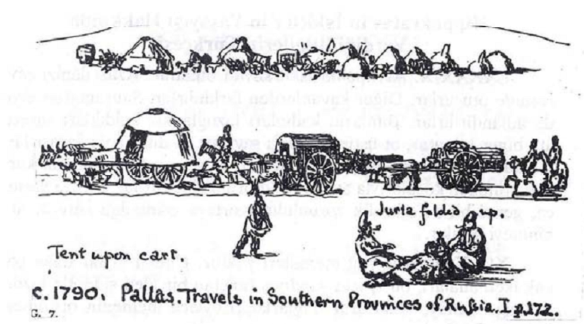
XCI. İskitlerin diğer kısımları birbirlerine ne kadar benzerler ise, diğer kavimlerden de o kadar farkları vardır. Bunların çehre hatlarının bir örnek olmasının sebebi, Mısırlılarda olduğu gibi açıklanabilir. Bu söz, İskitlerin soğuktan, Mısırlıların sıcaktan kavrulduğunu saymazsak, Mısırlılar için de geçerlidir.

XCII. İskit çölü denilen yer, otlakları bol, yüksek ve rutubeti az bir ovadır. Çünkü bu ovanın ortasından geçen büyük ırmaklar suyu köylerin dışarısına götürürler.

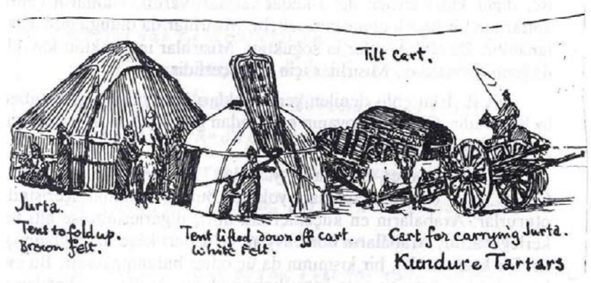
XCIII. İskitler buralarda yaşarlar. Bunlara göçebe derler. Çünkü sabit bir ikametgâhları yoktur. Bunlar arabalar içerisinde otururlar. Arabaların en küçüklerinin dört, diğerlerinin ise altı**[179]** tekerleği vardır. Arabaların dört bir yanı ve üstleri keçe ile kaplanmıştır. Bir kısmının iki, bir kısmının da üç odası bulunmaktadır. Bu evler yağmura, kara ve yele karşı korunaklıdır. Arabaların bazılarını iki çift, bazılarını ise üç çift öküz çeker. Öküzlerin boynuzu yoktur, çünkü soğuk yüzünden boynuzlan çıkmaz.

XCIV. Bu arabalarda kadınlar çocuklarla birlikte yaşarlar. Erkeklerse at üstünde onların yanlarında giderler. Bunları koyun sürüleri, sığır ve atlar izler. Bir yerde hayvanlarına ot bulabildikleri sürece kalırlar. Otların hepsi bitince başka yerlere giderler. İskitler pişmiş et yerler ve kısrak sütü içerler. Bu sütten bir de "hippace" denilen peynir yaparlar. İskitlerin âdetleri ve yaşayış tarzları bunlardır.**[180]**

Levha 1

Resim 1a

Resim 1b

Resim 1a-b: Güney Rusya'da yaşayan türkler (yaklaşık 1790). Pallas'ın "Travels in Southern Provinces of Russia" adlı eserinden Minns aynen almıştır. (E.H. Mins, Scyhians and Greek, Vambridge, 1913, Resim 7).**[181]**

Levha 2

Resim 2: Saka giyimi (rekonstruksiyon)

(K.A. Akişev, Kazakistan**'ın** Köne Altını, Almatı, 1983, Kapak Resmi)[**182]**

Levha 3

Resim 3: Saka giyimi (rekonstruksiyon)

(Türkler-I, Ankara, 2002, Resim sayfa 336).**[183]**

Levha 4

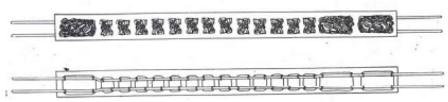

Resim 4: Başlık (Kazakistan Tanıtım Broşürü, Ankara, Kapak Resmi).**[184]**

Levha 5

Resim 5

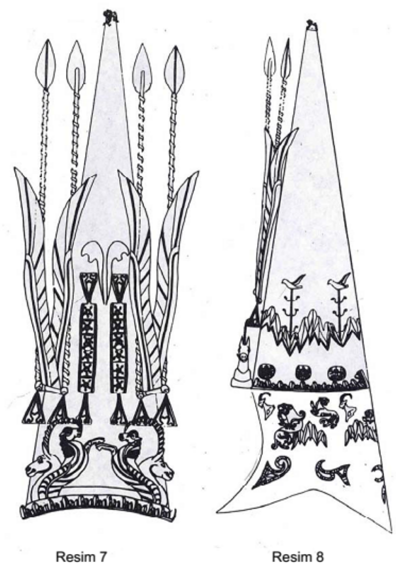

Resim 6

Resim 5: Kaftan (rekonstruksiyon) (K.A. Akişev, aynı eser, Resim 64).

Resim 6: Kuşak süsü (rekonstruksiyon) (K.A. Akişev, *aynı eser*, Resim 68).**[185]**

Levha 6

Resim 7: Başlık (rekonstruksiyon) (K.A. Akişev, *aynı eser,* resim 63).

Resim 8: Başlığın yandan görünüşü (K.A. Akişev, *aynı eser,* resim 63).**[186]**

Levha 7

Resim 9: Elektrum kımız sürahisinin ön yüzü. Chertomlyk (M.I. Artamonov, M Goldschatz der Skythen in der Eremitage, Hanau, 1970, Resim 163)

Resim 10

Resim 11

Resim 10: Elektrum kımız sürahisinden detay. Chertomlyk (M.I. Artamonov, Goldschatz der Skythen in der Eremitage, Hanau, 1970, resim 163).

Resim 11: Elektrum kımız sürahisinden detay. Chertomlyk (M.I. Artamonov, Goldschatz der Skythen in der Eremitage, Hanau, 1970, resim 163).**[187]**

Levha 8

Resim 12

Resim 12: Altın tarak üzerine kopya edilmiş İskitlerin mücadele sahnesi, Solokha Kurganı (B. Piotrovski Skythishische Kunst, Leningrad, 1986, resim 128).

Resim 13: Tarak üzerindeki sahneden bir kesit, İskit savaşçısı, Solokha Kurganı (M.I. Artamonov, *aynı eser,* resim 150).**[188]**

Levha 8

Resim 14: Pazırık Halısı (Türkler-I, Ankara, 2002, resim Sayfa 832).**[189]**

Levha 9

Resim 15

Resim 16

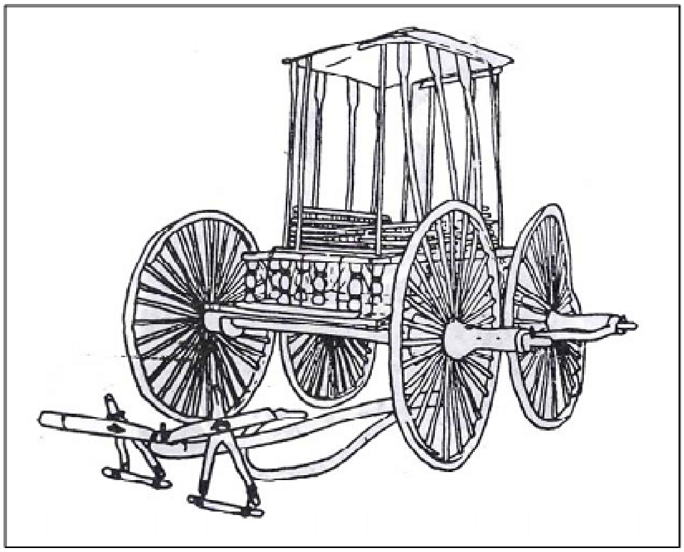
Resim17

Resim 15: Eyer Örtüsü Süsü (Türkler-III, Ankara, 2002, resim 139).

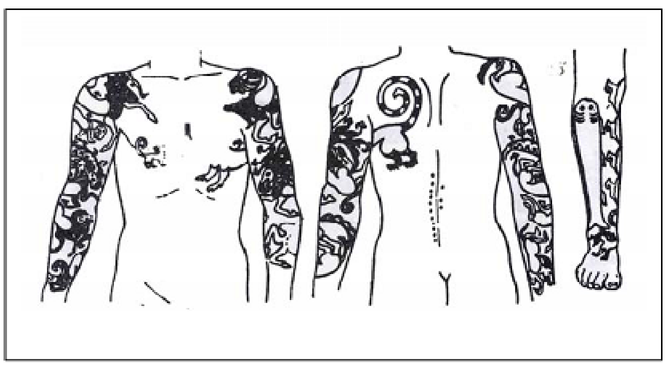
Resim 16: Eyer Örtüsü Süsü (Türkler-III, Ankara, 2002, resim 140).

Resim 17: Eyer Örtüsü Süsü (Türkler-III, Ankara, 2002, resim 141)**.[190]**

Levha 10

Resim 18: Cenaze arabası, V. Pazırık Kurganı(T. T. Rice; The Scythians, Thames and Hudson, London, 1958, Resim 30).

Resim 19 Resim 20

Resim 19: Mumyalanmış cesedin vücudundaki dövmeler, II. Pazırık Kurganı

(T.T. Rice, *aynı eser,* resim 27).

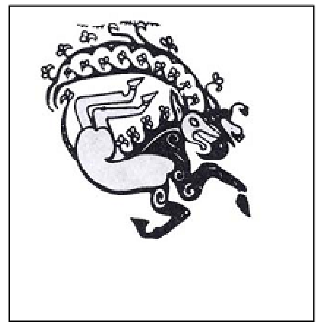
Resim 20: Mumyalanmış cesedin sağ bacağı üzerindeki dövmeler, II. Pazırık Kurganı

(T.T. Rice, *aynı eser,* resim 28)**.[191]**

Levha 11

Resim 21

Resim 22

Resim 21: Mumyalanmış cesedin sağ ve sol kolu üzerindeki hayali yaratık

dövmeleri, II. Pazırık Kurganı (T.T. Rice, *aynı eser,* resim 57).

Resim 22: Mumyalanmış cesedin sağ ve sol kolu üzerindeki hayali yaratık

dövmeleri, II. Pazırık Kurganı (T.T. Rice, *aynı eser,* resim 58).

Resim 23

Resim 23: Keçe örtünün sağ köşesinde bulunan hayali yaratık figürinleri,

V. Pazırık Kurganı (T.T. Rice, *aynı eser,* resim 57)**.[192]**

Levha 12

Resim 24

Resim 25

Resim 24. Dört nala giden at üzerindeki İskit'in yandan görünüşü, altın, Kul Oba (B. Piotrovski, *aynı eser,* resim 202).

Resim 25. Hipokampus'un yandan görünüşü, altın, Kul Oba (B. Piotrovski, *aynı eser,* resim 207).**[193]**

Levha 12

Resim 26

Resim 26: Sırt sırta dönmüş, yaylarını gererek ok atan iki İskit figürü, altın, Kul Oba (age.; Resim 199).**[194]**

Levha 13

Resim 27

Resim 28

Resim 27 Yemin eden iskitli, altın, Kul Oba (B. Piotrovski, *aynı eser,* resim 198).

Resim 28. Kan kardeş olan iki İskitli, altın, Kul Oba (B. Piotrovski, *aynı eser,* resim 196).**[195]**

Levha 14

Resim 29

Resim 29. Sihirbaz, altın, Oxus definesinden (E.H. Minns, *aynı eser,* resim 174).**[196]**

Levha 15

Resim 30

Resim 31

Resim 30. Birbirine kenetlenmiş iki hayvanın muhtemelen kurtla yılanın mücadele sahnesi. Sibirya'dan altın levha. Leningrad Hermitaj Müzesi (E.D. Phillips, The Royal Hordes, London, 1965, resim 107).

Resim 31. Av sahnesi, Sibirya'dan kemer tokası (Türkler-III, Ankara, 2002, resim 130)**.[197]**

Levha 16

Resim 32

Resim 33

Resim 32. Geyik, altın, Konstromskaya'dan, Leningrad Hermitaj Müzesi (B. Piotrovski, *aynı eser,* resim 16).

Resim 33. Geyik, altın, Kul Oba'dan, Leningrad Hermitaj Müzesi (B. Piotrovski, *aynı eser,* resim 213).**[198]**

KAYNAKÇA

AKİŞEV, K.A., *Kurgan Issık,* Iskustvo, Moskova, 1978.

AMANCALOV, A.S., "Runopodopnaya nadpis'is Sakskogo Zakhoroneniya", *Bestnik AN Kaz. SSR.,* 12, 1971, 64-66.

AMANCALOV, A.S., *"The Words of Ancestors",* Erdem, 5,15, 1989, 791-796.

ARSAL, S.M., *Orta Asya,* Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, Ankara, 1930.

ATAÇ, G., *İskitlerde Hekimlik,* Ankara, ?.

AYDA, A., *Etrüskler'le İskitler Arasında Benzerlikler",* VIII. Türk Tarih Kongresi, 1979,1: 287-292.

AYDA, A., *Türkler'in İlk Ataları,* Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1987.

BİÇURİN, N.Y., *Sabronie Svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii* v *drevnie Vremena,* İzdvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1950.

BİLGİÇ, E., "Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sumerlilerin Tarih, Kültür ve Medeniyetleri", *D.T.C.F. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi,* Ayrı basım, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1982.

BITTEL, K., *Kleinasiatische Studien,* İstanbuler Mitteilungen V, İstanbul, 1942.

BOKOVENKO, N., *"Tagar Kültürü", Türkler,* I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 518-523.

BOROVKA, G., *Scythian Art,* Paragan Book Reprint Corporation, New York, 1967.***[199]***

BULUÇ, S., "Şaman", *İslam Ansiklopedisi,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979 310-335.

DANOF, M., "Pontos Euxenos", *Paulys Realencyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft,* sp. IX, 1962, 866-1175.

DİYARBEKİRLİ, N., *Hun Sanatı,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.

DİYARBEKİRLİ, N., *"Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı",* Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1973.

DURMUŞ, İ., "Massagetler", *Bilig,* 3, 1996, 86-91.

DURMUŞ, İ., "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişminde At", *G.Ü. F.E.F. Sosyal Bilimler Dergisi,* 2, 1997, 13-19.

DURMUŞ, İ., "Saka-Pers Mücadelesi", *Bilig,* 4, 1997, 49-53.

DURMUŞ, İ., "İskitlerin Kimliği", *Türkler,* I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 620-627.

DURMUŞ, İ., "Scythian Culture", *The Turks,* I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 979-988.

EBERHARD, W., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbı Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası,* VII-VIII, 1942,125-191.

EBERHARD, W., *Çin Tarihi,* Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

EBERT, M., "Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode", *Reallexion der Vorgeschichte,* Berlin: Walter de Gruyter, 1929, 52-114.

ERGİN, M., *Orhun Abideleri,* Boğaziçi Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1991.

FRANKE, O., *Beitrâge aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk-völker und Skythen Zentralasiens,* ?, 1904.

GROTE, G., *History of Greece,* III, Harper, New York, 1857.

GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu,* (Çev. Reşat Üzmen), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1980.***[200]***

GRYAZNOV, M.P., "Öteki Dünya İçin Hazırlanan Atlar", *Unesco'dan Görüş,* 12, 1976, 38-41.

GUBOĞLU, M., "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", *VIII. Türk Tarih Kongresi,* II, 1981, 751-781.

GÜNALTAY, Ş., "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntihaların Mahiyeti ve Tezin Kat'î Zaferi", *Belleten,* II, 1938, 337-365.

HALOUN, G., "Zur Üe-Tsi-Frage", *Zeitschrilt der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft,* Leipzig: 93, 1937, 363-380.

HASAN ATA b. M.M.E., *Mufassal Tarih-i Kavm-i Türkî,* Şark Matbaası, Ufa, 1909.

HAYİT, B., *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.

HENTZE, C., "Beitrâge zu den Problemen des eurasischen Tierstyles", *Ostasiatische Zeitschrift,* VI, 1930, 150-169.

HERODOTOS, *Herodotos Tarihi,* çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

HERRMANN, A., "Sakai", *Paulys Real Encyclopâdie der Classischen Altertumswissenschaft,* Stuttgart, II Al, 1921, 1770-1806.

HERRMANN, A., "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", *Beihefts zur Archiv für Orientforschung I*., 1933, 157-170.

HINZ, W., "Zur İranischen Altertumskunde", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft,* Leipzig, 1939, 363-380.

HİPPOKROTOUS, *Hippokratous To Peri Aeron, Hydaton, Topon,* Parisioi: İ.M. Eberartos, 1816.

HUNTINGFORD, G.W.B., "Who were the Scythians?", *Anthropos,* Wien: XXX, 1935, 785-795.

JETTMAR, K., "Mittelasien und Siberien in Vortürkischer Zeit", *Handbuch der Orientalistik,* I,V, 5, 1966, 1-105.

İNAN, A., "Altay'da Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah", *II. Türk Tarih Kongresi,* Eylül, 1937, 142-151.***[201]***

İNAN, Abdulkadir, "Eski Türkler'de ve Folklorda Ant.", *Makaleler ve incelemeler I,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, 317-330.

İNAN, A., "Altay Pazırık Kazısında Defin Törenleri", *Makaleler ve İncelemeler,* II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, 261-268.

JONES, W.H.S., *Hippokrates,* London: The Loeb Classical Library,?.

JUNGE, J., *Saka-Studien, Der Fern Nordosten in Weltbild der Antike,* Dieterichsch Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1939.

KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli Kültürü,* Boğaziçi Yayınları, İstanbul,1989.

KINAL, F., *Eski Anadolu Tarihi,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

KIRZIOĞLU, M. F., *Kars Tarihi,* Işıl Matbaası, İstanbul, 1953,

KİEPERT, H., *Lehrbuch der alten Geographie,* II, Dietrich, Berlin, 1878.

KİSELEV, S.V., *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri,* İzdvo Akademii Nauk SSR, Moskova, 1951.

KOCA, S., *Türk Kültürünün Temelleri,* Damla Neşriyat, İstanbul,

1990.

KONYALI, İ. H., "Mumya ve Türkler'de Mumyacılık", *Tarih Konuşuyor,* III, 15, 1969, 1196-1199.

KOPPERS, W., "Urtürkentum und Urindogermanentum im Lichte der Völkerkundlichen Universalgeschichte", *Belleten,* V, 17-18, 1941,481-525.

KRETSCHMER, K., "Scythae", *Paulys Real Encyclopâdie der Classischen Altertumswissenschaft,* Stuttgart, II A 1, 1921, 923-942.

KSENOPHON, *Anabasis,* çev. Hayrullah Örs, Maarif Matbaası, İstanbul, 1944***.[202]***

KUDAYBERDİULI, Ş., *Türk-Kırgız-Kazak Hem Hanlar Şeceresi,* Alma-Atı: Sana Neşriyatı, 1991.

KUUN, G., *Codex Cumanicus,* Budapest Oriental Reprints, Budapest, 1981.

LANDSBERGER, B., *"Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri",* II. Türk Tarih Kongresi, Eylül, 1987, 98-114.

LANDSBERGER, B.-T.BAUER, "Zu neuveröffentlichten Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabionid", *Zeitschrift für Assyriologie,* III, 37, 1927, 60-98.

LEHMAN-HAUPT, C.F.von, "Kimmerier", *Paulys Realencyclopâdie der Classischen Altertumswissenschaft,* Stuttgart, 1921, XI,

I, 398-434.

LEWY, J., "Kimerier und Skythen in Vorderasien", *Reallexion der Vorgeschichte,* Berlin, 1926, VI, 347-349.

LİU MAU-TSAİ, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost Türken (Tu-kue),* I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958.

LUCKENBILL, D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia,* II, Greenqood Press, New York, 1968.

MANSEL, A. M., *Ege ve Yunan Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971.

MEMİŞ, E., *İskitlerin Tarihi,* Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1987.

MERHART, G.V., *Bronzezeit am Jenissei,* Wien: Anton Schrol, 1926.

MEULI, K., *"Scythica", Hermes,* 70, 1935, 121-176.

MEYER, Eduard, *Geschichte des Altertums,* 1, 2., Cotto, Berlin, 1926.

MINNS, E.H., *Scythians and Greeks,* University Press, Cambridge, 1913.

MINNS, E.H., "The Scythians and Northern Nomads", *The Cambridge Ancient History,* IX, 1970.***[203]***

MORDTMANN, A.D., "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft,* XXIV, 1870, 1-85.

NEMETH, G., "Türklüğün Eski Çağı", *Ülkü,* XV, 1940, 299-306.

ÖGEL, B., *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi-I,* Kültür Bakanlığı Yayınlan, Ankara, 1981.

ÖGEL, B., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

ÖZER, Y.Z., "Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar", II, *Türk Tarih Kongresi,* Eylül, 1937, 115-125.

ÖZTUNA, Y., *Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

PARKER, E.H., *A Thousand Years of the Tartars,* Kegan Paul Alfred, New York, 1924.

PIOTROVSKY, B. B., "İskitlerin Dünyası", *Unesco'dan Görüş,* XII, 1976, 4-8.

POLOSMAK, N.V., "Traditsiya Pazırıkskogo Balzamirovaniya (Nokotorie Aspakti Problemi)", *Novetşie Arheologiçeskie i Etnografiçeskie Otkritsiya v Sibiri,* Novosibirsk, 1996.

POTRATZ, J., *Die Skythen in Südrussland, Ein untergangenes Volk in Südosteuropa,* Raggi Verlag, Basel, 1963.

PRASEK, J. V., *Geschichte der Meder und Perser bis Makedonischen Eroberung,* Wissenschaftliche Buchgesellschaft,

Darmstadt, 1968.

RADLOFF, W., *Sibirya'dan Seçmeler,* çev. A. Temir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınlan, Ankara, 1986.

RICE, T.T., *The Scythians,* Thames and Hudson, London, 1958.

ROLLE, R., *Totenkult der Skythen,* Walter de Gruyter, Berlin-New York, 1979.

ROLLE, R., *Die Welt der Skythen,* Verlag C.J. Bucher, Frankfurt, 1980.

ROSTOVTZEFF, M.İ., *Skythen und der Bosporus,* Berlin: Hast Schoetz und Co. GmbH. Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1931. ***[204]***

ROSTOVTZEFF, M.İ., *Iranians and Greeks in South Russia,* Russel and Ruslell, New York, 1969.

ROUX, J.P., *Alt ay Türklerinde Ölüm,* çev. A. Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999.

RUDENKO, S.İ., *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya* v *Skifskoe Vremya,* İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1953.

RUDENKO, S.İ., *Frozen Tombs of Siberia,* çev. M.V. Thompson, University of California Pres, Berkeley- Los Angeles, 1970.

SCHEFOLD, Karl, *"Der Skythische Tierstil in Südrussland", Eurasia Septentrionalis Antiqua,* XII, 1938, 3-77.

SCHMÖKEL, Hartmut, *Kulturgeschichte des alten Orients,* Alfred Kroner Verlag, Stuttgart, 1961.

SEVİN, V., "Anadolu'da Pers Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları,* Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, 310-332.

SEYİDOF, M., "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında", *Kardaş Edebiyatlar,* V, 1983, 30-39.

SEYİDOF, M., *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken,* Yazıcı Neşriyatı, Bakû, 1989.

STRABON, *The Geography of Strabo,* çev. Horace Leonard Jones, Harvard University Press, Cambridge, 1969.

STRECK, M., *Assurbanipal und die letzten Assyrischen Könige bis zum Untergange Niniveh's,* I, Nationales Druckhaus, Leipzig, 1975.

SÜLEYMANOV, O., "Ceti Sudın Köne Cazbaları", *Kazak Edebiyatı,* 25 Eylül 1970, 1-3.

TALLGREN, A.M., "Zum Ursprungsgebiet des sog. Skythischen Tierstils", *Acta Archaeologica,* IV, 1933, 258-264.

TANSUĞ, K., "Kimmeler'in Anadolu'ya Girişleri ve MÖ 7. yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* VII, 4, 1949, 535-550.

TARHAN, T., "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 23, 1969, 145-170.***[205]***

TARHAN, T., "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *Tarih Dergisi,* 1970, 24, 17-32.

TARHAN, T., "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi,* Ankara, 1,355-369.

TARHAN, T., "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerier", *Araştırma Sonuçları Toplantısı,* I, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984, 109-120.

THOMSON, V., *Çözülmüş Orhon Yazıtları,* çev. V. Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

THUKYDIDES, *Peloponnessoslularla Atinalıların Savaşı,* II. çev. H. Demircioğlu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.

TOGAN, A.Z.V., *Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi,* I, Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul, 1942.

TOGAN, A.Z.V., *Umumî Türk Tarihine Giriş,* I., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981,

TOGAN, A.Z.V., "Sakalar (I)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 17, 1986, 20-24.

TOGAN, A.Z.V., "Sakalar (VI)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 23, 1987, 30-34.

TUNA, Osman Nedim, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

VERNADSKY, G., *A History of Russia,* I., Yale University Press, New Haven, 1943.

VON DER OSTEN, H.H., *Die Welt der Perser,* Gustav Kilpert Verlag, Stuttgart, 1956.

WEISSBACH, F.H., "Zu der Goldinschrift des Dareios I", *Zeitschrift fur Assyriologie,* 111,37, 1927, 291-294.

ZVELEBIL, M., "Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien", *Cambridge Enzyklopâdie der Archâeologie,* Christian Verlag, München, 1980, 252-256.***[206]***

YAŞAMÖYKÜSÜ

Prof. Dr. İlhami Durmuş 1960 yılında Ankara'da doğdu. 1986 yılında Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı'nı bitirdi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1989 yılında Yüksek Lisansı, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1993 yılında Doktorayı tamamladı. 1987 yılında Ankara Üniversitesi'nde Uzman olarak göreve başlayan İlhami Durmuş, 1991 yılında Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'na Araştırma Görevlisi olarak geçti. Aynı Anabilim Dalı'nda 1993 yılında Yardımcı Doçent Doktor, 1997 yılında Doçent Doktor ve 2003 yılında Profesör Doktor oldu. Çeşitli akademik ve idari görevler üstlenen, lisans ve lisansüstü programlarda dersler verip tezler yöneten Prof. Dr. İlhami Durmuş, halen adı geçen bölümde öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir.

Prof. Dr. İlhami Durmuş, üniversite öğrencilik yıllarında çalışmayı düşündüğü eski bozkır kavimlerinin tarih ve kültürleri üzerinde çalışmalarına devam etmektedir.**[207]**

İlhami Durmuş

İSKİTLER

İskitlerin tarihte oynadıkları rol, çeşitli kaynaklarda geçen adı, yayıldığı kültür coğrafyası, kimliği, siyasi tarihi ve kültürünün ortaya çıkarılması bu çalışmanın özünü oluşturmaktadır.
İskitler, "Atlı Kavimler Medeniyeti"nin önemli bir halkasını oluşturmakla beraber, "Bozkır Kavimleri" arasında gerek siyasi tarihleri, gerekse kültürleri bakımından önemli bir yer tutmaktadırlar. Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahaya yayılmış olan İskitlerin, aynı zamanda Kafkaslar'dan Anadolu'ya ve hatta Mısır önlerine kadar yayıldıkları hem arkeolojik buluntular hem de yazılı kaynaklarla aydınlatılmaktadır.
İskitler genelde yaşamış oldukları kültür coğrafyasından dolayı bir bozkır kavmidir. Kültürlerinin ana unsuru olan attan dolayı ise atlı kavimdir. Temsil ettikleri kültür atlı kültürdür. Onların coğrafyayla sabitledikleri evleri yoktur. Evleri öküzlerin çektiği arabalar üzerindeki çadırlarıdır. Bu özelliklerinden dolayı onlar için göçerevli ya da kağnılı tabiri kullanılabilir. İskit kültürü büyük ölçüde kurganlardan çıkarılan buluntularla aydınlatılmaktadır. Kurgan adını verdikleri mezarları onların ellerinden çıkan maddi kültür unsurları bakımından oldukça zengin mezarlardır. Bu özelliklerinden dolayı da onların oluşturdukları kültür kurgan kültürüdür. Bütün bu özellikleriyle İskitler hareketli bir kavimdir. Onların hayat tarzı sosyal, siyasi, iktisadi, dini, askeri yapısına ve sanat anlayışına büyük ölçüde etki etmiş bulunmaktadır.
İskitler, birçok eski bozkır kavmi gibi tarihin akışını değiştirmiş, tarihe yön vermiş bir kavimdir. Onlar kendi insanlarının yiğitliği ve kabiliyeti, atlarının hızı, yay ve oklarının mükemmelliği sayesinde her istedikleri coğrafyayı kendilerine kolayca yurt edebilmişlerdir.

ISBN 975-343-503-7

9 789753 435031

12.00 TL

KITAP 2006

KAYNAK YAYINLARI

[1] Franke'nin verdiği bilgiye göre, Sai adı daha önce araştırma yapan Sinologlar tarafından, Szu (Klaproth), Su (De Guigmes), Sai (Remusat), Sse (Julien) ve Se (Schott) olarak da okunmuştur.

[2] Sami kökenli bir dil olan Arapçada *"Türk"* kelimesinin çoğulu olarak *"Etrak"* kelimesinin kullanılması gibi, "Aşguzai" ya da *"Işguzai"* kelimesi de çoğul olarak *"İskitler"* (Şakalar) manasında kullanılmış olabilir. Türk/Türkmen adının günümüzde de farklı dillerde farklı telaffuz ve imlalarının bulunması, bundan asırlar öncesi *"İskit"* adının da değişik dillerde değişik telaffuz ve imlalarının bulunabileceğine işaret olarak kabul edilebilir.

[3] Çin kaynaklarında klasik Çincede geçen *"Sai"* adının *"Sak"* olarak okunduğu Sinoloji sahasında çalışan, özellikle klasik Çince uzmanları tarafından ifade edilmektedir.

[4] Stel: Dikilmiş, tek bir parçadan oluşan yazıtlı, resimli ya da hem yazıtlı hem de resimli taş.

[5] Bugünkü Bug nehri.

[6] Bugünkü Dinyester nehri.

[7] Bugünkü Dinyeper nehri.

[8] Dinyeper nehrinin kollarından biri.

[9] Bugünkü Donetz suyu.

[10] Kırım yarımadası

[11] Kremnes deniz çarşısı, Azak Denizi üzerinde bir ticaret limanıydı.

[12] Bugünkü Don nehri.

[13] Plethron: 100 ayak: 29,6 metredir. Buna göre 4 plethron 4x29, 6:118,4 metre eder.

[14] Çoruh nehri

[15] Parasang fersahtır. 1 fersah yaklaşık 5,5 kilometredir. 5,5x20:110 kilometre eder.

[16] K. Zeus, *Die Deutschen und Nachbarstaemme,* München, 1837; K Müllenhoff, "Über die Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten", *Deutsche Altertumskunde,* III, Berlin, 1870-1900; W. Tomaschek, *Kritik der aeltesten Nachrichten über den Skythischen Norden,* I, Wien, 1888; J. Fressel, *die Skytho-Saken die Urvaeter der Germanen,* München, 1886; L. Wilser,*Investigations in the Province of Gotho-Slavonic Relations,* St. Petersburg, 1899.

[17] İ.E. Zabelin, *Istoria Ruskoy Jizni,* Moscou, 1876.

[18] B.G. Niebuhr, A Dissertation on the Geography of Herodotos and Researches in to the History of the Scythians, Getae and Sarmatians, Oxfort, 1830.

[19] Burada Tatar ismi Asya Türkü anlamında kullanılmıştır.

[20] K. Neumann; Die Hellenen im Skythenlande, Berlin, 1855.

[21] G. Nagy, *Neprajzi Füsetek,* No. 3, Budapest, 1895.

[22] Geza Kuun'un İskitlerin Türklüğü fikrini ileri sürdüğü "Codex Cumanicus" adlı eseri, 1880 yılında basılmış olup; adı geçen eserin yaklaşık bir asır sonra, yani 1981 yılında basılanından faydalanılmıştır.

[23] Hippokrates'in İskitlerin hayat tarzına dair verdiği bilgiler, Güney Rusya'da takriben 1790 yılında yaşayan Türkler'in hayat tarzıyla (bkz. res.1a-b) yakın benzerlik göstermektedir.

[24] II. Bayezid devri şairlerinden Mesihî'nin Ali Paşa hakkında yazdığı mersiyede: "Subhudem bir acep uğraş oldu" "Her taraf lagze-i sabaş oldu" "Dil paşa ile peykân-i oldu" "Kan yalaştı ve kardaş oldu".

I. Selim devri şairlerinden Ahi'nin bir şiirinde:

"Okların can almağa tirinle yoldaş oldular", "Sinelerde kan yalaştılar karındaş oldular"

denilmektedir. Günümüzde de kan kardeşliği hâlâ mevcut olup, önemini korumaktadır. Mesela ufakken kan kardeş olan bir erkekle

kız, büyüdükleri zaman birbiriyle evlenememektedir

{25} Kurgan kelimesi, Türkçe ile bağlantılı olup, "korugan"dan gelmektedir. Ölüyü koruyucu ve muhafaza edici özelliğinden dolayı bu ad verilmiş olabilir.

{26} Dinyeper ve Bug nehirleri arasında kalan ve kuzeyde bugünkü Kiev'e kadar uzanan saha.

{27} Dinyeper nehrinin antik adı.

{28} Yoğ töreni: Önemli bir kişinin ölümünden sonra ülke içinden ve diğer ülkelerden temsilcilerin katılımıyla yapılan yas töreni.

{29} A. Alföldi, *Der (Jntergang der Römerhenschaft in Pannonien,* Berlin, 1926; J.G. Andersson, "Hunting Magic in the Animal Styie", *Bulletin of the Far Eastern Antiquities* IV; N. Fettich, "Das kreuzförmige Pressmodel von Fönlak und seine skythischen Vorlâufer", *Archaelogische Ertesitö,* 1929; N. Fettich, "La trouvaille Scythe de Zöldhalompuszta", *Archaeologia Hungarica,* III, 1928; G.V. Merhart, *Bronzezeit am Jenissei,* Wien, 1926; E.H. Minns, *Scythians and Greeks,* Cambridge, 1913; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greks in South Russia,* Oxford, 1922; M. Rostovtzeff, "The Animal Style in South Russia and China", *Princeton Monographs in Art and Archaeology,* XIV, Princeton, 1929; Z.V. Takacs, "Some İrano-Hellenistic and Sino-Hunnic Art.Fonnos", *Ostasiatische Zeitschrift,* 1929

{30} Diadem: Alnın üzerinde başa yerleştirilen çelenk biçiminde taç.

{31} Grifon: Yarısı arslan, yarısı kartal şeklinde söylence hayvanı